



МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

MATICA SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друшћивене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) •
Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магарашевић (1970–1973) •
Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) •
Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–2019) •
Др Миломир Степић (2020–)

САВЕТ ЧАСОПИСА

Председник Савешћа
Академик Часлав ОЦИЋ (Београд)

Чланови Савешћа

Проф. др Масајуки ИВАТА (Токио, Јапан) • Проф. др Александар ЈОКИЋ (Портланд, САД) •
Проф. др Љубомирка КРКЉУШ (Нови Сад) • Проф. др Питер РАДАН (Сиднеј, Аустралија) •
Проф. др Богољуб ШИЈАКОВИЋ (Београд)

179

(3/2021)

УРЕДНИШТВО

Чланови Уреднишћива

Проф. др Даниела АРСЕНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Бошко И. БОЈОВИЋ (Париз,
Француска) • Проф. др Милан БРДАР (Београд) • Др Душан ДОСТАНИЋ (Београд)
• Проф. др Костас ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија; Атина, Грчка) • Др Миша
ЂУРКОВИЋ (Београд) • Проф. др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош
КОВИЋ (Београд) • Академик Милица КОСТИЋ (Подгорица, Црна Гора)
• Проф. др Митко КОТОВЧЕВСКИ (Скопље, Северна Македонија) • Проф. др Јована
МИЛУТИНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Милован МИТРОВИЋ (Београд)
• Проф. др Дејан МИХАИЛОВИЋ (Мексико Сити, Мексико) • Др Драго ЊЕГОВАН
(Нови Сад) • Др Александра ПАВИЋЕВИЋ (Београд) • Проф. др Ранка ПЕРИЋ РОМИЋ
(Бања Лука, Р. Српска, БиХ) • Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина)
• Проф. др Бранислав РИСТИВОЈЕВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Секретар уреднишћива

Владимир М. НИКОЛИЋ

Главни и одговорни уредник

Проф. др Миломир СТЕПИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2021

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

179
(3/2021)

НОВИ САД
2021

Илуcтpација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек ишце за сѝолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

- | | |
|---|--|
| Родољуб Кубат
РЕЦЕПЦИЈА СЕПТУАГИНТЕ
У РАНОЈ ЦРКВИ
335–345 | Rodoļjub Kubat
RECEPTION OF THE SEPTUAGINT
IN THE EARLY CHURCH
335–345 |
| Владислав Пузовић
ПИСМА ЈЕВРЕМА БОЈОВИЋА
НИЛУ АЛЕКСАНДРОВИЧУ
ПОПОВУ
347–359 | Vladislav Puzović
JEFREM BOJOVIĆ'S LETTERS
ADDRESSED TO
NIL ALEXANDROVICH POPOV
347–359 |
| Драган Станар
ТЕОРИЈА ПРАВЕДНОГ РАТА
У ЊЕГОШЕВИМ ДЕЛИМА
361–375 | Dragan Stanar
JUST WAR THEORY
IN NJEGOŠ'S WORKS
361–375 |
| Милош П. Рашић
АНТРОПОЛОШКИ ПРИСТУП
ЈАВНИМ ПОЛИТИКАМА –
ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКО
РАЗМАТРАЊЕ
377–386 | Miloš P. Rašić
ANTHROPOLOGICAL APPROACH TO
PUBLIC POLICY – THEORETICAL
AND METHODOLOGICAL
CONSIDERATION
377–386 |
| Никола Његован
КОНЦЕПТ РАВНОТЕЖЕ
У ЕКОНОМИЈИ
387–396 | Nikola Njegovan
THE CONCEPT OF
EQUILIBRIUM IN ECONOMICS
387–396 |
| Ахмедин Лекпек
КОРПОРАТИВНО УПРАВЉАЊЕ
ФИНАНСИЈАМА И
(НЕ)РАЦИОНАЛНОСТ МЕНАџЕРА
397–412 | Ahmedin Lekpek
CORPORATE FINANCIAL
MANAGEMENT AND
MANAGERS' (IR)RATIONALITY
397–412 |

Јелена Звездановић Лобанова,
Михаил Лобанов и
Милан Звездановић
ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВЕ
РАЗВОЈА ТРЖИШТА РАДА У
СРБИЈИ НА НАЦИОНАЛНОМ
И РЕГИОНАЛНОМ НИВОУ

413–434

Jelena Zvezdanović-Lobanova,
Mihail Lobanov and
Milan Zvezdanović
THE PROBLEMS AND PERSPECTIVES
OF THE LABOUR MARKET
DEVELOPMENT IN SERBIA ON
NATIONAL AND REGIONAL LEVEL

Јелена Деспотовић
и Весна Родић
ЕКОЛОШКО ЗНАЊЕ И
ПОВЕЗАНОСТ СА ПРИРОДОМ
КАО ПРЕДИКТОРИ ЕКОЛОШКИХ
СТАВОВА ПОЉОПРИВРЕДНИХ
ПРОИЗВОЂАЧА У ВОЈВОДИНИ

435–445

Jelena Despotović
and Vesna Rodić
ECOLOGICAL KNOWLEDGE
AND CONNECTEDNESS TO
NATURE AS PREDICTORS OF
FARMERS' ECOLOGICAL
ATTITUDES

Емина Д. Хебиб
и Зорица С. Шаљић
ПРАКТИЧНА НАСТАВА И
СТРУЧНА ПРАКСА У
ВИСОКОМ ОБРАЗОВАЊУ
Осврт на програм студија педагогије

447–460

Emina Dž. Hebib
and Zorica S. Šaljić
PRACTICAL TEACHING AND
PROFESSIONAL PRACTICE IN
HIGHER EDUCATION
An overview if the pedagogy study
programme

Радица Бојичић и Милан С. Дајић
ИНФОРМИСАНОСТ СТУДЕНАТА
РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ О
ПАНДЕМИЈИ ИЗАЗВАНОЈ
ВИРУСОМ КОВИД-19

461–475

Radica Bojičić and Milan S. Dajić
THE INFORMEDNESS OF
THE FACULTY STUDENTS IN
THE REPUBLIC OF SERBIA ON
THE ISSUE OF PANDEMICS
CAUSED BY COVID-19

ОСВРТИ / REVIEWS ESSAYS

Марко Пејковић
КОНЗЕРВАТИВИЗАМ И ЛИБЕРТАРИЈАНИЗАМ –
„НАТЕГНУТИ” САВЕЗ ИЛИ „СВЕТА” АЛИЈАНСА?
(*Poredak i sloboda – razgovori konzervativaca i libertarijanaca*, приредили:
Aleksandar Novaković i Dušan Dostanić, „Službeni glasnik”, Beograd 2020, 629 стр.)

477–483

Михаел Антоловић
ГЛАВНИ ТОКОВИ МОДЕРНОГ КОНЗЕРВАТИВИЗМА
(Миша Ђурковић, *Десна мисао у XX веку*, Издавачка књижарница
Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 2019, 618 стр.)
484–490

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Петар С. Ђурчић
ЛИЦА И НАЛИЧЈА КОЛОНИЈАЛИЗМА ИЗ СРПСКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ
(Суочавање *Европе са њеном колонијалном прошлошћу*, уредили Данило Бабић,
Рајко Петровић, Јелена Вићентић, Институт за европске студије, Београд 2021,
230 стр.)
491–494

Срећко Петровић
НИКОЛАЈ ВЕЛИМИРОВИЋ ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА:
НЕКИ НОВИ УВИДИ
(Бојан Белић, *Владика Николај, Хитлер и Европа: контроверзе*,
Ваљевска гимназија, Ваљево 2019, 259 стр.)
495–498

Биљана Ратковић Његован
ПСИХОЛОШКИ АСПЕКТИ ПЛЕСА И УМЕТНИЧКЕ ИГРЕ
(Маја S. Vukadinović, *Psihologija plesa i umetničke igre*, Pedagoški fakultet –
Novosadski centar za istraživanje plesa i umetnost flamenka „La Sed Gitana”,
Sombor – Novi Sad 2019, 152 str.)
499–502

Владимир М. Николић
АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
503–506

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

UDC 27-23/24
UDC 27-18
UDC 26
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2179335K>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

РЕЦЕПЦИЈА СЕПТУАГИНТЕ У РАНОЈ ЦРКВИ

РОДОЉУБ КУБАТ

Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд, Србија
kubatr69@gmail.com

САЖЕТАК: Циљ овог рада је да покаже на који начин је рецепирана Септуагинта у раној Цркви. Посебно је наглашена богословска аргументација, којом се доказивала богонадахнутост превода Седамдесеторице – што се посебно види код Јустина Мученика и Иринеја Лионског. У раду су обрађене два текстолошка спора вођена по питању аутентичности септуагинтиног текста, као легитимног наследника изворног јеврејског консонантског текста. Поготово су текстолошка одступања била повод за таква сучељавања. Прва расправа води се на релацији Јулије Африкански и Ориген, где Ориген појашњава текстолошке проблеме појединих старозаветних књига. У другом спору учествовали су Јероним и Августин. Јероним је више тежио јеврејској истини (*Hebraica Veritas*), док је Августин више полагао на превод Седамдесеторице. Та сучељавања јасно одсликавају статус Септуагинте у раној Цркви.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Септуагинта, превод, богонадахнутост, старозаветни списи, рецепција, јеврејски текст, Црква, синагога, рецензија

Превод Септуагинте представља пресудан догађај за даљу историју. Како је још од раније добро примећено „угаони камен, на којем је утемељена зграда јудејско-александријске литературе, јесте грчки превод Писма – Септуагинта” [Tcherikover 1961: 348]. Писмо је тиме изашло из оквира једног народа и културе и ’отворило се свету’, што је и била његова дубока унутрашња интенција. Употреба Септуагинте од стране новосавезних писаца и настанак новосавезних списа на грчком језику суштински

су одредили потоњу рецепцију превода. Томе су свакако допринела и историјска дешавања, нарочито она везана за јудејске устанке и разарање Јерусалима.

СИНАГОГА

Превод је, као што је већ наглашено, настао из унутрашњих потреба јудејске заједнице. На основу раних сведочанстава, уживао је велики углед. Од почетака су га користили угледни јеврејски мислиоци, као што су: Димитрије Аристовул, Езекил Трагедиограф, Евполем и др. Аристејево писмо је пропагандно-апологетски спис којим се бранио углед Септуагинте. Филон чак помиње празник посвећен преводу: „Од тада па до данас сваке године се на острву Фарос прославља празник, на којем се не сакупљају само Јевреји, већ и многи други да прославе место на ком је први пут за-сијала светлост овог превода” [Philon d’Alexandrie, *De Vita Mosis* II: 41]. Филон је за Септуагинту говорио: „Сваки пут када би се Јевреји који знају грчки и Јелини који знају јеврејски, истовремено нашли пред текстовима, јеврејским и грчким преводом, са страхопоштовањем су се дивили како су као сестре или као једно те исто дело, и садржином и обликом. Писце, пак, нису називали преводиоцима (ἑρμηνέας), него свештеницима и пророцима (ἱεροφάντας καὶ προφῆτας), јер су успели – захваљујући чистоти мишљења – да иду укорак са Мојсијевим чистим духом (συνδραμεῖν λογισμοῖς εἰλικρινέσι τῷ Μωυσεῶς καθαρωτάτῳ πνεύματι)” [Philon d’Alexandrie, *De Vita Mosis* II: 40]. Треба имати на уму да је Филон био суботњи проповедник у синагоги, што значи да је превод уживао велики углед међу јелинизованим Јеврејима. Неколико векова је коришћен у јелинистичкој синагоги [Lust 1998: 147]. Присуство превода на територији Јудеје, као и Јосифов позитиван став о преводу указују да није коришћен само у дијаспори.

Међутим, касније су га равини одбацили. Још у предхришћанском периоду било је тенденција да се превод приближи јеврејском тексту, коришћеном у Јудеји. Тај феномен везан је за пораст утицаја фарисеја [Deines 1993: 15–17], који су после 71. године постали доминантна фракција унутар јудејске заједнице. Тада су се Јевреји још чвршће везивали за сопствени језик, а протомасоретски текст је фаворизиран насупрот осталих рукописних традиција [Jellicoe 1993: 74–76; Müller 2009: 40–41; Karpp 1957: 133–134]. Отклон према преводу долази до изражаја у све већем разилажењу и сукобљавању са хришћанима, који су усвојили Септуагинту као своје Писмо. У 2. веку појављују се нови јеврејски преводи: Акила, Симах и Теодотион. Упадљиво је да се Септуагинта нигде не цитира у равинској литератури [Gallagher 2012: 168], изузев у контексту промена које су начинили преводиоци [Meg. 9a-b]. С друге стране, Акилин превод је цитиран више пута у оквиру позније јудејске литературе, што показује да је био прихваћен од стране равина [Valtri 1994: 92–115].

Разлог за настанак нових превода или рецензија био је одбацивање Септуагинте. Није познато колико је Септуагинта остала у употреби у

синагоги, али појава нових превода/рецензија и вероватно других мањих текстуалних корекција довела је до тога да изворни превод ишчезне из потоње јеврејске заједнице. Некада хваљени и слављени превод временом је дошао под осуду. У рабинској традицији говорило се да је дан у који су седамдесет стараца превели Тору на грчки језик за цара Птолемеја „био подједнако лош као и дан када је направљено златно теле” [*Sefer Torah* 1, 6; *Tractate Soferim* I, 7]. Још већа одбојност према преводу може се видети у каснијем додатаку на *Свиџак њосџа*, где стоји: „када је Тора на грчком била написана у дане цара Талмаја, тама је покрила земљу на три дана” [*Megillat Taanith* 13]. Тако је на 8. тевет, дан који је био посвећен празновању Септуагинте, у каснијем јудаизму уведен пост у знак жалости што је настао превод, а сами дан је гори од дана када је Навуходоносор разорио Храм [*Tractate Soferim* I, 8]. Сасвим је очигледно да је разилажење хришћанске Цркве и синагоге био основни разлог, због којег су Јевреји одбацили Септуагинту.

РАНА ЦРКВА

Хришћани су од самих почетака прихватили старосавезне текстове као оквир за разумевање сопствене вере. Будући да је Црква, убрзо по настајању, већински била усмерена на јелински свет, и да су новосавезни списи настали на грчком језику, по природи ствари, септуагинтална верзија текста наметнула се као природан и логичан избор. Наравно, у новосавезним текстовима присутни су јеврејски елементи (Лк 16 9; Јн 3 29; 2Сол 1 9). У првим деценијама живота Цркве семитски – јеврејски и арамејски – језички и теолошки колорит био је наглашенији. Међутим, временом је примат преузимао грчки, тако да у Новом савезу¹ знатно важније место заузима Септуагинта.

У постновосавезном периоду, на грчком говорном подручју све више су се губили семитски елементи. Већ су у 2. веку јелинофони хришћани искључиво користили Септуагинту, као свој Стари савез². То се види већ код Јустина Мученика. Он је, као и каснији хришћански теолози, под преводом подразумевао целокупни корпус старосавезних списа. У Дијалогу са Трифоном, Јустин се у више наврата позива на текст Септуагинте. У два наврата он упозорава свог јеврејског саговорника да остане на признатом тексту Седамдесеторице, и да не користи новије преводе: „ја не могу да се сагласим са вашим учитељима који тврде да су седамдесеторица стараца за време Птолемеја, цара египатског, погрешно превели Писмо, те се сада сами трудите да га преведете” [*Iustini Martyris, Dialogus cum Tryphone* 84, 3]. Јустин осуђује јеврејске учењаке да су „они из тога превода седамдесеторице стараца за време Птолемејево, избацили многа места из Писма” [*Iustini Martyris, Dialogus cum Tryphone* 84, 3]. Нарочито се спорио око текста Ис 7 14, где се говори о рођењу сина дјевнице:

¹ Нови завет

² Стари завет

„Ако ја кажем да се то пророштво односи на нашег Христа, а не на Лезекију како ви тврдите, зар није онда у реду кад од вас потражујем да не верујете вашим учитељима који се усуђују да тврде како превод, који учинише седамдесеторица стараца, за време Птоlemeја, није тачан? За све оно чиме се у Писму изобличава њихово неразумно и својеволјно мишљење они кажу да не пише тако” [Iustini Martyris, *Dialogus cum Tryphone* 68, 6–8].

Јустин у *Дијалогу* девет пута цитира Ис 7 14 у септуагинтиној верзији, где стоји *дјевица* (ἡ παρθένος). Насупрот таквом читању, Јевреји су прибегавали изразу *млага жена* – ἡ νεῖνις [Iustini Martyris, *Dialogus cum Tryphone* 84, 3], које Јустин сматра каснијом равинском кривотворином: „Али, не верујем вашим учитељима који нису сагласни да су Седамдесеторица стараца са Птоlemeјем, египатским царем, добро превела, већ су они покушали сами да начине превод. И, желим да знате да су они [ваши учитељи] потпуно изоставили да преведу многе списе – а које су Седамдесеторица са Птоlemeјем превела – из којих се јасно види да онај који је распет је сам потврђен за Бога и човека и да је распет и да је умро” [Iustini Martyris, *Dialogus cum Tryphone* 71, 1–2]. Јустин је сматрао да су изворни текст искварили каснији јеврејски преводиоци, тврдећи да „није било написано на тај начин” (μὴ οὕτω γεγράφται) у изворном тексту [Iustini Martyris, *Dialogus cum Tryphone* 68, 8]. Стога новији преводи поништавају (*παραγράφω*) или погрешно тумаче (*παραξηγήσομαι*) пророштва. Само се Септуагинта може сматрати за тачан превод оригиналног текста јеврејских пророштава. Другим речима, кварењем текста од стране Јевреја, Септуагинта се разликује од новонасталог превода [Iustini Martyris, *Dialogus cum Tryphone* 84, 4].

Септуагинту као свештени текст Цркве нарочито наглашава Иринеј Лионски (око 130–202). За њега је такође било важно нагласити да се у Ис 7 14 говори о рођењу од Дјеве, управо као што стоји у Седамдесеторици. Иринеј као аргумент о истинитости септуагинтиног текста наводи древност и аутентичност превода:

Пре него што су Римљани успоставили своју власт, а док су Македонци још владали Азијом, Птоlemeј, син Лагусов... желећи да снабде библиотеку у Александрији, коју је он саградио, са најзначајнијим списима читавог човечанства, саопштио је Јерусалимљанима своју жељу за поседовањем њихових списа на грчком језику. Они ... су Птоlemeју послали седамдесет стараца, међу њима особито учених, у тумачењу Писма и познавању оба језика, да би они могли испунити његову жељу. Онда их је Птоlemeј, бојећи се да би они по договору могли да учине нејасним садржај списа, хотећи да испроба свакога од њих појединачно, раздвојио једне од других, заповедивши им да сви преводе исто дело; он је ово учинио са свим књигама. Али када су се они пред Птоlemeјем сабрали и упоредили њихове преводе једне са другим, слава Богу, доказало се да су списи заиста божанствени. Јер су сви принели исти текст, са истим речима и истим значењима... тако да су чак и присутни пагани потврдили да су књиге преведене по

надахнућу Божијем – κατ’ ἐπίπνοιαν τοῦ Θεοῦ [Irenaeus (Иринеј Лионски), *Contra heareses* 3, 21, 2. Уп. Eusebius of Caesarea (Јевсевије Кесаријски), *Historia Ecclesiastica* 5, 8, 11–14].

Иринеј у супротности са другим изворима приписује превод Птоломеју I. Ова хронологија може бити повезана с чињеницом да је Димитрије Фалеронски, који игра одлучујућу улогу у *Арисџејевом њисму*, био саветник Птоломеја I а не Птоломеја II. Иначе, Иринеј је био први који наводи податак да су преводиоци били издвојени, а да су истоветно превели, тако да су се и присутни пагани уверили у надахнутост превода [Irenaeus (Иринеј Лионски), *Contra heareses* 3, 21, 2]. Били су му познати Акилин и Теодотионов превод, али их је сматрао проблематичним јер су „осујетили сведочење пророка које је дао Бог” (Irenaeus, *Adv Haer* 3, 21, 1). Септуагинтин текст истоветан је са оригиналом и настао је под Божијим надахнућем. Као доказ веродостојности богонадахнутости, Иринеј се позива на јеврејско веровање (4Језд 14, 37–46), по којем је Јездру Бог надахнуо да изнова запише Писма, која су претходно била изгубљена [Irenaeus (Иринеј Лионски), *Contra heareses* 3, 21, 3. Уп. Eusebius of Caesarea (Јевсевије Кеаријски), *Historia Ecclesiastica* 5, 8, 5]. Иринејева логика заснива се на уверењу да су се такве Божије интервенције већ догађале и не представљају изузетак. Он наводи и један важан хришћански доказ:

Вера Хришћана „није произведена, већ је сама по себи истина”, јер она поседује своје очигледне доказе у оним Писмима која су преведена на начин о коме сам говорио изнад; па чак је и проповед Цркве слободна од фалсификовања (sine interpolatione). Апостоли, који су старији од новијих преводилаца Теодотиона и Акиле, а такође и њихови следбеници, проповедали су управо оне речи пророка које су садржане у преводу старца (quemadmodum seniorum interpretatio continetf). Стога, исти је Дух Божији који је кроз пророке говорио о доласку Господњем, који је кроз старце правилно превео оно што је заиста пророковано (in senioribus autem interpretatus est bene quae bene prophetata fuerant), и који је испуњење обећања кроз апостоле проповедао [Irenaeus (Иринеј Лионски), *Contra heareses* 3, 21, 2–3].

Постоје вишеструки аргументи који дају предност Септуагинти. Прво, превели су је сами Јевреји, и тиме је искључен утицај хришћана. Друго, апостоли су користили Септуагинту и са њом су сагласни [Irenaeus (Иринеј Лионски), *Contra heareses* 3, 21, 3]. Септуагинта је према Иринеју мост између пророка и апостола, и представља важну тачку у историји Божијег деловања у свету.

Иринејево уверење делио је и Климент Александријски, који пише: „Све би урађено Божијом вољом да разумеју Јелини. Нема ничег чудноватог у томе што су јеврејски пророци, надахнућем Божијим (ἐπίπνοια Θεοῦ), постали и јелински пророци” [Clement of Alexandria, *De libris Stromatum* 1, (XXII) 149, 2–3]. Сличног мишљења је био и Тертулијан, који посебно наглашава улогу Птолемеја. Он је сматрао да Септуагинта тачно

изражава јеврејски текст, и да се то може проверити у Сераписовом храму, где је превод изложен заједно са оригиналом [Tertullian, *Apologeticum*, 18, 8]. Значај Септуагинте и чудо које се десило приликом њеног преводјења, нарочито је наглашено у спису *Cohoratio ad Graecos*. Спис је погрешно приписиван Јустину. Вероватно је настао у другој половини 3. века. У спису се наводи да су седамдесеторица старца били изоловани у засебне просторије, и да су једни од других независно преводили „причу о Мојсеју и другим пророцима”. Писац наводи да се још виде темељи тих келија на острву Фарос. Сваки од преводаца припремао је свој сопствени превод и када их је Птолемеј упоредио, они су били потпуно сагласни [Pseudo-Iulstonus, *Cohortatio ad Graecos* 13, 3]. Исто наводи и Кирил Јерусалимски [Cyrillus Hierosolymitanus (Кирил Јерусалимски) *Catecheses* 4, 34, (PG 33), 497]. Епифаније Кипарски, пак, говори да су по двојица преводаца били у једној келији [Eriphanus (Епифаније Саламински), *De mensuris et ponderibus*, 9]. Ови подаци требали су да буду крунска сведочанства о богонадахнутости Септуагинте. Јевсевије Кесаријски у два наврата говори о преводу. У *Исѣопорију Цркве* преноси мишљење Иринеја [Eusebius of Caesarea, *Historia Ecclesiastica*, V 8, 11–15], док на другом месту наглашава да је превод био припрема за Еванђеље [Eusebius of Caesarea (Јевсевије Кесаријски), *Praeparatio Evangelica*, VIII 2–5.9]. Јован Златоусти настанак превода сагледава као Божије провиђење. Преко превода сви остали народи на земљи могу чути Реч Божију [John Chrysostom, *Homilia in Genesim* I, 5, 4]. Источни оци су по овом питању били сагласни. Септуагинта је богонадахнута, и њен настанак је ствар Божијег промисла.

СЕПТУАГИНТА И ЈЕВРЕЈСКИ ТЕКСТ – ОРИГЕН И ЈЕРОНИМ

Спорови који су се водили између хришћанских теолога и јеврејских учењака око ауторитета текста, изискивали су извесна преиспитивања. Преношење текста Септуагинте било је оптерећено јеврејским рецензијама и хришћанским тестимонијама, што је видљиво већ код Јустина [Hengel 2002: 26–34]. Постојале су не мале разлике између текстова. Један број списа постојао је само на грчком. Све је то раширивало сумње и изискивало стална позивања на текст. Били су то по свему судећи пресудни разлози због којих је Ориген начинио Хексаплу, где је у шест стубаца поредао текстове. Оригенова намера била је да коригује Септуагинтин текст на основу јеврејског. Међутим, природа тих корекција је и даље упитна. Ориген констатује да постоје разлике: „Али зашто бих набрајао све примере које сам прикупио с много труда да докажем да сам свестан разлике између наших верзија и јеврејске” [Origen, *Epistula ad Africanum* 4, PG 11, 56]. Иако је делом кориговао текст, није сумњао у ауторитет Септуагинте, јер сâм каже: „немојте рећи да, када приметимо овакве ствари, треба да одмах одбацимо као лажне примерке у употреби у нашим црквама и наложимо братству да уклони важеће Свете књиге, те да наговоримо Јевреје да нам дају преписе који ће бити нетакнути и некривотворени!

Треба ли претпоставити да Провиђење, које је кроз Свето Писмо изградило све Цркве у Христу” [Origen, *Epistola ad Africanum* 4, PG 11, 57]. Оригенова корекција Септуагинте није значила оспоравање њеног ауторитета.

То се нарочито види у његовом одговору Јулију Африканцу по питању *Пријовесџи о Сузани*, која недостаје у јеврејском тексту, а постоји у Септуагинти и Теодотионовом преводу. Ориген на једном месту констатује да постоје разлике у текстовима, које су условљене основним разликама између хришћана и Јевреја. Указујући на разлике на једном месту каже: „како не бих у мојим расправама у вези са Јеврејима наводио оно што се у њиховим списима не налази, и како би на неки начин искористио оно што се у њима налази, чак иако то не треба да буде у нашим списима” [Origen, *Epistola ad Africanum* 5, PG 11, 60]. Разлог због којих нема неких одељака у јеврејском тексту, као на пример *Пријовесџи о Сузани*, Ориген види у томе да су таква места која у негативном светлу говоре о њиховим првацима: „они су сакрили од знања људи такве одељке који су садржавали било какве преступе старијих, вођа и судија” [Origen, *Epistola ad Africanum* 9, PG 11, 65]. У извесном смислу, Оригенов однос према тексту био је амбивалентан. Септуагинту је сматрао надахнутим Писмом Цркве, а истовремено је вршио неке интервенције у њеном тексту. Наравно, Ориген није био свестан чињенице да су многе разлике последица различитог предлошка с којег је превођена Септуагинта у односу на јеврејски текст који је он имао пред собом.

Јероним је био први хришћански теолог који је јеврејски текст (*Hebraica Veritas*) сматрао веродостојнијим од грчког [Kelly 1975: 153–167]. Свакако, не треба поједноставити његов однос према Септуагинти, јер је он задуго на основу грчког текста вршио рецензију старолатинског превода [Markschies 1994: 131–181]. На једном месту сâм каже: „сигурно су били испуњени Духом Светим они који су превели [...qui Spiritu Sancto pleni, ea quae vera fuerant, transtulerunt]” [Saint Jerome (Praefatio Hieronymi), *Praefatio in Librum Paralipomenon juxta LXX interpretes*, PL XXIX, 424, 426]. У свом раду на ревизији старолатинског превода поставило се питање, коју верзију грчког текста треба узимати као нормативну. Проучавајући сâм текст, Јероним је дошао до закључка да постоји много текстолошких варијанти грчких манускрипта [*Praefatio in Paralipomena* (PL 28), 1324–1328]. Питање је било која је верзија исправна, односно која је ближа изворнику. Јероним је сматрао да је Септуагинта искварена не само додацима из Хексапле, већ и јеврејским ревизијама, и употребом Теодотионовог превода [Saint Jerome, *Adversus Rufinum* II, 33]. Најчешће је та одступања приписивао преписивачима. Одбацивао је идеју да је превод Седамдесеторице богонадахнут на начин како је то формулисао Филон. На једном месту се критички осврће на такво уверење: „Не знам чија је лажна машта довела до измишљања приче о седамдесет келија у Александрији, у којима су, иако одвојени једни од других, преводиоци, како је речено, писали исте речи. Аристеј ... и Јосиф ... нису имали никакву везу; њихов посао је да седамдесе-

торицу окупе у једној саборној Цркви, а не пророчанство. Јер једна је ствар бити пророк, а друга преводилац” [Saint Jerome, *Adversus Rufinum* II, 25].

Јероним се нашао у специфичној ситуацији. Требало је да поправи латински превод, а пред собом је имао обиље текстолошких варијанти Седамдесеторице. Сметало му је то што је постојало много рукописних верзија. Коначно се определио за јеврејски текст сматрајући га меродавнијим, будући да је са њега настала Септуагинта. У међувремену је научио јеврејски и почео да преводи с њега. Сâм Јероним се приликом превођења много ослањао на Септуагинту [Rehm 1954: 174–197; Stummer 1928: 101], чији ауторитет је тада било тешко довести под знак питања. Он и сâм на једном месту каже: „Рећи ћу укратко да нисам следио никакав ауторитет. За превод са јеврејског користио сам и рукопис Седамдесеторице, и то тамо где се он није превише разликовао од јеврејског текста, као што сам понекад користио и Акилу, Симаха и Теодотиона. Све то ради тога да читаоца не бих уплашио новином и како бих избегао прекоре, а опет оставио непомућеном реку истине” [*Commentarius in Ecclesiasten, praefatio* (PL 23), 1011–1012; уп. *Praefatio in Job* (PL 28), 1079–1084]. У сваком случају, Јероним је био први који је спорио текстолошки ауторитет Седамдесеторице. Међутим, из разумљивих разлога он није могао да увиди два важна момента. Прво, сâм јеврејски текст временом је модификован и постојао је у више текстуалних варијанти. Друго, предлошак са којег су превођене књиге из Септуагинте, разликовао се од каснијег јеврејског текста.

Јеронимов подухват наишао је на велики отпор савременика [Henings 1993; Marksches 1994: 131–181]. Познат је његов спор са Августиним [Augustine (Августин), *Epistulae*, 28, 2, 2; 71; 82; Hieronymus (Јероним), *Epistulae* 112]. Августин је бранио ауторитет традиционалног текста Цркве, поред тога што му је сметало постојање различитих верзија текста. У једном писму признаје Јерониму да „грчки текст садржи тако много различитих тумачења у различитим рукописима да је то скоро неподносиво” [Augustine (Августин), *Epistulae*, 70]. Он је попут Филона, Иринеја, Климента, писца *Cohortatio ad Graecos* и др., Септуагинту сматрао богонадахнутом. У преводу он види дело једног чиниоца: „Њихов превод је био тако сличан, као да је начињен од стране *једној*: заиста, *јеган* преводилац је био активан у свима њима” [Augustinus, *De civitate Dei* 18, 42; *Augustinus* XIV/2, CChr., *Seria Latina* 48, В]. Стога је превод изнад нивоа само људског, него залази у сферу божанског. Без обзира колико био добар, Јеронимов превод је само људско дело: „изванредно научени, трилингвални презвитер Јероним начинио је превод, али не са грчког, већ са јеврејског на латински. Али колико год филолошки звучао његов допринос, и колико год чак и Јевреји признавали његов превод као поуздан, док сматрају да су Седамдесеторица погрешили у многим случајевима, цркве Христове су поред тога убеђене да, с поштовањем према ауторитету, нико не треба да буде важнији од оних које је изабрао првосвештеник Елеазар” [Augustinus, *De civitate Dei* 18, 47].

Августин је, као и остали хришћански писци, под преводом подразумевао читаво Писмо [Augustinus, *De civitate Dei* 18, 42; Augustinus, *De doctrina Christiana* 2, 15]. Будући свестан разлика између Септуагинте и јеврејског текста, Августин расуђује: „оно што се појављује у јеврејским кодексима, али не и код Седамдесеторице, Бог није желео да каже кроз њих, већ кроз саме пророке и обрнуто. На овај начин Он показује да су и једни и други пророци” [Augustinus, *De civitate Dei* 18, 42]. Разлике су условљене деловањем Духа Божијег, који је неке ствари откривао раније кроз пророке, а неке касније преко преводилаца. Чак и места где су разлике очигледне, Августин покушава да усагласи текстуалне варијације. То се види на примеру Јона 3, 4, где у јеврејском стоји „четрдесет дана”, а у Септуагинти „три дана”. Јеврејску верзију прихвата као историјски тачнију, док у Септуагинти види дубљи христолошки смисао [Augustinus, *De civitate Dei* 18, 44]. Против Јеронимовог афирмисања јеврејског текста, устао је и његов противник Руфин, позивајући се на Оригеново мишљење и на чудесно превођење Седамдесеторице. Посебно је истицао да су апостоли Цркве преносили Септуагинту, јер да није било тако, они би је исправили [Rufinus, *Apologia contra Hieronymum*, CChr., Seria Latina 20].

Међутим, временом је Јеронимов концепт, преко превода Вулгате, преовладао на латинском Западу. Томе су ишле на руку и политичке и црквене околности. Додуше, тиме утицај Септуагинте није сасвим ишчезао у западној Цркви. *Psalterium Gallicanum* је преведен са грчког, а потом га је Јероним ревидирао према Хексапли, и прихваћен је као латински Псалтир. Још је важније што је у Вулгати преузета канонска структура из Септуагинте. На Истоку, пак, Септуагинта је неупитно важила као хришћански Стари Савез. Временом се текст Седамдесеторице сасвим консолидовао у смислу да није било приговора на његову утемељеност. Са Септуагинте су настали многи преводи источног дела хришћанства. Свакако су најзначајнији старословенски преводи, будући да је христјанизацију Словена пратило и њихово описмењавање. С друге стране, старословенски преводи имају важно место у разумевању самог септуагинтиног текста, као и покушаја да се боље детектује септуагинтин *textus receptus*.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

- Augustinus (Августин), *De civitate Dei*.
 Augustinus (Августин), *De doctrina Christiana*.
 Augustine (Августин), *Epistulae*.
 Clement of Alexandria (Климент Александријски), *De libris Stromatum*.
 Cyrillus Hierosolymitanus (Кирил Јерусалимски), *Catecheses*.
 Eriphanus (Епифаније Саламински) (Επιφάνιος) *De mensuris et ponderibus*.
 Eusebius of Caesarea (Јевсевије Кесаријски), *Historia Ecclesiastica*.
 Eusebius of Caesarea (Јевсевије Кесаријски), *Praeparatio Evangelica*.
 Hieronymus (Јероним), *Epistulae*.
 Irenaeus (Иринеј Лионски), *Contra heereses*.

- Iustini Martyris (Јустин Мученик), *Dialogus cum Tryphone*.
 John Chrysostom, *Homilia in Genesim*, Patrologia Graeca 53.
Megillah Taanith (תינית הלילה).
 Origen (Ориген), *Epistola ad Africanum*, Patrologia Graeca (PG)
 Philon d'Alexandrie (Филон Александријски). *De vita Mosis*, II, Paris (1976): CERF edition.
 Pseudo-Iustonus, *Cohortatio ad Graecos*. Berlin: De Gruyter (2015).
 Rufinus (Руфин). *Apologia: (contra Hieronymum)*, Turnhout 1961: Brepols Publishers
 Saint Jerome, *Adversus Rufinum*.
 Saint Jerome, *Commentarius in Ecclesiasten* [Commentarius in Ecclesiasten, New York: Newman Press, 2012].
 Saint Jerome (Praefatio Hieronymi), *Praefatio in Librum Paralipomenon juxta LXX interpretes* Patrologia Latina (PL) XXIX.
 Saint Jerome, *Adversus Rufinum*.
Sefer Torah (הרתת רפס).
 Tertullian, *Apologeticum (Apologeticus)*.
Tractate Soferim.

Литература:

- Deines, Roland (1993). *Jüdische Steingefäße und pharisäische Frömmigkeit* (WUNT 11/52), Tübingen: Mohr Siebeck.
 Gallagher, Edmon Louis (2012). *Hebrew Scripture in Patristic Biblical Theory: Canon, Language, Text* (Supplements to Vigiliae Christianae). Leiden–London: Brill.
 Hennings, Ralph (1993). *Der Briefwechsel zwischen Augustinus und Hieronymus und ihr Streit um den Kanon des Alten Testaments und die Auslegung von Gal. 2, 11–14*, Leiden: Brill.
 Jellicoe, Sidney (1993). *Septuagint and Modern Study*. Ann Arbor: Eisenbrauns, Hardcover.
 Karpp, Heinrich (1957). 'Prophet' oder 'Dolmetscher'? Die Geltung der LXX in der Alten Kirche. Neukirchen: Festschrift für G. Dehn.
 Kelly, John (1975). *Jerome. His Life, Writings and Controversies*. London.
 Lust, Johann (1998). Messianism in the Septuagint: Isaiah 8:23B-9:6 (9:1–7). In: J. Krašovec (ed.), *Interpretation of the Bible – Interpretacija Svetega pisma*, Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Sheffield: Sheffield Academic Press.
 Marksches, Christoph (1994). Hieronymus und die 'Hebraica Veritas', In: M. Hengel, A. M. Schwemer, *Die Septuaginta zwischen Judentum und Christentum* (WUNT 72). Tübingen: Mohr Siebeck.
 Müller, Mogens (2009). *First Bible of the Church: A Plea for the Septuagint*. Sheffield: Sheffield Academic Press.
 Rehm, Michael (1954). Die Bedeutung hebräischer Wörter bei Hieronymus, *Biblica* 35(2): 174–197.
 Stummer, Friedrich (1928), *Einführung in die lateinische Bibel: Ein Handbuch für Vorlesungen und Selbstunterricht*, Paderborn: Verlag Ferdinand Schöningh.
 Tcherikover, Victor (1961). *Hellenistic Civilization and the Jews*. Philadelphia: Jewish Publication Society of America.
 Veltri, Giuseppe (1994). Der griechische Targum Aquilas: Ein Beitrag zum rabbinischen Übersetzungsverständnis. In: M. Hengel, A. M. Schwemer (ed.), *Die Septuaginta*. Tübingen: Mohr Siebeck.

RECEPTION OF THE SEPTUAGINT IN THE EARLY CHURCH

by

RODOLJUB KUBAT

University of Belgrade, Faculty of Philosophy

Čika Ljubina 18–20, Belgrade, Serbia

kubatr69@gmail.com

SUMMARY: The aim of this paper is to portray the reception of the Septuagint in the early Church. Firstly, the synagogue view of the translation is provided, from the reports in which the origin of the translation is enthusiastically discussed, to the rejection of the Septuagint. A particular emphasis is placed on theological argumentation attempting to prove the divine inspiration of the translation of the Seventy. In this process, the prominent figures are: Justin Martyr, Irenaeus of Lyons, Clement of Alexandria, Origen, Pseudo-Justin, Epiphanius of Salamis, Cyril of Jerusalem, John Chrysostom and Augustine. The paper deals with two textual disputes over the authenticity of the Septuagint text as the legitimate successor of the original Hebrew consonant text. Textual deviations were often a reason for such confrontations. The first dispute is between Julius Africanus and Origen. Within it, Origen clarifies textual issues of certain Old Testament books. Jerome and Augustine took part in the second dispute. Jerome leaned more towards the Hebrew truth (*Hebraica Veritas*), while Augustine put more stock into the translation of the Seventy. These confrontations clearly reflect the status of the Septuagint in the early Church. Finally, a concise review of the further status of the Septuagint in the Western and Eastern Churches is provided.

KEYWORDS: Septuagint, translation, inspiration, Old Testament texts, reception, Hebrew text, Church, Synagogue, review

ПИСМА ЈЕВРЕМА БОЈОВИЋА НИЛУ АЛЕКСАНДРОВИЧУ ПОПОВУ

ВЛАДИСЛАВ ПУЗОВИЋ

Универзитет у Београду
Православни богословски факултет
Мије Ковачевића 116, Београд, Србија
vpuzovic@bfspc.bg.ac.rs

САЖЕТАК: У раду је представљен и анализиран садржај 19 необјављених писама која је Јеврем Бојовић, потоњи епископ жички Јефрем, упутио руском историчару и слависти Нилу Александровичу Попову (Нил Александрович Попов), у периоду од 1874. до 1886. године. Ови извори, до сада, нису систематски истражени нити представљени научној јавности. Ови документи су важан извор за биографију епископа Јефрема, пошто расветљавају рани период његовог живота и његове односе са једном од најзначајнијих личности српско-руских веза током друге половине 19. века. Истовремено, представљају сведочанство о важним црквеним и друштвено-политичким догађајима у Србији током 80-их година 19. века и указују на његове ставове о тим збивањима. Циљ рада је да се кроз анализу необјављених докумената пружи прилог биографији српског архијереја, којем је у досадашњим истраживањима посвећено мало пажње, и да се кроз представљање његових ставова изнесу нова виђења црквених и друштвено-политичких збивања у Србији током претпоследње деценије 19. века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: епископ жички Јефрем (Бојовић), Нил Александрович Попов, Московска духовна академија, Београдска богословија, српско-руски односи

Међу личностима новије српске црквене историје, којима у српској науци није посвећена довољна пажња, може се убројати и епископ жички Јефрем (Бојовић) (1851–1933; епископ жички: 1920–1933).¹ Рођен је као

¹ Епископу Јефрему (Бојовићу) није посвећен ниједан научни рад. О њему постоји свега неколико одредница енциклопедијског типа: [Вуковић 1971: 513; Вуковић 1996: 225;

Јеврем Бојовић, у селу Мишевићу под Златаром, између Сјенице и Нове Вароши. Његов рођени брат био је чувени српски војвода Петар Бојовић. После завршене Београдске богословије, високо богословско образовање стекао је на Московској духовној академији, завршивши је са звањем кандидата богословља, 1879. године. Три деценије био је професор Београдске богословије, све до пензионисања 1910. године. Са братом Петром прешао је албанске планине, крајем 1915. године. После Првог светског рата замонашио се и био изабран за епископа шабачког, 1920. године. После неколико месеци премештен је на жичку епископску катедру, где је наследио епископа Николаја (Велимировића). Занимљиво је да га је после упокојења, на жичкој епископској катедри наследио управо епископ Николај (Велимировић). Почива у Радослављевој припрати манастира Студенице.

Током седамдесетих година 19. века школовао се у Сергијевом Посаду и тај период био је кључан у његовом богословском формирању. У том периоду упознао се са историчарем и славистом Нилом Александровичем Поповом (1833–1892).² Попов је био професор и декан Историјско-филолошког факултета у Москви и један од најбољих познавалаца српске историје међу руским научницима. Био је аутор неколико значајних дела посвећених српској историји, која су преведена на српски језик. Као дугогодишњи секретар Московског словенског комитета представљао је једну од кључних личности српско-руских веза, током друге половине 19. века.

У личном фонду Нила Александровича Попова, који се чува у Одељењу рукописа Руске државне библиотеке у Москви (Отдел рукописей Российской государственной библиотеки – ОР РГБ), налази се 19 писама Јеврема Бојовића, упућених Попову у периоду од 1874. до 1886. године [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 1–43об]. Могу се груписати у две целине. Прву групу чине писма која је упутио као студент Московске духовне академије, а која су писана у периоду од 1874. до 1878. године. Другу групу чине писма која је упутио као професор Београдске богословије, а која су писана у периоду од 1879. до 1886. године. Ова писма, до сада, нису систематски истражена, нити представљена научној јавности. Она представљају прилог биографији епископа жичког Јефрема (Бојовића) у његовом раном животном периоду. Она, такође, расветљавају његове односе с једним од водећих руских слависта и показују његове ставове у вези с различитим питањима српског друштвено-политичког, црквеног и богословско-научног живота у другој половини 19. века.

ПИСМА ТОКОМ ШКОЛОВАЊА У СЕРГИЈЕВОМ ПОСАДУ

После завршене Београдске богословије млади Јеврем Бојовић стигао је у Москву у јесен 1874. године. Годину дана провео је на Подворју Српске цркве у Москви, тражећи начин да се упише на Московску духовну

Вуковић 2004: 683–684]. Поводом његовог упокојења у *Гласнику Српске православне пайријаршије* објављен је некролог са основним биографским подацима: [1933: 360–364].

² О Нилу Александровичу Попову и његовим везама са Србијом, уз навођење референтне библиографије, детаљније у: [Блажић Пејић 2016: 41–57].

академију. У јесен 1875. године уписао се као студент Црквено-практичног одељења 34. генерације реформисане Московске духовне академије. Документација из његовог студентског досијеа сведочи да се за његов упис интервенисало из Московског словенског комитета [ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 422, Л. 1–10б], чији је секретар у то време био Нил Александрович Попов. Бојовић се 11. августа 1875. године обратио писмом ректору Московске духовне академије протојереју Александру Васиљевичу Горском (Александр Васиљевич Горский) с молбом да буде примљен на Академију [ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 422, Л. 2], што је и учињено на основу дозволе Синода Руске цркве [ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 422, Л. 4–5].

Током школовања Јеврем Бојовић имао је прилику да слуша предавања великих московских богослова Евгенија Евсигњејевича Голубинског (Евгений Евсигнеевич Голубинский), Алексеја Петровича Лебедева (Алексей Петрович Лебедев), Николаја Фјодоровича Каптерева (Николай Федорович Каптерев), Николаја Александровича Заозерског (Николай Александрович Заозерский), Ивана Даниловича Мансветова (Иван Данилович Мансветов), Митрофана Дмитријевича Муретова (Митрофан Дмитриевич Муретов).³ Завршио је Московску духовну академију написавши кандидатску дисертацију посвећену првом српском архиепископу Светом Сави [ОР РГБ, Ф. 172, К. 190, Д. 6, Л. 1–137]. Позитивну рецензију на дисертацију [ОР РГБ, Ф. 172, К. 190, Д. 6, Л. 19–20об] написао је професор Григорије Александрович Воскресенски (Григорий Александрович Воскресенский),⁴ уз Голубинског,⁵ водећи познавалац српске црквене историје на Московској духовној академији.

Током школовања на Московској духовној академији Јеврем Бојовић је одржавао контакт са Поповом. О томе сведочи његових девет писама распоређених у свакој години његовог боравка у Русији.⁶ Ова писма указују да је Попов представљао важан Бојовићев ослонац током школовања у Русији. Помогло му је да упише Московску духовну академију и током читавог школовања пружао финансијску подршку. Подршка Попова се није ограничавала само на материјалну сферу. Писма сведоче о томе да је Бојовић могао рачунати и на његову научну помоћ, што је посебно било важно приликом израде кандидатске дисертације посвећене Светом Сави. Ови извори нам говоре и о Бојовићевом патриотизму посведоченим његовим повратком у отаџбину 1876. године, ради учешћа у борбама против Турака. Коначно, ова писма сведоче о изградњи пријатељства између

³ Детаљније о школовању Јеврема Бојовића на Московској духовној академији у: [Пузовић 2017: 83–84].

⁴ Григорије Александрович Воскресенски био је водећи слависта на Московској духовној академији у другој половини 19. века. Бавио се историјом словенских библијских превода и писао радове из црквене историје Јужних Словена. Детаљније о Воскресенском у: [Голубцов 1999: 28–29; Глубоковский 2002: 125–126].

⁵ Евгеније Евсигњејевич Голубински први је написао целовит преглед српске црквене историје [Голубинский 1871].

⁶ Места и датуми писања Бојовићевих писама Попову: Москва, 22. септембар 1874; Москва, 21. јун 1875; Сергијев Посад, 27. септембар 1875; Сергијев Посад, 30. јануар 1876; Сергијев Посад, 17. фебруар 1876; планина Јавор, 16. јул 1876; Сергијев Посад, 30. новембар 1877; Сергијев Посад, 3. јануар 1878; Сергијев Посад, 6. јул 1878. [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 1–17].

Јеврема Бојовића и Нила Александровича Попова, што ће бити потврђено наставком њихове преписке и после Бојовићевог повратка у Србију.

Прво писмо Јеврема Бојовића Попову упућено је 22. септембра 1874. године, из Подворја Српске цркве у Москви [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 1–2]. Ту је Бојовић боравио после доласка из Србије. То је једино писмо, из овог корпуса извора, написано на српском језику, док су сва остала написана на руском. Писмо почиње следећим речима: „Ваше Високоблагородије, Милостиви Господине и добротворе Југославенски, Ваше је име познато целом југославенству на балканском полуострву. К Вама долази југославенска омладина са свију страна и Ви је примате и просвећујете о Вашем издржавању” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 1]. У наставку Бојовић моли Попова за посредовање да би могао уписати Московску духовну академију, као и за материјалну помоћ. Пошто је постојала могућност да пре Академије буде принуђен да упише духовну семинарију, Бојовић моли Попова да то спречи. Сматрао је да је после завршене Богословије у Београду непотребно да учи у духовној семинарији, јер би у том случају „повтораво оно исто, које сам и учио тамо, а то ми је непријатно учити двараз једно исто”. О материјалном стању сведоче следеће речи: „Књига немам, хаљина и обуће немам.” Писмо завршава следећим речима: „Ја немам никога другогосим Бога и Вас, под Ваше покровитељство дошао сам и к Вама се обраћам, немојте ме заборавити у мојој беди, и најпокорније молим Вас немојте ме оставити у семинарији да повторавам оно што сам учио” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 1об–2].

О материјалној помоћи коју је добијао захваљујући Попову сведочи следеће Бојовићево писмо, од 21. јуна 1875. године, упућено из Високопетровског манастира у Москви. Попову се обраћа као „доброчинитељу и из дубине срца мојега најпокорније Вам благодарим за помоћ коју сте ми указали” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 3].

Прво писмо у којем се Јеврем Бојовић обраћа Попову као студент Московске духовне академије упућено је из Сергијевог Посада, 27. септембра 1875. године [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 5–5об]. У њему се налази сведочанство о одлучујућој улози Попова приликом Бојовићевог уписа на духовну академију: „Ви сте ми дали нужно и неопходно издржавање, и не само то, него не штедећи труда, Ви сте посредовали за мене пред Саветом Академије и тако захваљујући Вашем труду, ја сам сада у броју активних студената.” Бојовић истиче да је име Попова „учињено бесмртним” међу Србима, не само због његових дела посвећених српској историји, већ и због покровитељства „Србима који се школују, не само у Москви, него и у Русији” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 5].

Бојовић је могао рачунати и на научну помоћ Попова, који је детаљно био упућен у процес израде његовог најважнијег писменог рада на Московској духовној академији. Радило се о кандидатској дисертацији, која је припремана на крају студирања и на основу које се добијао одговарајући академски степен. Бојовић је одабрао тему посвећену првом српском архиепископу Светом Сави. Из писма, од 3. јануара 1878. године, сазнајемо да му је Попов препоручио одговарајућу литературу. Бојовић наводи:

„Књиге и изворе које сте ми препоручили да користим приликом писања рада на моју тему (о Св. Сави) ја сам набавио.” Молио је да му помогне у набављању преосталих препоручених књига. Радило се о делима Константина Петровића Добронравина (Константин Петровић Добронравин) и Ватрослава Јагића [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 15]. Интересовање Попова за Бојовићеву кандидатску дисертацију није се зауставило само на препоручивању одговарајуће литературе. Када је дисертација била написана он је желео да је прочита. У писму од 6. јула 1878. године Бојовић истиче: „Ја сматрам чашћу за мене када сте Ви благоизволели да кажете да желите да погледате мој рад.” Обећао је да ће поднети молбу Савету Академије да му дозволи да дисертацију позајми Попову [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 17].

Писма из Сергијевог Посада сведоче и о држању Јеврема Бојовића током Српско-турског рата 1876. године. Избијање сукоба и позив српске владе на мобилизацију подстакли су га да тражи начине да се врати у отаџбину и стави се на располагање. Посебно га је мотивисало то што је један од главних праваца наступања српске војске водио ка Старом Влаху, његовом родном крају. О повратку у отаџбину саветовао се са Поповом. У писму од 17. фебруара 1876. године молио га је да му помогне у овом подухвату. У том писму сведочи да се саветовао и са Иваном Сергејевичем Аксаковом (Иван Сергеевич Аксаков), једним од вођа словенофилског покрета у Русији. Аксаков га је убеђивао да причека до марта и да ће се „можда ствар решити мирним путем”. Упозорио га је да би му „само пропала година и ништа више”. Бојовић, међутим, није желео да чека: „Ако Херцеговци не положе оружје и наставе рат и на пролеће, онда мени нема останка овде” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 9–9об]. Привремено је напустио студирање и средином 1876. године обрео се на фронту на планини Јавор, између Ивањице и Сјенице. Са Јавора, 16. јула, шаље Попову писмо, у којем каже: „Сада гледам разорено место мог рођења” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 11–11об].

После повратка у Русију, Бојовић је наставио да прати ратна дешавања на Балкану. Радовали су га успеси хришћанског оружја у борби против Османлија. У писму Попову од 30. новембра 1877. године честита му руску победу над Турцима код Плевена и заробљавање Осман-паше. У словенофилском духу истиче: „Руско оружје иде, с помоћу Божијом, уништавајући варварске снаге и ослобађајући Словене” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 13].

Ова писма била су својеврстан увод у даљу преписку између Јеврема Бојовића и Нила Попова, која је настављена после Бојовићевог повратка у Србију.

ПИСМА ИЗ СРБИЈЕ

После повратка из Русије Јеврем Бојовић постаје, најпре, суплент, а од 1881. године професор Београдске богословије. У Богословији је предавао Општу историју, Психологију, Логику, а касније Канонско право [Марковић 2016: 108]. Године 1886. боравио је у Лајпцигу, где се усавр-

шавао на тамошњем универзитету. Управо поменута година представља горњу хронолошку границу у оквиру које је написано последње Бојовићево писмо Попову, а које се налази у личном фонду Нила Попова. Ради се о десет писама, насталих у периоду од 1879. до 1886. године.⁷

У односу на писма настала у Русији, тематика Бојовићевих писама из Србије знатно је проширена. Он информише Попова о друштвеним, политичким, црквеним и богословско-научним збивањима у Србији, дајући своје виђење тадашњих прилика. Период у којем су настала писма давао је довољно материјала за њихов богат садржај. То је време једне од највећих црквених криза у српској историји, обележено сменом канонске више јерархије на челу са митрополитом Михаилом (Јовановићем).⁸ Истовремено, то је време великих друштвено-политичких превирања у Србији, обележено међупартијским сукобима, атентатима и бунама, а који су били генерисани аутократском владавином првог српског нововековног краља Милана Обреновића. У том периоду долази и до промене српске спољне политике која се од Санкт Петербурга окреће ка Бечу.⁹ Аустрофилска политика српске владе утиче на друштвена збивања у Србији и резултира потискивањем русофилске струје у српском друштву. Јеврем Бојовић, као руски ђак, у оцењивању ситуације наступа са словенофилских позиција. Отуда је природно што у његовим писмима Попову преовладава песимистичан тон и забринутост за даља кретања у српском црквеном и друштвено-политичком животу.

У првим писмима из Србије, написаним 1879. и 1880. године, Бојовић се присећа боравка у Русији. Истиче да му је Русија постала драга: „Ја сам се тако на све руско навикао, тако се сродио, за мене је Русија друга отаџбина” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 19]. На другом месту каже: „Много сам обавезан Русији. Руси су ми много добра учинили. Нема дана ни минута у којем ја не спомињем мени драгу Русију. Благородство, срдчаност и братољубље јесу карактеристике којима се Руси одликују. У гробу нећу заборавити руско добротинство. Можда ћу опет морати да једем комад хлеба у Русији” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 21–21об]. После завршетка Академије отишао је у Санкт Петербург, где се упознао са чувеним славистом Владимиром Ивановичем Ламанским (Владимир Иванович Ламанский). Прихватио га је „као да сам ја одавно његов пријатељ” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 19]. И у Београду је наставио да шири круг познанстава са Русима. Упознао се са професором београдске Велике школе Платоном Андрејевичем Кулаковским (Платон Андреевич Кулаковский) [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 20об].¹⁰

⁷ Сва писма су написана у Београду, изузев једног које је написано у Лајпцигу. Места и датуми писања Бојовићевих писама Попову: Београд, 22. децембар 1879; Београд, 12. април 1880; Београд, 23. децембар 1880; Београд, 24. децембар 1881; Београд, 2. јануар 1882; Београд, 7. децембар 1882; Београд, 22. април 1883; Београд, 12. март 1885; Лајпциг, 2. септембар 1886; Београд, 20. децембар 1886. [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 19–43об].

⁸ О смени митрополита Михаила (Јовановића) и црквеној кризи током 80-их година 19. века, детаљније у: [Слијепчевић 1966: 424–453; Слијепчевић 1980: 215–354].

⁹ О унутрашњим политичким приликама у Србији и њеној спољној политици током 80-их година 19. века, детаљније у: [Попов 1983: 50–94].

¹⁰ Платон Андрејевич Кулаковски постао је професор београдске Велике школе на препоруку Ивана Сергејевича Аксакова и Нила Александровича Попова [Блажић Пејић 2016: 56].

Бојовић је Попова обавештавао о свом статусу у Србији, професорском раду у Београдској богословији, као и о стању у тој школи. Препоруке Попова биле су му значајне и у Србији, јер је, по сопственом сведочењу, на основу њих почео да ради [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 19об]. У писмима из 1880. године жали се на негативну селекцију у српској црквеној просвети, тврдећи да „нема значаја ко је завршио или није завршио било какав курс. Овде су и неки дејствитељни студенти духовних академија произведени у професоре” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 21об]. На другом месту се жали да су му у Министарству просвете изгубили диплому Московске духовне академије и да ће морати да тражи нову [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 24–24об].¹¹ До 1881. године у Београдској богословији је привремено предавао Општу историју и Логику, а у писму од 24. децембра 1881. године обавештава Попова да је положио професорски испит [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 26]. Аустрофилска државна политика средином 80-их година осећала се и у наставним програмима Богословије. По сопственом сведочењу Бојовић је Општу историју морао да предаје по немачким уџбеницима објављеним у Лајпцигу. Попову је писао да су ови уџбеници необјективни према Словенима. Тајно је користио историју Дмитрија Ивановича Иловајског (Дмитрий Иванович Иловайский), коју му је Попов поклатио 1876. године. Оцењује је као бољу од немачких уџбеника и пита Попова да ли постоји њено новије проширено издање [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 34]. У последњем писму, од 20. децембра 1886. године, коментарише промене на челу Београдске богословије.¹² Долазак архимандрита Никодима (Милаша) за ректора Богословије видео је као део владајуће аустрофилске политике у Србији. Опозициони став према Милашу видљив је из следећих речи: „Код нас је у богословији постављен за ректора др Никодим Милаш. Протојереј Јаков Павловић, бивши начелник црквеног одељења Министарства просвете, враћен је за професора Богословије. То је скандал! Странац са свим могућим предностима и привилегијама поставља се за ректора, а овај се понижава до ничега!! Зар нема овде нечега сличног протестантизму?” Резигнирано додаје да је предао управу над школском библиотеком, коју ће Милаш поверити Јеврему Илићу, који му „служи као оруђе” и завршава: „Уопште, код нас је веома мало карактера” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 42–43].

Бојовић је пратио научни рад Попова, читао радове других руских научника, слао му књиге и чланке из Србије, обавештавао га о домаћим научним приликама. У писму од 24. децембра 1881. године, обавештава га да је прочитао његов чланак о српским приликама у часопису *Православное обозрение* [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 25]. Коментарисао је

¹¹ Неколико дана раније, 17. децембра 1880. године, митрополит Михаило (Јовановић) упутио је молбу московском митрополиту Макарију (Булгакову) (Макарий Булгаков) да омогући издавање нове дипломе Јеврему Бојовићу. Ова молба се чува у Бојовићевом студентском досијеу [ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 422, Л. 19].

¹² Свега двадесетак дана пре писања поменутог писма, на чело Београдске богословије постављен је архимандрит Никодим (Милаш). Детаљније у: [Пузовић 1997: 224–230; Марковић 2016: 69–72].

предговор Попова у књизи *Писъма к М. П. Погдину из славянских земель* [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 43], читао радове Аполлона Александровича Мајкова (Аполлон Александрович Майков) [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 34об]. Слао је Попову радове научника из Србије, о чему сведочи писмо од 7. децембра 1882. године, у којем наводи да му је послао последњи говор Стојана Новаковића [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 30об]. О стању српске богословске науке није се похвално изражавао: „У нашој књижевности сада, изузев веома веома мало изузетака, нема ничега интересантног и корисног” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 43–43об]. У последњем писму Попову издвојио је Љубомира Ненадовића, као позитиван пример у српској науци и књижевности [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 43об].

Бојовић је у писмима Попову значајну пажњу посветио црквеној кризи у Србији, током 80-их година 19. века. Први пут ову тематику помиње у писму од 24. децембра 1881. године [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 25–26об]. То је било свега два месеца после насилне смене митрополита Михаила (Јовановића).¹³ Извештава Попова да митрополит Михаило после смене живи у свом дому на Врачару и да га „много радује што Руси саосећају са њим”. Изражава жаљење због антицрквеног понашања власти и све јачег верског индиферентизма у Србији. Саопштава Попову да се већина у Србији „радује што је господин митрополит пао” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 26–26об]. Почетком 1882. године, у време полицијске изолације митрополита Михаила у Београду, Јеврем Бојовић је био посредник између њега и Попова. О томе сведочи Бојовићево слање једне антивладине брошуре Попову, која је била намењена и за друге словенофиле (Аксаков, Ламански). Ову брошуру, чији је аутор био неименовани представник „српско-словенске партије”, по жељи митрополита Михаила, требало је превести на руски језик, о чему сведоче следеће Бојовићеве речи: „Господин митрополит Михаило био би веома задовољан ако би се та брошура превела на руски језик” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 27об].

Посебно драматично виђење црквене ситуације у Србији Бојовић је изнео у писму Попову, од 22. априла 1883. године [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 31–32об]. Писмо је написано непуних месец дана после хиротоније новог митрополита Србије Теодосија (Мраовића).¹⁴ У писму „црним бојама” описује стање цркве у Србији. Канонским епископима је ограничено кретање. Епископу шабачком Јерониму (Јовановићу) је забрањено да напусти земљу са митрополитом Михаилом, док епископу нишком Виктору (Чолакову) није дозвољено да покупи своје ствари из владичанског седишта у Нишу, већ је хитно упућен у манастир Петковицу [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 31об–32]. Као најновији скандалозан пример наводи хиротонију Корнилија (Станковића) за епископа ужичког.¹⁵ За њега каже да

¹³ Митрополит Михаило (Јовановић) је уклоњен са положаја у октобру 1881. године [Слијепчевић 1966: 435–437].

¹⁴ Теодосије (Мраовић) је посвећен за митрополита Србије у Сремским Карловцима, 27. марта 1883. године. Уз одобрење аустро-угарских власти, посвећење је извршио карловачки патријарх Герман (Анђелић) [Слијепчевић 1966: 447].

¹⁵ Корнилије је хиротонисан 19. априла 1883. године, свега неколико дана пре писања овог Бојовићевог писма [Слијепчевић 1966: 450].

је био жењен и жандар у Аустрији [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 31]. Посвећење Теодосија (Мраовића) за митрополита Србије оцењује као дрскост, а затим продужава: „То није црквено посвећење по благодати Духа Светог, него полицијско по жандармеријској благодати.” На такозваном Архијерејском сабору који га је изабрао „није било ниједног архијереја”. Он је посвећен „по заповести Франца Јозефа, императора аустријског. Како то може бити сагласно са православљем?” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 32–32об]. У тим напетим априлским данима 1883. године, Јеврем Бојовић, и поред свих опасности, шаље Попову опроштајно писмо митрополита Михаила, које је тада било реткост, јер га је полиција пленила [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 32об].¹⁶

Црквена криза у Србији била је последица политичке кризе. Јеврем Бојовић је у писмима Нилу Попову анализирао питања унутрашње и спољне политике Србије. Унутрашњу политичку ситуацију описивао је песимистичним тоновима. Разлоге за огорчене међупартијске борбе видео је у личним материјалним интересима њихових вођа. Сматрао је да се не води довољно рачуна о општим народним интересима. По садржају писама може се закључити да је био најближи идејама либерала. Сматрао је да се најквалитетнији људи налазе у њиховим редовима: „Мени се чини да је то најбоља партија код нас” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 29об]. Посебно оштар био је према напредњачком режиму из осамдесетих година 19. века, којег је кривио за омогућавање ширења утицаја Аустроугарске у Србији. Напредњаке је називао „назадњацима”, кривећи их за слом на Сливници [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 42–42об]. Сматрао је да је то партија „коју карактеришу строго лични материјални интереси” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 29]. Радикале је описивао као најбројнију партију, сматрајући да би њихово преузимање власти донело нову невољу Србији [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 29–29об].

Посебну пажњу у писмима Попову Јеврем Бојовић је посветио промени спољнополитичког курса Србије. Аустрофилска политика српске владе била је, према њему, главни извор политичких и црквених проблема у Србији. Крајем 1880. године обавештава га о „железничком питању” и констатује да Аустрија „жестоко притиска Србију” због тежње да преузме контролу над градњом пруге кроз Србију. Његов став је изразито антиаустријски: „За Србију је боље да са било којом другом државом закључи уговор о градњи железнице него са Аустријом” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 23об–24]. Сматрао је да трговински споразуми са Аустроугарском уништавају Србију и њену привреду: „Садашња влада је гора од свих. Она хоће да нас потпуно прода Немцима (Аустријанцима) и Мађарима” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 25об]. Док је Аустроугарска, уз подршку српске владе, поробљавала Србију, дотле је, уверавао је Бојовић Попова, српски народ остајао наклоњен Русији. Ту наклоност „никаква

¹⁶ Бојовић је и касније слао Попову чланке о црквеној кризи у Србији. Године 1885. послао му је чланак „И опет пред црквеним питањем”, за који је рекао да је погодио напредњаке, који су на њега одговорили „али веома слабо” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 35об].

спољна сила није у стању, чак ни привремено, да уништи” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 35].

У мају 1886. године Јеврем Бојовић је отишао на усавршавање у Лајпциг. Одатле је, 2. септембра исте године, упутио писмо Попову. Поред информација о току усавршавања,¹⁷ писмо садржи Бојовићеве опсервације о германско-словенским односима. Додир са пруском милитаристичком традицијом оставио је снажан утисак на Бојовића. Он сведочи о неколико манифестација у Лајпцигу на којима је уочио јединство, одушевљење и одлучност Немаца. Посебно је инсистирао на томе да је током прослава уочио да сви слојеви друштва јединствено марширају у војничком ритму и каже: „Овде су сви мушкарци војници. Чини ми се чак да та војничка дисциплина утиче и на жене. У томе се састоји њихова снага” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 39об]. Бојовић упозорава Попова да су за Немце, поред Француза, главни непријатељи Руси. То је зато што су Руси средиште свесловенског јединства: „Сви словенски народи треба да се уједине под руском хегемонијом. Без тога Словени немају будућност.” Са словенофилских позиција Бојовић оцењује германски утицај на Балкану. Он га види као велику опасност за Јужне Словене. Аустроугарску види као кривца за подстицање Србије на рат са Бугарском.¹⁸ Упозорава на растући немачки утицај у Бугарској, као и на притиске према Црној Гори, па закључује да су сви заборавили руске подвиге приликом ослобађања Бугара од турске власти. Сада се Немци „не само у Бугарској, него и на целом Балкану шире и управљају по својој вољи” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 38об–39].

Писмом из Лајпцига Бојовић је својим виђењима широког спектра црквених и друштвено-политичких тема у Србији додао и разматрања геополитичког карактера. Тиме је заокружио своје погледе на збивања током осамдесетих година 19. века.

ЗАКЉУЧАК

Писма представљена у овом раду бацају нову светлост на рани период живота епископа жичког Јефрема (Бојовића). Кроз њих је осветљен његов живот у студентским данима у Сергијевом Посаду и у првим годинама његове професорске службе у Београдској богословији. Из ових писама извире лик младог Бојовића који активно учествује у кључним збивањима српске историје овог периода. Током студирања, учествује у Српско-турском рату 1876. године, борећи се на фронту на планини Јавор, а као професор Београдске богословије одржава контакт са прогоњеним митрополитом Михаилом, помажући му да његове поруке стигну до Ру-

¹⁷ Бојовић је саопштио да је од свих професора највише слушао предавања професора Вилхелма Максимилијана Вундта (Wilhelm Maximilian Wundt), којег је оценио као „изванредног” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 37]. У некрологу епископу Јефрему (Бојовићу) објављеном у *Гласнику Српске православне патријаршије* наведено је да је „нарочито био заинтересован за предавања гласовитог немачког професора Вундта” [1933: 360].

¹⁸ Бојовић истиче: „Моја душа је тужна када видим шта се данас дешава на Балкану. Аустрија је наредила неким ’политичким идиотима’ да објаве рат Бугарској – последице су познате” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 38].

сије. Писма представљају драгоцен извор о важним црквеним и друштвено-политичким збивањима у Србији током осамдесетих година 19. века. Црквена криза која је резултирала сменом канонске више јерархије на челу са митрополитом Михаилом (Јовановићем) и аустрофилска политика српске владе која је утицала на све сфере друштвеног живота у Србији осветљени су из угла очевица који активно учествује у збивањима. Јеврем Бојовић расуђује са русофилских позиција формираних током студирања у Русији и под утицајем водећих словенофила, међу којима је најтешње контакте одржавао са Нилом Александровичем Поповом. О тим везама најбоље сведоче писма, која су континуирано слата током више од једне деценије.

ЗАХВАЛНОСТ

Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада Православног богословског факултета Универзитета у Београду (евиденциони број пројекта 179078), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.



Фотографија 1. Јеврем (Бојовић)
[Извор: Сава Вуковић, *Српски јерарси*,
Београд 1996, 225].



Фотографија 2. Нил Александрович
Попов
[извор: Библиотека САНУ]

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

- Отдел рукописей Российской государственной библиотеки (Москва) (ОР РГБ): Фонд 239 – Нил Александрович Попов, 1874–1886, П. 5, Д. 30, Л. 1–43об.
- Отдел рукописей Российской государственной библиотеки (Москва) (ОР РГБ), Фонд 172 – Московская духовная академия, архив, 1878, К. 190, Д. 6, Л. 1–137.
- Центральный государственный архив г. Москвы (ЦГАМ), Фонд 229 – Московская духовная академия, 1874–1878, Оп. 4, Д. 422, Л. 1–19.

Литература

- Блажић Пејић, Јована (2016). Нил Попов и Србија. У: *Србија и Русија 1814–1914–2014*. Михаило Војводић (ур.), Београд: Српска академија наука и уметности, 41–57.
- Вуковић, Сава (1971). Епархије и епископи 1920–1970. У: *Српска Православна Црква 1920–1970. Стоменица о 50-годишњици васпостављања Српске папирјарције*, Београд: Свети архијерејски синод Српске Православне Цркве, 487–539.
- Вуковић, Сава (1996). *Српски јерарси од деветиої до двадесетїої века*, Београд: Евро, Подгорица: Унирекс и Крагујевац: Каленић.
- Вуковић, Сава (2004). Бојовић, Јефрем. У: *Српски биографски речник*, 1, А–Б, Нови Сад: Матица српска, 683–684.
- Голубинский, Евгений Евсигнеевич (1871). *Краткий очерк истории православных церквей болгарской, сербской и румынской или Молдо-валашской*, Москва.
- Глубоковский, Николай Никанорович (2002). *Русская богословская наука в ее историческом развитии и новейшем состоянии*, Москва: Издательство Свято-Владимирского Братства.
- Голубцов, Сергей Алексеевич (1999). *Московская духовная академия в начале XX века. Профессура и сотрудники: основные биографические сведения, по материалам архивов, публикаций и официальных изданий*, Москва: Мартис.
- Марковић, Игнатије (2016). *Богословија Свештої Саве 1836–2016*. Београд: Богословија Светог Саве у Београду.
- Попов, Чедомир (1983). Немирне године и везивање за Аустро-Угарску. У: Андреј Митровић (ур.), *Историја српскої народа*, Београд: Српска књижевна задруга, VI (1): 50–94.
- Преосвећени епископ жички Јефрем Бојовић (1851. 21/V – 3/VI. 1933) (1933), *Гласник Српске православне папирјарције*, 23–24: 360–364.
- Пузовић, Владислав (2017). *Руски њуїеви српскої богословља. Школовање Срба на руским духовним академијама 1849–1917*, Београд: ЈП Службени Гласник и Православни богословски факултет Универзитета у Београду.
- Пузовић, Предраг (1997). *Прилози за историју СПЦ*, Ниш: Византијско огледало.
- Слијепчевић, Ђоко (1966). *Историја Српске Православне Цркве*, II књига: *Од њочейка XIX века до краја Друїої свештої райа*, Минхен: Искра.
- Слијепчевић, Ђоко (1980). *Михаило, архиепископ београдски и митрополиї Србије*, Минхен: Искра.

Фотографије

- Библиотека Српске академија наука и уметности (*Нил Александрович Поїов*).
- Вуковић, Сава (1996). *Српски јерарси: од деветиої до двадесетїої века / епископ шумадијски Сава*. Београд: Евро, Подгорица: Унирекс; Крагујевац: Каленић (*ейскої Јефрем Бојовић*)

JEFREM BOJOVIĆ'S LETTERS ADDRESSED
TO NIL ALEXANDROVICH POPOV

by

VLADISLAV PUZOVIĆ
University of Belgrade
Faculty of Orthodox Theology
Mije Kovačevića 11b, Belgrade, Serbia
vpuzovic@bfspc.bg.ac.rs

SUMMARY: There are 19 unpublished letters written by latter bishop of Žiča Jefrem Bojović, preserved in The Manuscripts Department of The Russian State Library of Moscow. These letters, addressed to Nil Alexandrovich Popov, are part of a personal collection of this famous Russian scholar in the field of history and Slavic literature. Letters from this collection were written from 1874 until 1886, while Bojović was a student at The Moscow Spiritual Academy and a professor in the Seminary of Belgrade. These letters are a great source for Bishop Jefrem's biography, especially for understanding his relationships with Russia. They witness a sincere friendship with Popov, one of the most prominent people in relations between Serbs and Russians, during the second half of the 19th century. These letters are important in order to understand Bojović's point of view, regarding the issues of Serbian social, political and church life in the 9th decade of the 19th century. Serbian Government led Pro-Austrian politics during that period of time, which affected relationships within Serbian Church and society. The most significant consequence was an uncanonical replacement of the Serbian Metropolitan Mihailo (Jovanović) and his hierarchy. Bojović was the first source witness of these events, who was actively supporting Metropolitan Mihailo. During his studies in Russia, Jefrem Bojović became a true lover of Slavs, which formed his further views. The mentioned documents were analyzed in this study for the first time, and they will hopefully enrich the biography of Jefrem Bojović. This study should help us to understand better the occasions within the church, society and politics in Serbia during the ninth decade of the 19th century.

KEYWORDS: Jefrem Bojovic, Bishop of Žiča, Nil Alexandrovich Popov, The Moscow Spiritual Academy, The Seminary of Belgrade, relations between Serbia and Russia

UDC 355.01:17
UDC 821.163.41.09 Petrović Njegoš P. II
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2179361S>
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

ТЕОРИЈА ПРАВЕДНОГ РАТА У ЊЕГОШЕВИМ ДЕЛИМА

ДРАГАН СТАНАР

Универзитет „Унион – Никола Тесла”
Факултет за међународну политику и безбедност
Цара Душана 62–64, Београд, Србија
draganstanar@yahoo.com

САЖЕТАК: Савремена теорија праведног рата у већој мери представља традицију мисли о етичким питањима рата него теорију у ужем смислу. Међутим, пречесто се ван оквира ове традиције остављају филозофски ставови о рату аутора из западних култура. У овом раду настоји се показати да у делима Његоша постоје јасно присутна размишљања о етичким атрибутима рата и ратовања. Анализом Његошевих ставова изнетих у његовим најзначајнијим делима, кроз призму критеријума класичних елемената савремене теорије праведног рата (*Jus ad Bellum*, *Jus in Bello*), у раду се доказује постојање српске традиције мисли о етици рата и ратовања, чиме се обогаћује и допуњује савремена теорија праведног рата српском историјском перспективом. Истовремено, аутор указује на изазове и опасности тумачења филозофских идеја без разматрања историјског контекста, специфичних политичко-културолошких околности и личности аутора идеје.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: теорија праведног рата, Његош, етика рата, традиција праведног рата

Феномен рата један је од централних феномена људског друштва, нераскидиво повезан са постојањем друштава и човека као бића. Његова свеобухватност и разорна дубина чине га централним догађајем у историји свих човеку познатих цивилизација, те је историја човечанства у великој мери историја ратова и организованог међусобног убијања. Схваћен као средство историје, рат је мотор друштвених промена и, макар из перспективе хегелијанских мислилаца, прогреса цивилизације. Стога и не треба да чуди што је рат у фокусу свега онога што представљају људска

мисао и стваралаштво. Филозофија која по својој природи претендује да спозна истину и бит сваке ствари такође је суштински заинтересована за феномен рата.¹ Дулић [2010: 15] исправно тврди да се „размишљања о рату налазе у средишту филозофских расправа од самих почетака филозофије”, док је за неке великане управо рат био један од централних појмова целокупне филозофије.²

Чини се да нема филозофске дисциплине која не разматра рат и његову природу – рат има своју метафизичку, онтолошку, аксиолошку, и сваку замисливу димензију. Међутим, Расел [Russel 1915: 127] примећује филозофски најплодоноснију перспективу рата када почетком 20. века пише да је „питање да ли је рат икада оправдан, те ако јесте, по којим је околностима тако, питање које се намеће пажњи свих људи склоних размишљању”, позиционирајући феномен рата првенствено као етичко питање. Тешко је пронаћи филозофа који се макар у неком делу своје мисли бавио моралом, а да није промишљао рат кроз призму моралне оправданости. У ширем смислу дакле, етичко преиспитивање и вредновање рата присутно је од самих почетака људске филозофске мисли, али се тек са Аурелијом Августиниом³ и хришћанском филозофијом зачиње разматрање рата у ужем смислу, конституисањем оног што данас називамо теоријом праведног рата.

ТЕОРИЈА (ТРАДИЦИЈА) ПРАВЕДНОГ РАТА

Теорија праведног рата представља заокружен систем мисли о праведности различитих аспеката рата. Ова теорија сматра се једном од најплодоноснијих етичких питања у савременој примењеној етици, те се активно допуњује, анализира и с правом критикује од стране многих етичара. Почевши од поменутог Августина и његовог „наследника” Аквинског, преко нововековних филозофа и јуриста (Гроцијуса /Grotius/, Пуфендорфа /Pufendorf/, де Виторије /de Vitoria/, Суареза /Suarez/, итд.) до савремених мислилаца као што је Волцер, теорија праведног рата конституисана је као структуриран систем са одвојеним елементима, који кореспондирају са различитим сегментима рата. Тако савремена теорија праведног рата обухвата два „класична” елемента и два „модерна” елемента, који представљају допуну теорије и који заједно са класичним језгром чине један свеобухватан приступ рату. Класични елементи теорије праведног рата јесу *Jus ad Bellum*, који разматра питање оправданости рата, и *Jus in Bello*, који се бави питањима оправданости вођења рата. Савремено проширивање теорије формулисало је још два елемента, који су још увек у фази „развоја” – *Jus ante Bellum*, који разматра период припреме рата, и *Jus post Bellum*, који поставља питања везана за праведно окончање рата и период непосредно по завршетку. Ови се елементи теорије разматрају

¹ Нарочито за дијалектички однос рата и мира.

² Почевши од Хераклита, преко Хобса и Макијавелија до Хегела и многих других.

³ Августин се наводи као зачетник „теорије праведног рата” у ужем смислу, али се о томе може дискутовати будући да идеје о праведности рата нису створене *ex nihilo* већ представљају „хришћанску сублимацију класичних грчко-римских погледа” [Whetham 2011: 65–89].

засебно,⁴ али је евидентна појава ревизионизма⁵ последњих деценија, који преиспитује овај принцип.

Иако је синтагма „теорија праведног рата” сада већ потпуно етаблирана у разматрању етичких перспектива рата,⁶ појам *теорија* унутар ове синтагме подложен је испитивању.⁷ Под теоријом подразумевамо „хипотезу која је у великој мери проверена... и коју смо привремено прихватили и спремни смо да је тврдимо” [Petrović 2003: 192], што није у складу са оним шта представља теорија праведног рата. Услед огромне количине најразличитијих погледа на разноврсне аспекте рата, који су обухваћени *теоријом* праведног рата, она се чешће описује као „традиција праведног рата него као ’теорија’” [Бабић 2018: 261]. Разматрања праведности рата и ратовања су толико шаролика да је веома тешко ускладити их у нешто што би представљало заокружену и кохерентну теорију. Међутим, ово није нужно мана традиције праведног рата, већ се може посматрати и као њена врлина, јер се испитивањем различитих историјских и културолошких перспектива праведности рата могу апстраховати битни цивилизацијски закључци. Зато је веома важно бавити се разматрањима рата сваке епохе и сваке културе, обogaђујући тиме савремену „теорију” праведног рата и пружајући нове увиде у етичке перспективе свеprisутног феномена рата.

У складу са претходно описаним значајем рата као појаве у свим културама и у свим временима, и објашњеном склоности мислећих људи да промишљају његову могућу оправданост, готово да нема културе у којој се не појављују филозофски ставови о рату, и његовој природи.⁸ Српска култура и идентитет у великој мери, чак и натпросечно великој, обликовани су феноменом рата који је готово свеprisутан у историји српског народа. Сходно таквој улози рата у формирању српског националног идентитета, размишљања о рату су свакако присутна у ономе што можемо назвати српска филозофска традиција. Иако је невероватно комплексно дефинисати шта заправо представља српска филозофска традиција или школа без наилажења на бројне контроверзе,⁹ немогуће је одвојити историју српске филозофске мисли од православне теолошко-филозофске мисли.¹⁰

⁴ Нужна логичка раздвојеност суђења о елементима рата омогућава нам да раздвојимо суђење о праведности рату од суђења од праведности у рату, што је од изузетног практичног значаја [Volzer 2010].

⁵ Неки од водећих ревизиониста, као што су МекМахан и Родин, оспоравају могућност независног суђења о праведности вођења рата и везују могућност праведног ратовања за морални суд о праведности рата. Овакав ревизионизам има опасне импликације по природу мира и рата [Stanar 2019: 227–240].

⁶ Поред теорије праведног рата, може се говорити и о пацифистичкој и тзв. реалистичкој етичкој перспективи рата, и „врло мало теорија о етици рата успева да се одупре коначном сврставању у једну од ових традиција” [Оренд 2010: 270].

⁷ Исто се може тврдити и за појам праведно, јер многи аутори примећују да постоје неприхватљиве импликације прихватање неког рата као *праведног* [Stanar 2019].

⁸ О различитим традицијама разматрања оправданости рата и ратовања, као и заједничким елементима тих традиција [Sorabji et al. 2006].

⁹ О проблемима установљавања српске филозофске традиције и уопште историје српске филозофије шире у текстовима Ђурића [2015: 161–168], Лазовића [2015: 143–160] и Аранђевића [2015: 139–142].

¹⁰ Шире у: [Deretić 2011].

Зато и не изненађује што драгоцене мисли о рату, и природно његовој етичкој димензији, налазимо управо код великих српских религијских филозофа као што су владике Николај Велимировић и Петар Петровић Његош.¹¹ Однос владике Николаја Велимировића према питању рата детаљно је описан у његовом чувеном делу *Рај и Библија* [1996] које не губи на релевантности. С друге стране, питање поимања рата, а нарочито етичких проблема рата, код Његоша¹² потребно је анализирати и јасније објаснити, нарочито имајући у виду нарастајућу актуелност Његошевих дела у контексту недавно завршених ратова.¹³

Наиме, управо се Његошева дела наводе као идеолошка платформа наводне геноцидне природе односа Срба према муслиманима који живе на Балканском полуострву. Тако писац Мирсад Синановић пише: „Горски вијенац био је морална подршка за недавно клање и протјеривање муслимана са ових простора”, и закључује да „Његош својим стиховима деценијама позива Србе да кољу муслимане како би сви Срби живјели у једној држави” [Sinanović 2015]. На истом трагу је и Килибарда [Kilibarda 2002] који сматра да је „Његошева антиисламска поезија служила као пропаганда и оправдање за напад на недужни народ” како у Првом и Другом светском рату, тако и у ратовима деведесетих година. У тексту под насловом „Његошев *Горски вијенац* као инспиратор геноцида над Бошњацима”, Ћоровић [Ćorović 2012] јасно тумачи ово дело као прескрипцију геноцидног рата, на трагу текста Бајтала [Bajtal 2005] који посматра *Горски вијенац* „крз призму постгеноцидног искуства Сребренице”. Сва ова, али и многа друга савремена тумачења Његошевих дела резултирала су и званичним захтевима за њихово потпуно уклањање из образовног система у Србији, Црној Гори и Републици Српској. Оно што је свакако заједничко овим интерпретацијама јесте разматрање филозофских идеја аутора ван историјског контекста, личних и националних околности у времену настанка дела и тиме неадекватно тумачење дела писаних пре два века у контексту недавних ратова у којима су политичко-културолошке околности драстично другачије.

ЊЕГОШЕВО ДЕЛО И РАТ

Петар II Петровић Његош без сумње представља једну од најзначајнијих личности српске културе и историје уопште. Посебан чинилац Његошевог историјског значаја за Србе јесте његов вишедимензионални идентитет, у ком су концентрисани пресудни атрибути српске националне припадности – Петровић је истовремено владар Црне Горе, митрополит цетињски, писац „јуначке” поезије, али и истински филозоф, у пуном

¹¹ Наравно, не треба заборавити и многе друге, као што је нпр. Јустин Поповић.

¹² Николајева и Његошева мисао умногome су повезане, јер тумачећи њихова дела „стално пред очима имамо једног и другог, те две велике владике, та два религиозна песника, два духовна самотника и визионара, два велика празника Српства” [Кајтез 2021: 4].

¹³ Нарочиту пажњу привукла је невероватна тврдња тужитељке Хашког трибунала, Катрине Густавсон, да је Његош „славио убијање муслимана”, тј. да његово капитално дело *Горски вијенац* представља геноцидну платформу. Овакве интерпретације су, дакле, усвојене као доминантне и од стране представника западног дела међународне заједнице.

смислу те речи. Владар, владика, песник и мислилац – човек чије је јединствено дело производ перманентне борбе и унутрашњег сукоба ових слојева сопственог комплексног идентитета, борбе која је од Његоша и начинила андрићевског „трагичног јунака косовске мисли”. Најутицајнији као песник, и то „класични песник српске књижевности” који представља српског Шекспира, Гетеа, Пушкина и Дантеа, Његош-песник представљао је основу за Андрића, Црњанског, Винавера, Попу и друге, како пише Ломпар [Stevanović 2020]. Не спорећи виталну улогу књижевности у изградњи и одржању особености и целокупне културе једног народа,¹⁴ налазимо неопходним анализирати и Његоша-филозофа, који је једнако важан као и Његош-песник. Додатно, као што Лавцој [Lovejoy 1940: 3–23] пише у једном од најзначајнијих текстова о историји идеја, саме идеје су „најмобилнија ствар на свету... оне се не крећу у затвореним каналима званично установљених подела универзитетских дисциплина” већ се понекад филозофске идеје јасно манифестују управо у уметности или књижевности.

Иако се Његошевој поезији-филозофији може приступити из више углова, у фокусу ове анализе јесте поимање етике рата у Његошевом делу – прецизније, анализа Његошевог дела из перспективе два класична елемента савремене теорије праведног рата, *Jus ad Bellum*-а и *Jus in Bello*-а. То ће не само обогатити традицију мисли о рату у српској филозофији, него понудити и српски „угао” у модерном схватању *традиције* праведног рата, демонстрирајући постојање разматрања етике рата код српских аутора много пре поновног враћања ове гране примењене етике у жижу стручног интересовања.¹⁵ Како бисмо оптимално сагледали Његошево поимање рата, а нарочито његових етичких проблема, неопходно је размотрити његово дело у пуној ширини, а не само кроз призму најславнијег дела *Горски вијенац*, које несумњиво с правом заузима централно место у богатом пишчевом опусу. Стога анализа обухвата и следећа дела: *Луча микроkozма*, *Лажни цар Шћейан Мали*, *Кула Турицића*, *Чардак Алексића*, епски спев *Свободијага* и збирку кратких песама *Оћледало српско*.

Jus ad Bellum – поимање рата и његове оправданости

Када говоримо о теорији праведног рата, прво и интуитивно питање које се поставља јесте да ли и како рат може бити праведан, односно оправдан. Питање оправданости рата јесте очигледно централно питање у целокупној теорији, па стога елемент теорије који прописује критеријуме оправданости чини њено „класично језгро”. У зависности од аутора постоје различита схватања броја критеријума, али савремен приступ *ad Bellum*-у подразумева укупно шест заједничких критеријума – праведан повод, праведну намеру, објаву од стране компетентне власти, пропорционалност, рат као последњу опцију и разумне шансе за успех. Не постоји дефинисана

¹⁴ Централну улогу књижевности у култури народа потврђују контроверзе по питању књижевности са дубоким импликацијама [Ломпар 2010: 361–413].

¹⁵ Теорија праведног рата, иако започета Августиним, „оживљена” је тек у другој половини 20. века.

хијерархија критеријума *ad Bellum*-а, већ је потребно да свих шест критеријума буде испуњено, како бисмо могли да рат окарактеришемо као оправдан, што саму теорију чини прилично „строгом”.

Сваки покушај дефинисања Његошевих ставова по питањима праведности рата мора почивати на разумевању његовог поимања рата, његових узрока и саме природе. Најбољи увид у ауторово виђење природе рата пружа нам његово „најфилозофскије” дело, поема *Луча микрокозма*. У овом делу открива се Његошева блискост са хераклитовским схватањем борбе и рата као перманентног стања, које се очитује у космичком сукобу између добра и зла, из којег се и рађа постојање света. У својеврсној теогонији, Његош види рат као космичку нужност, као борбу између „легиона” добра и зла која претходи постојању света. Ова небеска „крвава борба два страшна воинства” рефлектује се и на земаљску раван, јер се већ у првој генерацији братоубиством отровало „младо лице земље”, тј.:

„родитељах првијех проклетство
на првог излило се сина”
[Његош 2020б: 235]

Рат на земљи није ништа друго за Његоша до рефлексије рата добра и зла који се одвија на небеској равни, и у којем „легиони” добра кажњавају зло за почињен грех. Како Андрић [2020: 20] пише, „Живот је и за њега, као за старе Германе, једино и искључиво рат...”. И у свом најчувенијем делу, *Горском вијенцу*, аутор исказује хераклитовску дијалектику света и свеприсутност борбе, односно рата:

„у њ ратује душа са тијелом,
у њ ратује море с бреговима,
у њ ратује зима и топлина,
у њ ратују вјетри са вјетровима,
у њ ратују живина са живином,
у њ ратује народ са народом,
у њ ратује човјек са човјеком,
у њ ратују дневи са ноћима,
у њ ратују дуси са небесима.”
[Његош 2020а: 144–145]

Овоземаљски рат између људи је тек последица небеског рата који је човек повео против Бога и тиме осудио овоземаљско постојање на перманентно стање рата. Рат је схваћен као инструмент добра за који је одговоран грех злих, што даје рату пунитивну функцију – „Гњев праведни оружје је правде!” [Његош 2020б: 200]. Додатну димензију улоге греха и инструменталне природе рата можемо приметити у схватању рата као инструмента кажњавања грешног народа, што је веома блиско поимању природе рата код владике Николаја, по којем је „узрок свих будућих ратова људски грех” [Кајтез 2021: 11]. Ово Његош експлицитно исказује првим стихом свог најчувенијег дела, када пише:

„Бог се драги на Србе разљути
 За њихова смртна сагрешења”
 [Његош 2020а: 47]

те турско освајање и вишевековно ропство под Турцима објашњава грехом Срба:

„Бог се драги на Србе разљути:
 седмоглава изиде аждаја
 и сатрије Српство свеколико
 клеветнике грдне и клевету.” [Исто: 48–49]

Природа рата код Његоша јесте манихејска – сукоб, правде и неправде, добра и зла. Из оваквог поимања природе рата следи и ауторово схватање његове праведности, односно оправданости којима се бави савремена *Jus ad Bellum* концепција.

Праведан повод за рат је укратко борба против зла и неправде, односно „тирјанства”, јер је и богу „жртва најмилија поток крви кад провре тиранске” [Његош 2020в: 321]. У чувеним стиховима аутор постулира чак и постојање дужности борбе против неправде:

„Ал’ тирјанству стати ногом за врат,
 довести га к познанију права,
 то је људска дужност најсветија!”
 [Његош 2020а: 62]

У контексту Његошевог дела, тирјанство долази у форми турске окупације те се за повод рата сматра управо ропство, што је у складу са *ad Bellum* критеријумом праведног повода.¹⁶ У „Првој песми” *Свободујаге* он наводи ослобођење као циљ рата, тј. борбу за слободу као праведну намеру рата са Турцима:

„Сташе српски мачи остри
 оков ропства прекидати,
 и цефердан с хучним гласом
 глас слободе каживати,”
 [Његош 2020г: 422]

Рат је, дакле, праведан уколико је ослободилачки, окренут против неправде и зла. Праведан повод и праведна намера су релативно јасно исказани у Његошевом делу, док је за тумачење осталих *ad Bellum* критеријума потребан нешто „слободнији” приступ.

Иако се у анализираним делима може приметити да сукобе у којима учествује цео „народ Црне Горе и Брда” често иницира један одређени кнез или војвода, а не нека централизована и, по данашњим стандардима,

¹⁶ Поред ослобођења, праведни поводи за рат могу бити одбрана од агресије и пре-емптивни ратови. У делу *Шћепан Мали* [2020в: 397], Његош даје оправдање и рата у самоодбрани, у стиху „Зло чинити, ко се од зла брани, ту злочинства није никаквога”.

„легитимна” власт, постоји једна Његошева мисао која се у најширем смислу може тумачити као позивање на ауторитет врховне власти када се ради о рату. Владика Данило ослања се на своју обавештеност, знање и мудрост да објасни својим сународницима зашто он има легитимитет да донесе одлуку о рату. Наиме, владика објашњавајући кнежевима и војводама своје одлуке и ставове о рату који следи, каже следеће:

„Ко на брдо, ак’ и мало, стоји
више види но онај под брдом;
ја повише нешто од вас видим –
то је срећа дала ал’ несрећа.”
[Његош 2020а: 58]

Аутор кроз уста владике Данила изражава свој суд о епистемичкој лимитираности која постоји на нижим ступњевима власти, и која не дозвољава оптимално доношење одлуке о рату. Његошев нешто истанчанији и латентнији став о рационалним позитивним странама легитимитета централизоване власти можемо приметити и у расправи попа Андрије, сердара Вукала и војводе Ника у четвртом „дјејствивју” *Лажној цара Шћејана Малој* [Његош 2020в: 378–381], али не у контексту рата.

Када се ради о преостала три *ad Bellum* критеријума савремене теорије праведног рата, пропорционалност, рат као последња опција и разумни изгледи за успех, њихово разумевање у Његошевем делу условљено је описаним поимањем природе рата. Иако су ова три критеријума снажно позиционирана и аргументована у данашњој теорији, Његошев манихејски приступ рату не дозвољава разматрања о пропорционалности и изгледима за успех у сукобу добра и зла. На многим местима аутор јасно ставља до знања да рат између Срба и Турака види као судар добра и зла – то је рат који је нужан, који се мора водити по сваку цену. Тако у *Горском вијенцу* налазимо чувену мисао:

„нека буде борба непрестана,
нека буде што бити не може –
нек ад прождре, покоси сатана!”
[Његош 2020а: 63]

Ова се мисао касније у истом делу допуњује кроз још експлицитније речи кнеза Николе:

„с Турцима се хоћемо поклати
ако ће нам сјеме утријети!”
[Исто: 140]

Поред тога што у контексту нужног рата између добра и зла очигледно нема места разматрању пропорционалности и шанси за успех,¹⁷ он

¹⁷ Тек у *Шћејану Малом* [2020в: 267], налазимо на фрагменте размишљања управо о овој проблематици, када се Шћејан пре одлуке о боју распитује о снази Турске и поставља питање „бисмо ли се могли одржати?”

такође подразумева само и искључиво једну опцију – потпуни пораз, тј. победу једне стране. Тако Вук Мићуновић у *Горском вијенцу* каже:

„борби нашој краја бити неће
до истраге турске али наше...”
[Његош 2020а:43]

док потом владика Данило понавља исту мисао нешто касније, представљајући долазећи рат као есхатолошки сукоб хришћанства и ислама:

„Луна и крст, два страшна симбола...
... Сљедоват им ријеком крвавом
у лађици грдна страданија,
то је бити једно или друго.
[Исто: 62]

Исто се понавља и кроз Шћепанове речи народу:

„Пас и мачка, Турчин с Црногорцем –
не мире се до суђена данка.”
[Његош 2020в: 273]

Овакав је рат за Његоша неопходан, он долази као природна нужност и стога етичко оправдање не треба тражити у пропорционалности и шансама за успех. Ово је евидентно у речима игумана Стефана, који описује природну нужност одбране по сваку цену:

„Иште свијет неко дјејствије,
Дужност рађа неко попечење,
Обрана је с животом скопчана.”
[Његош 2020а: 135]

За великог мислиоца српског рода, рат против зла је природна нужност, он се мора водити по сваку цену и до коначне победе. Његош својом филозофијом маестрално осликава „самоубилачки апсурд... позитивни nihilizam... упорно негирање стварности и очевидности” [Андрић 2020: 16–17] који јесу инхерентни колективном идентитету српског народа, и којима дугујемо своју слободу, а можда и само постојање.

Jus in Bello – праведност у рату

Када се ради о вредновању поступака ратника у рату, Његошева дела су много „отворенија”, и пружају много јаснији увид. Концепција *in Bello* омогућава суђење о појединачним поступцима у рату, о начину вођења рата, независно од карактера рата, јер и док „морал забрањује рат, он не забрањује нужно и учествовање у њему” [Бабић 2015]. Овај елемент теорије праведног рата посматра оправданост насиља у рату кроз два основна критеријума – дискриминације (селективности) и пропорционалности

– дискриминација раздваја легитимне од нелегитимних мета,¹⁸ док пропорционалност дефинише сразмеру коришћене силе и циља који се том силом постиже.¹⁹ Ни разумевање селективности и пропорционалности у рату код Његоша није могуће без разумевања ширег контекста његовог поимања природе рата. Тек уколико схватимо Његошево манихејско поимање рата као сукоба добра и зла, можемо адекватно разумети његово виђење праведности у рату.

Зло које се чини у рату против зла веома се тешко може „пропорционализовати”, будући да се чини у име ексклузивног добра, против сила зла. Описујући шта види као дозвољено Турцима у рату против хришћана, Беглербег каже:

„Зло и добро – све им једно бива,
зло њихово бог за добро прима”
[Његош 2020в: 313]

док Кади-аскјер даље охрабрује свако зло које се почини против злих, тј. хришћана:

„сјећећете за пуним софрама,
уз кољено турскоме Алаху
и његовом драгоме Пророку,
кад зло ново смислити знадoste
којијем се може напакостити
противнику хабе и Курана”
[Исто: 404].

Јасно је дакле да, када се ради о земаљској итерацији небеског сукоба светла и таме, готово да не постоји услов пропорционалности насиља – у описаном сукобу Црногорца и Турчина нема „амана”, како то пише Његош:

„женско робе и у ропство воде,
ватром пале што сегнути могу;
један другом грабе аиване;
њиве штете, а сијеку воћке...”
[Исто: 403].

Питање селективности је комплексније у Његошевом делу, будући да наилазимо на опречне ставове. Док се у *Горском вијенцу* аутор супротставља селективности, кроз речи владике Данила:

„брат је Турчин свуд један другоме,
Него удри докле махат можеш,
а не жали ништа на свијету...
...Тријebимо губу из торине”
[Његош 2020а: 59, 63]

¹⁸ Основно виђење јесте легитимитет бораца и нелегитимитет небораца (цивила).

¹⁹ Да би неки акт у рату испунио критеријум пропорционалности, ратни циљ који се остварује мора да оправда страдање које се наноси.

у *Свободијаги* он експлицитно износи моралну критику злочина убијања невиних деце²⁰ од стране Ћуприлића:

„Кољу праву и невину
у околу луду ђецу...
... Аполон је своје очи
од неправде те сакрио,
и Астреа сјајне дворе
пред турскијем оком нав’јек
затворила и сакрила,
е неправда Ћуприлића
божествено срце њено
увредила, уцв’јелила.”

[Његош 2020г: 462–463].

Иако је Ћуприлић поступио по наређењу султана, да побије све, „мушко, женско, младо, старо”²¹, он је ипак за Његоша недвосмислено своју војничку славу „помрачио” и „довијек оцрнио” [Исто: 464]. У складу с тим, а у супротности са ставовима изнесеним у *Горском вијенцу*, Његош у *Огледалу српском* похвално пише о пуштању Турака из ропства после заузимања Жабљака.²² Питање легитимитета мета у рату очигледно је постојало код аутора, али се чини да се његов став по том питању мењао током времена.

Религијски фактор рата код Његоша

И поред тога што Његошево дело можемо посматрати као филозофско, свако негирање снажног религијског аспекта у свему што је велики аутор оставио за собом онемогућило би исправно схватање. Његош је у својој филозофији и песништву остао „заробљен” својом митрополитском мантијом, и тек ту, у унутрашњем судару и борби његовог троструког позива – „владике, владоца и песника” [Андрић 2020: 14] настаје његово непролазно и вечно дело. Свако је разматрање Његошевог поимања рата, и даље питања праведности, нужно повезано са његовом улогом митрополита и верског поглавара српског народа у Црној Гори. Поред наведених стихова у којима се описује нужна и беспоштедна борба хришћанства и ислама, аутор у више дела јасно ставља до знања да је питање вођења рата и убијања у рату нераздвојно од питања религије. Док кроз ликове турских паша и бегова Његош исказује искључиви став муслимана према „каурима” на чије истребљење султан отворено позива,

²⁰ Оправдано је поставити питање шта тачно Његош подразумева под „Турчином” – да ли се ту ради само о одраслим мушкарцима, што би подразумевало ипак постојање неке селективности?

²¹ На неколико места у *Свободијаги* износе се наређења којима је прецизирано „истребљење племена”, „затирање трага”, итд. [Његош 2020г: 443, 529–530].

²² „Турке из ропства пустише, без оружја, чохе и чибукаха, и њихове велике хареме” [Његош 2019].

он истовремено описује и темељ мржње Црногораца према Турцима и „потурицама” као религијски.

Позивајући на „крштење хулитеља имена Христова водом али крвљу” [Његош 2020а: 63], аутор јасно означава своје ратне противнике. Прави противници у рату нису дакле сви они који се боре против Црногораца, већ само муслимани, будући да је њихова држава окупатор:

„и двадесет жива ухватише,
те Турцима главе посјекоше,
а христјане на аман пустише.”
[Његош 2019]

Природно, он у улогу заговорника рата, па чак и ратника неретко смешта и свештена лица. У складу с тим, на неколико места у различитим делима, Његош даје „опрост” заробљеним непријатељима када ови престану да „хуле на Христа”, док Турке без милости убија:

„Ко се крстом прекрсти часнијем,
он од мене погинути неће.
Крсте му се Турци и хришћани,
ал’ се један не зна прекрстити:
њему попе посијече главу...
...ко се крстом не шће прекрстити
њега гађу пушком од образа,
а сијеку ножем од појаса.”
[Његош 2020д: 646–647]

Религијски елемент рата у сваком Његошевом делу се свакако не може пренагласити, нарочито имајући у виду саму личност аутора.

ЗАКЉУЧАК

Циљ рада и анализе Његошевих дела из перспективе модерног схватања традиције праведног рата није било постулирање некакве Његошове самосвојне теорије праведног рата, нити покушај оправдавања ауторових ставова о рату. Уместо тога, намера аутора била је да анализом дела једног од највећих мислилаца у српској историји понуди српски допринос ономе што јесте глобална традиција праведног рата и да укаже на постојање филозофске мисли о праведности рата и у рату, независне од онога што јесте западна перспектива еволуције традиције праведног рата. Веома је важно подвући да многе наведене Његошове мисли о праведности рата и у рату остају на нивоу дескрипције, док су тек неке, за нас најважније, отворено прескриптивне те осликавају песников став о неком феномену у рату. Ово је веома важно разликовати, јер уколико бисмо све наведене стихове схватили прескриптивно, довели бисмо се у опасност да аутору припишемо неке вредносне ставове о рату које он само *описује*. Зато је од пресудне важности да „одвојимо чињенице од *интерпретација* идеја”

[Weiner 1961: 532], а нарочито од савремених интерпретација, јер се из вида не сме губити контекст времена и околности у којима живи и ствара сам Његош, његова специфична личност, карактеристике његове епохе, политичко-друштвене прилике његовог времена, итд. Његошево поимање праведности рата и праведности у рату одређено је, дакле, епохом у којој је живео и стварао, бурним национално-политичким догађајима 19. века, и незаобилазно његовом кључном позицијом митрополита. Стога се његово поимање сукоба два народа – Срба и Турака – мора посматрати кроз призму његовог манихејског поимања рата као нужног и перманентног сукоба добра и зла, светлости и таме, и у његовом конкретном случају православља и ислама.

И поред тога, свеукупан Његошев допринос традицији мисли о праведном рату у Срба је немерљив, и уз рад Николаја Велимировића представља основ даљег разматрања етичких дилема рата у српској традицији. На овај начин, српска култура се такође може сматрати културом која својом филозофском мисли доприноси општем европском, и касније глобалном, развоју теорије праведног рата. Савремена теорија праведног рата, дакле, није ексклузивно „западна” и продукт само католичке теологије и западноевропске јуристике – она је продукт разнолике и диверсификоване мисли о етици и рату која постоји готово у свакој култури.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Андрић, Иво (2020). Његош као трагични јунак косовске мисли. У: *Њеџош – одабрана дела*. Београд: Лагуна, 11–33.
- Бабић, Јован (2018). *Огледи о одбрани*. Београд: Службени гласник.
- Велимировић, Николај (1996). *Рај и Библија*. Ваљево: Глас Цркве.
- Дулић, Драгана (2010). Етика рата и мира. У: Драган Дулић и Бранко Ромчевић (ур.), *Етика раја*. Београд: Факултет безбедности, 15–77.
- Ломпар, Мило (2010). Титозам и хрватска културна политика. *Летџоис Мајџице срџске*, 485(3): 361–413.
- Његош, Петар Петровић (2020а). Горски вијенац. У: *Њеџош – одабрана дела*. Београд: Лагуна, 33–161.
- Његош, Петар Петровић (2020б). Луча микрокозма. У: *Њеџош – одабрана дела*. Београд: Лагуна, 161–239.
- Његош, Петар Петровић (2020в). Лажни цар Шћепан Мали. У: *Њеџош – одабрана дела*. Београд: Лагуна, 239–415.
- Његош, Петар Петровић (2020г). Свободијада. У: *Њеџош – одабрана дела*. Београд: Лагуна, 415–615.
- Његош, Петар Петровић (2020д). Чардак Алексића. У: *Њеџош – одабрана дела*. Београд: Лагуна, 635–649.
- Оренд, Брајан (2010). Рат. У: Драган Дулић и Бранко Ромчевић (ур.), *Етика раја*. Београд: Факултет безбедности, 267–292.
- Станар, Драган (2019). *Праведан рај – између ајџоџије и обуздавања раја*. Београд: Добротољубље.
- Deretić, Irina (2011). *Istorija srpske filozofije I–II–III*. Beograd: Evro Books.
- Đurić, Drago (2015). Istorija filozofije bez filozofije. *Theoria*, 58(2): 161–168.

- Kajtez, Ilija (2021). Saint Nikolai Velimirovich: Understanding of War and Peace. *Nicholai Studies*, 2: 435–474.
- Kilibarda, Novak (2002). *Od mita do politike*. Podgorica: Vijesti.
- Lazović, Živan (2015). Čemu prekrajanje istorije srpske filozofije? *Theoria*, 58(2): 143–160.
- Lovejoy, Arthur O. (1940). Reflections on the History of Ideas. *Journal of the History of Ideas*, 1(1): 3–23.
- Petrović, Gajo (2003). *Logika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Russel, Bertrand (1915). The Ethics of War. *The International Journal of Ethics*, 25(2): 127–142.
- Sorabji, Richard et al. (2006). *The Ethics of War*. Aldershot: Ashgate.
- Stanar, Dragan (2019). Revisionism and New Conflicts: Negation of the Possibility of War. *Српска политичка мисао*, 63(1): 227–239.
- Volzer, Majkl (2010). *Pravedni i nepravedni ratovi*. Beograd: Službeni glasnik.
- Weiner, Philip P. (1961). Some Problems and Methods in the History of Ideas. *Journal of History of Ideas*, 22(4): 531–548.
- Whetham, David (2011). The Just War Tradition: A Pragmatic Compromise, in: David Whetham (ed.), *Ethics, Law and Military Operations*. Basingstoke: Palgrave and MacMillan, 65–89.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Бабић, Јован (2015). Етика рата и „теорија праведног рата”. Доступно на: <http://www.rastko.rs/rastko/delo/16267>. Приступљено: 10. 1. 2021.
- Његош, Петар Петровић (2019). *Оћлегало срћско*. Доступно на: https://www.rastko.rs/rastko-cg/umjetnost/ppnjegos-ogledalo1_c.html. Приступљено: 2. 1. 2020.
- Важтал, Есад. (2005). „Gor’ki vijenac kroz prizmu postgenocidnog iskustva Srebrenice”. *Zbornik Orbus*. Доступно на: http://www.orbus.be/zbornik/gorki_vijenac.htm. Приступљено: 14. 7. 2021.
- Ћорић, Енвер (2012). *Njegošev Gorski vijenac kao inspirator genocida nad Bošnjacima*. Доступно на: <https://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=47283>. Приступљено: 13. 7. 2021.
- Синановић, Мирсад (2015). *Njegoš i genocid nad Bošnjacima*. Доступно на: <https://www.preporod.com/index.php/sve-vijesti/drustvo/teme/item/2889-njegosi-genocid-nad-bosnjacima>. Приступљено: 13. 7. 2021.
- Stevanović, Katarina (2020). Balkan, književnost i Petar Drugi Petrović Njegoš: Od totalnog uzdizanja do totalnog poricanja. *BBC News*, 13. 11. 2020. Доступно на: <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-54903359>. Приступљено: 23. 9. 2021.

JUST WAR THEORY IN NJEGOŠ'S WORKS

by

DRAGAN STANAR

University "Union – Nikola Tesla"

Faculty of International Politics and Security

Cara Dušana 42–44, Belgrade, Serbia

draganstanar@yahoo.com

SUMMARY: Modern just war theory represents more of a tradition of thoughts on ethical issues of war than a theory *per se*. However, philosophical attitudes on war coming from authors from non-western cultures, including Serbian culture, are often left outside of this tradition. Author aims to demonstrate that there are clear ideas on ethical attributes of war and warring in Njegoš's work. By analyzing Njegoš's views expressed in his most significant works, through the prism of criteria of the classical elements of the modern just war theory (*Jus ad Bellum*, *Jus in Bello*), author demonstrates the existence of Serbian tradition of thought on ethics of war and warring. In this way, modern just war theory is supplemented and enriched with the Serbian historical perspective on justness of war and in war. Simultaneously, author highlights the challenges and perils of interpretation of philosophical ideas without considering the historical context, specific political-cultural circumstances and personality of the idea author. This is of a particular contemporary relevance, as misinterpretations of Njegoš's ideas on war and justice in war are often used to further fuel national antagonisms and destabilize the region.

KEYWORDS: just war theory, Njegoš, ethics of war, just war tradition

АНТРОПОЛОШКИ ПРИСТУП ЈАВНИМ ПОЛИТИКАМА – ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКО РАЗМАТРАЊЕ

МИЛОШ П. РАШИЋ

Етнографски институт САНУ
Кнеза Михаила 36, Београд, Србија
rasicmilos6@gmail.com

САЖЕТАК: Рад је посвећен феномену који се у енглеском језику означава термином *public policy*, док се у српском језику за њега користи појам *јолићке* или *јавне јолићке*. Не постоји универзална, нити једноставна и једнострана дефиниција јавних политика, али се аутори слажу да истраживање јавних политика обухвата проучавање процеса доношења одлука и резултата њихове имплементације – било да је реч о одлукама владе модерних држава или неких других група појединаца, институција итд. У савременом друштву, јавне политике су важан организациони концепт који утиче на све области живота – то су инструменти за обликовање социкултурне реалности. С тим у вези, антрополошко истраживање и промишљање о датој теми не само да је неспорно, већ је и неопходно, према захтева промену истраживачке методологије. У складу с реченим, циљ овог рада је да представи антрополошки приступ јавним политикама, укаже на другачију методологију таквих истраживања и истакне значај овог антрополошког поља, важног за савремено друштво.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: јавне политике, антропологија јавних политика, „проучавање кроз”, теоријско-методолошки приступ

Циљ рада је да представи јавне политике као релевантну тему антрополошких истраживања, усмеравајући се на досадашња промишљања поменутог истраживачког поља. Овде је реч о феномену који се на енглеском језику назива *policy* или *public policy*, док у српском језику нема свој

еквивалентни термин, већ се преводи као *политике*.¹ Недостатак прецизнијег термина често доводи до неразумевања концепта, стога би и овај рад требало да пружи његово шире објашњење.

Велики број аутора посветио је своје студије анализи етимологије и семантике појма политике, посматрајући поменуто истраживања као важна у расветљавању тога шта су политике и по чему се јавне политике разликују од политике уопштено.² Ипак, генерално гледано, антрополозима је мање интересантно да откривају порекло речи и њено значење, већи фокус постављају на то како се политике производе и како оне „раде”. Термин политике вишезначан је, а може да се употребљава уз придев којим се обележава његово поље активности (здравствене политике, културне политике, економске политике итд.), користи се да означи посебне предлоге (Директива о организацији радног процес, нпр.), или се односи на делове владиног законодавства [Wedel et al. 2005: 35; Vukanović 2013: 17].

Јавне политике су у савременом друштву један од преовлађујућих инструмената за обликовање друштвене реалности. Иако су политике *de facto* политички феномен, врло често се представљају као политички неутралне или објективне истине [уп. Shore and Right 1997: 7]. Кокран Глин (Cochrane Glynn) и његови сарадници увиђају разлику између јавних политика и регулаторних закона, наводећи да политике могу бити разматране као јавне политике само онда када је сигурно да ће бити имплементирани, док то не мора да буде случај и са законима [Cochrane et al. 1980: 445].

У антропологији постоји велики број дефиниција којима се одређује шта су то политике и на које начине би њихово истраживање било примењиво у оквиру дисциплине. Самим тим што су дефиниције бројне, јасно је да ауторима није било једноставно да одреде њихов крајњи циљ. Студије политика требало би да „артикулисаним и релативно стабилним теоријама укажу на то како да се савладају тренутни проблеми, базирани на тренутним веровањима о природи света” [Wallace 1976: 5], закључује Ентони Волас (Anthony Wallace). Луси Маир (Lucy Mair), пак, даје нешто неодређенију дефиницију, истичући као циљ студија политика „информисање човека о аферама” [Mair 1969: 20–22]. Дејвид Истон (David Easton) ово поље тумачи као двосмеран вид превођења, у којем аутори, с једне стране, „преводе” проблем из света реалности и политика у научни метод, а с друге стране, резултате истраживања „преводе” у свет стварности и политика [Easton 1959]. Савремени антрополози задржавају тезе својих претходника, нарочито политичких антрополога, који тврде да се кроз студије политика расветљавају начини манипулације моћи у друштву [Schwartz et al. 1996: 7; Owusu 1975].

¹ Кембриџов речник термин *policy* тумачи као скуп идеја или план којим се одређује шта би требало да се ради у одређеним ситуацијама, при чему је идеје или план службено одредила одређена група људи, пословна организација, влада или политичка странка [Cambridge Dictionary].

² У овом раду питању етимологије и семантике речи неће бити посвећена већа пажња, та проблематика детаљно је разрађена у неком од следећих радова: [Wedel et al. 2005; Vukanović 2013].

ШИРЕ ОДРЕЂЕЊЕ ЈАВНИХ ПОЛИТИКА

Јавне политике су важан организациони концепт и инструмент савременог друштва. У модерним државама, јавне политике имају уплив у свим областима живота, због чега их је практично немогуће игнорисати или избећи њихов утицај на различите сфере деловања. Иако свеприсутне у свакодневици, увек је тешко јасно одредити шта представљају јавне политике, а с тим у вези Крис Шор (Chris Shore) и Сузан Рајт (Susan Wright) постављају наредну групу питања:

„да ли је то језик, реторика и концепт политичких говора и партијских манифестација? Да ли је то написан документ произведен од стране владајућих или компанијских званичника? Да ли је то систем уграђен у институционалне механизме доношења одлука и пружања услуга или је то, пак, шта год људи искусе у њиховим интеракцијама са бирократијом у свакодневном животу?“ [Shore and Wright 1997: 4].

Из поменутих питања уочава се да су аутори приступали проучавању политика водећи се теоретичарима дискурса – за Шора и Рајтову, јавне политике представљају дискурсе којима се конструише друштвена реалност. Универзална дефиниција јавних политика, ипак, измиче антрополозима, иако су сагласни да проучавати јавне политике значи истражити процес доношења одлука и резултата њихове имплементације [Smith and Larimer 2009]. Заправо, поменути консензус јасно осликава континуум, од доношења одлука до њихове реализације, у којем је могуће мапирати различите тачке којима се антрополози баве. Док Томас Дај (Thomas Dye) истиче да су јавне политике све оно што „влада одлучи да уради или да не уради“ [Dye 1987: 1] – једно веома широко одређење, Џејмс Андерсон (Anderson James) јавне политике види као „понашање појединих актера или групе актера, као што су званичници или владини службеници у пољу активности и деловања [Anderson 2010: 6]. Мете Илдиз (Mete Yildiz) и његови сарадници с правом закључују да јавне политике није једноставно дефинисати баш због тога што су условљеније друштвено-економским чиниоцима, односно културним контекстом у којем се примењују, него политичким факторима [Yildiz et al. 2001: 344]. Ипак, јавне политике кључна су институција западне и интернационалне владе, заједно са другим важним организујућим концептима као што су „породица“ и „друштво“ [Shore and Wright 1997: 4].

Студије политика проистекле су из политичких наука, чији су се теоретичари међу првима бавили феноменом јавних политика. Иако с највише искуства, у методолошкој оријентацији политичких наука утврђене су две важне критике. С једне стране, упућује им се критика да и даље операционалишу унутар позитивистичке парадигме, третирајући политике као „упредмеђен ентитет“, односно као нешто што је дато само по себи и чему није неопходно концептуално преиспитивање. С друге стране, приступ политикама пореди се с „покретном траком“, што је фраза којом се открива да студије политике овај феномен виде као линеарни

процес, „уредан, логичан, миран и рационални сет токова и процедура које теку систематички од формулације и дизајна до извршења и евалуације” [Wedel et al. 2005: 38]. Да политике нису уређене на овај начин и да њихова употреба често није толико предвидива, будући да зависи од различитих фактора – времена, друштвено-политичке ситуације, културног контекста итд. – јасно је и при површној опсервацији. Процеси политика чешће су непредвидиви, са још мање предвидивим исходима. Осим у политичким наукама и у антропологији, јавне политике истражују се и у оквирима социологије, где је проучавање засновано на систематској анализи садржаја [Burstein 1991].³

АНТРОПОЛОГИЈА ЈАВНИХ ПОЛИТИКА

Јавне политике представљају релевантно антрополошко поље истраживања, будући да служе за обликовање друштвено-културне реалности и утичу на начине конструкције појединца као субјекта. У модерним друштвима, политикама се класификују, обликују и организују политике, њима се „означавају” различите категорије унутар друштва, па тако субјекат, када их употребљава, задобија статус и улогу „грађанина”, „криминалца”, „националност” итд. Појединци су, слично као културом, у савременом свету у потпуности обликовани и организовани различитим политикама, иако често нису до краја свесни датих процеса [Shore and Wright 1997: 4]. Како то закључују Шор и Рајтова, студије политике преиспитују различите друштвене проблеме и „иду право у срце антропологије: норме и институције; идеологију и свесност; знање и моћ; реторику и дискурс; значење и интерпретацију; глобално и локално – да набројимо само неке” [Shore and Wright 1997: 4]. Иако у својој значајној студији поменути аутори теже покретању поља антропологије јавне политике, у том тренутку већ су постојала поједина антрополошка истраживања политика, премда су често означавана на другачије начине [Riviere 1985; Cannell 1990; Strathern 1992; Edwards et al. 1993].

Антрополози јавне политике проучавају на различите начине и сматрају да се њиховим тумачењем могу открити историјске и културолошке карактеристике проучаваног друштва. Односно, оне „енкапсулирају целу историју и културу друштва које их генерише” [Shore and Wright 1997: 6]. Из тог разлога, политике задобијају статус важног антрополошког концепта, попут „тоталне друштвене чињенице” [Mauss 1954], „основног симбола” [Schneider 1968] и „доминантног симбола” [Turner 1968] – резимирано, у питању су „аналитички кључеви неопходни за разумевање целокупног културног система и његових основних елемената” [Shore and Wright 1997: 7]. У најширем смислу, јавне политике представљају одговарајуће концептуално средство којим се може приступити истраживању целокупног

³ Пол Бирстен (Pol Bursten) је такође понудио дијахронијски преглед дотадашњих проучавања јавних политика у доменима социологије. Видети: [Burstein 1991].

друштвеног система из перспективе процеса и делатности влада, које у савременом друштву снажно утичу на обликовање социо-културне реалности, премда су зависне од локалних, регионалних, па и глобалних оквира и токова.

У антропологији преовлађују два приступа проучавању јавних политика. Први подразумева употребу антрополошких знања у процесима креирања и употребе јавних политика [видети: Bernard 1974; Hinshaw 1980]. Други приступ, пак, подразумева ангажовање антрополога у конкретним ситуацијама проистеклим из примене јавних политика – овде се може говорити о једној врсти примењене антропологије [Okongwu and Mencher 2000]. У Србији до скоро није придавана већа пажња проучавању јавних политика из антрополошке перспективе, што се у последњих десетак година знатно мења, о чему сведочи већи број радова посвећених различитим облицима јавних политика [видети: Pavićević 2009; Vukanović 2013; Milenković 2008; Žikić 2009]. Јана Баћевић наводи да би у Србији антрополошка промишљања јавних политика, те њихова рефлексивност на различите теме, могла да буде корисна полазна основа при креирању и примени стратегија за нове или редефинисање постојећих јавних политика [Ваћевић 2006: 227].

Џенин Ведел (Janin Wedel) и њени сарадници сматрају да антропологе занимају комплексне везе и поступци продукције и употребе политика, као и резултати ових процеса. У саму анализу, стога, улази све, од произвођача и њихових стратегија осмишљавања, креирања и имплементације политика, до појединаца који су директни корисници. Анализа корисника и резултата посебно је важна, јер током имплементације долази до превођења, модификације и другачијих поимања политика [Wedel et al. 2005]. Стога, Веделова и њени сарадници истичу низ пресудних питања за антропологију јавних политика:

„– Шта су тачно 'политике'?

– Како би требало да концептуализујемо процесе политика који теже да креирају партикуларне 'заједнице политика', тј. специфичне констелације актера, активности и утицаја који обликују политике?

– Које улоге политике играју у обликовању модерног субјекта и субјективитета? Другачије речено, како политике обликују колективне идеје о људским бићима и о томе како је то бити човек?

– Колико је корисно видети политике као 'политичке технологије' или гледати политике кроз државна административна правила, право и судске одлуке? Да ли је корисно видети политике као 'технике сопства' или значење пројекције саморазумевања заједнице, разумевања од стране других и од стране владиних тела?

– Коначно, како можемо проучавати процесе политика антрополошки, али и шта је дистинктивно у антрополошком информисаном скупу перспектива?" [Wedel et al. 2005: 34–35].

Претходно наведена питања чине основу за свако даље антрополошко тумачење јавних политика. Одговором на њих, расветљавају се начини

настанка политика и констелација које постоје међу свим чиниоцима – од произвођача, до корисника. Улога политика у креирању субјекта такође бива јаснија, самим тим што се у разматрање узимају „политичке технологије”, користећи се Фукоовим термином, којима држава креира субјекта баш тог одређеног друштва и баш на начин какав њој одговара. Из тога проистиче и питање политика као „техника сопства”, јер се оне готово увек представљају маскиране у политички неутралне ентитете и на тај начин прилазе појединцима, који нису до краја свесни утицаја државне политике или, шире гледано, идеологије на њих. Оно што остаје дистинктивно антрополошком приступу јесте умрежавање јавних политика с етнографском Етнографско истраживање обезбеђује вишеструко корисну грађу о „животу” јавних политика од тренутка када се „пусте” у друштвену реалност. Такав материјал не само да маркира начине на које се јавне политике мењају када дођу у контакт с одређеном заједницом, већ омогућава побољшање постојећих и креирање нових јавних политика, које би биле прилагођене социо-културном контексту којем су намењене.

ТЕРЕН ЗА АНТРОПОЛОГИЈУ ЈАВНИХ ПОЛИТИКА

Када се говори о „класичном” теренском истраживању у антропологији, првенствено се мисли на неке од техника квалитативног приступа истраживању [Žikić 2007; Vučinić-Nešković 2014]. Квалитативно теренско истраживање представља циљно оријентисано истраживање ка друштвеним и културним феноменима. Овим приступом омогућава се да истраживач, у друштвеном и културном контексту који је својствен или другачији од његовог, дође до што више базичних података неопходних за даља промишљања. Поменуто циљно оријентисано квалитативно истраживање значи да оно увек има одређени циљ који превазилази сврху научне радозналости и акумулирања одређеног знања. Подаци се прикупљају како би се користили у научне сврхе или зарад покретања социјалних акција и интервенција [Žikić 2007]. За квалитативно истраживање неопходно је напустити кабинет или библиотеку, отићи на терен и срести се са људима који живе у контексту који се проучава, те извршити испитивања о њиховом проживљеном искуству у датом феномену. Како Бојан Жикић наводи, квалитативно истраживање у антропологији помаже при разумевању локалног контекста, што је кључни предуслов за тумачење односа и значења који су обликовани у њему [Žikić 2007: 124]. Основни начини за прикупљање података квалитативним приступом могу бити интервју, као најбитнији, опсервација с партиципацијом – дистинктиван антрополошки метод, опсервација, неформална конверзација, партиципација итд. [Žikić 2007: 126].

Проучавање јавних политика захтева радикалну реконцептуализацију таквог терена. Фокус се преусмерава са појединачних локалних заједница или других географских подручја на друштвени и политички простор који је артикулисан кроз релације моћи и система владе [уп. Glyn et al. 1980; Shore and Wright 1997; Milenković 2008; Vukanović 2013]. Крис Шор

и Сузан Рајт у својој значајној студији већ 1997. године указују на то да би преусмерење на антрополошко истраживање јавних политика могло значајно да промени поимање и функционисање теренског истраживања, које је за антропологију, још од њеног конституисања, било дистинктивно. Та методолошка промена подразумева изналагање аналитичког метода за сагледавање друштвених процеса и акција, ради расветљавања начина на које политике другачије раде у зависности од тога да ли се сагледавају локално, национално или чак глобално [Shore and Wright 1997: 11]. За ове потребе осмишљен је метод „проучавање кроз” (studying through). „Проучавањем кроз” не истражује се ни од доле ка горе, нити обрнуто, већ се прате моћ и мреже односа међу актерима, институцијама и дискурсима у одређеном времену и простору, који настају када започне имплементација политика [Reinhold 1994], при чему оно изискује и етнографије више места које мапирају умреженост различитих организационих и свакодневних светова кроз јавну политику [Shore and Wright 1997: 11]. Другим речима, то „проучавање кроз” истражује начине на које су појединци, организације и институције међусобно повезани. Истраживач тада „пролази кроз” поменуте актере, указујући притом на повезаност националних и интернационалних политика, расветљавајући односе моћи, те настанак нових дискурса кроз артикулацију националног и интернационалног. Поменути методолошки поступак даје одговоре на два важна питања: „Чији гласови преовладавају у јавним политикама?” и „Како су њихови дискурси постали ауторитативни?” [Wright 1995: 79]. Класичан антрополошки метод партиципације са опсервацијом и комуникације лицем у лице, сходно реченом, није могућ у овом случају, будући да је важно увидети интеракције између различитих места или нивоа у процесима примене датих политика.

За потребе „новог” начина истраживања, неопходан је и нови материјал који би одговарао таквом проучавању, а ту се пре свега мисли на уврштавање политичких докумената – закона, стратегија, препорука итд., као релевантне антрополошке грађе. Архивски материјал попут поменутог свакако да није новитет у антрополошким истраживањима, међутим аутори су претежно ту врсту грађе користили као допуну за етнографску. У случају истраживања јавних политика, архивски материјал постаје окосница грађе.

ЗАВРШНИ ОСВРТ НА СТУДИЈЕ ЈАВНИХ ПОЛИТИКА У АНТРОПОЛОГИЈИ

У савременом, глобалном друштву, истраживање јавних политика требало би да буде једно од важнијих преокупација друштвено-хуманистичких научника, а нарочито антрополога. Глобални процеси би, кроз разматрање локалних јавних политика, постали јаснији, а нарочито њихови сегменти који задобијају локална поимања и примене. Као пример томе можемо навести различите политике Европске уније према њеним члановима, којима се прописују здравствени, прехрамбени или неки други

стандарди. За антропологе управо би то место пресека – примене европских конвенција у мањим, локалним срединама – било не само релевантно, већ и занимљиво истраживачко питање.

Јавне политике делују парцијално – свака се односи на одређени сегмент друштвеног система за који је направљена, али у комбинацији оне конституишу савремено друштво какво нам је данас познато. Јавне политике су регулациони механизми којима се обликује појединац и којима се усмерава његово опажање, вредновање и деловање у оквиру друштвеног система. Стога, антрополошки приступ јавним политикама требало би да буде усмераван ка детаљном проучавању баш тих парцијалних политика понаособ. На крају, сва та фрагментарна и уско усмерена истраживања могу расветлити шире друштвене релације и утицаје моћи које постоје у одређеном друштву.

Иако поље антропологије јавних политика подразумева промену методологије и бављење неким другачијим материјалима, антрополошки приступ јавним политикама обухвата много шире аспекте од самог документа којим се политике регулишу у одређеној држави. Антропологе занима како је тај документ настајао – ко су произвођачи политика и којим стратегијама су осмислили дате политике. Из тога произлази и наредни корак анализе, односно расветљавање начина деловања политика и утицаја које оне имају у одговарајућем друштвеном систему – њихове примене, ефекти које остварују и начини спровођења [Wedel et al. 2005: 40].

На крају, антрополог увек барата са одређеним културним контекстом или одређеном етнографском реалношћу и сходно томе не приступа апстрактним моделима јавних политика, већ тачно одређеној политици, у тачно одређеном времену и тачно одређеном простору. Потоња тврдња је важна због тога што политике настају као производ владе с одређеном намером. Међутим, када се политике „пусте у деловање”, њихови ефекти престају да буду извесни, већ задобијају различите облике и различита тумачења зависна од културног контекста, друштвено-политичке ситуације, локалних, регионалних па и глобалних токова. Једноставније речено, културне политике Републике Србије не би биле примењиве у, на пример, Зимбабвеу будући да се социо-културни контекст знатно разликује. Због тога, допринос антрополошког истраживања јавних политика управо је етнографија кроз коју постаје јасно због чега је исход одређених политика контрадикторан претпостављеном или у складу с њим и како одређено друштво реагује на саме политике.

ЗАХВАЛНОСТ

Текст је настао као резултат рада у Етнографском институту САНУ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2021. години, број: 451-03-9/2021-14/200173 од 5. 2. 2021.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Вучинић-Нешковић, Весна (2013). *Мейодолоџија ѿеренској исѿраживања у анѿропологији: од нормативној до искуственој*. Београд: Српски генеалошки центар и Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета.
- Anderson, James (2010). *Public policymaking: An introduction*. Belmont CA: Wadsworth.
- Ваћевић, Јана (2006). Од трга до тржнице: антропологија, критике образовања и њихов значај за Србију. *Етноантрополошки проблеми*, 1(2): 209–230.
- Bernard, Russell (1974). Scientist and policy makers: An ethnography of communication. *Human Organization*, 33(3): 261–276.
- Burstein, Paul (1991). Policy Domains: Organizations, Culture and Policy Outcomes. *Annual Review of Sociology*, 17: 327–350.
- Cochrane Glynn; Dan R. Aronson, Mark Borthwick, María E. Bozzoli De Wille, Frederik E. Bredahl-Petersen, Erve Chambers, Simon R. Charsley, John Clammer, Shelton H. Davis, Robert O. Mathews, T. Scarlett Epstein, Dieter H. Heinen, Gilbert Kushner, Louise Morauta, Dharendra Sharma and Alvin W. Wolfe (1980). Policy Studies and Anthropology. *Current Anthropology*, 21(4): 445–458.
- Dye, Thomas (1987). *Understanding public policy*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Easton, David (1959). Political anthropology. In: Bernard Siegel (ed), *Biennial review of anthropology*. Stanford: Stanford University Press, 210–262.
- Hinshaw, Robert (1980). Anthropology, administration, and public policy. *Annual Review of Anthropology*, 9: 497–522.
- Mair, Lucy (1969). *Anthropology in social change*. London: Oxford University Press.
- Mauss, Marcel (1954). *The gift: Forms and Functions of exchange in archaic societies*. London: Cohen and West.
- Milenković, Miloš (2008). Problemi konstitucionalizacije multikulturalizma – pogled iz antropologije. *Етноантрополошки проблеми*, 3(2): 45–57.
- Okongwu Francis, Ann and Joan Mencher (2000). The Anthropology of Public Policy: Shifting Terrains. *Annual Review of Anthropology*, 29: 107–124.
- Owusu, Maxwell (1975). Policy studies, development and political anthropology. *Journal of Modern African Studies*, 13: 67–81.
- Pavičević, Aleksandra (2009). Revizionistička ideološka matrica. Spoljni ili unutrašnji neprijatelj antropološkog promišljanja stvarnosti? *Antropologija*, 8: 69–79.
- Reinhold, Susan. *Local Conflict and Ideological Struggle: “Positive Images” and “Section 28”*, 1994 (doktorska disertacija odbranjena na University of Sussex).
- Schneider, David (1968). *American Kinship: A Cultural Account*. Englewood Cliffs NJ: Prentice Hall.
- Schwartz Marc, Arthur Tuden and Victor Turner (1996). *Political anthropology*. Chicago: Aldine.
- Shore Chris and Sussan Wright (1997). Policy. A new field of anthropology. In: Chris Shore and Sussan Wright (eds), *Anthropology of Policy. Critical perspectives on governance and power*. London and New York: Routledge, 3–39.
- Smith, Kevin and Christopher Larimer (2009). *The public policy theory primer*. Boulder CO: Westview Press.
- Turner, Victor (1968). *The Forest of Smbols: Studies in Ndembu Ritual*. Ithaca: Columbia University Press.
- Vukanović, Maša (2013). Javna kulturna politika i antropolozi. I obrnuto. *Etnološko-anthropološke sveske*, 21(10): 115–127.
- Žikić, Bojan (2007). Qualitative Field Research in Anthropology. An Overview of Basic Research Methodology. *Етноантрополошки проблеми*, 2(2): 123–135.
- Žikić, Bojan (2009). Друга страна ревизорске културе. Студија примера односа обавеза и оптерећења универзитетских наставника. *Antropologija*, 8: 99–120.
- Wallace, Anthony (1975). Some reflections on the contributions of anthropologists to public policy. In: Peggy Sanday (ed.), *Anthropology and the public interest*. New York: Academic Press.

- Wedel, Janin; Cris Shore, Gregory Feldman and Stacy Lathrop (2005). Toward an Anthropology of Public Policy. *The annals of the American Academy of Political and Social Science*, 600: 30–51.
- Wright, Sussan (1995). Anthropology: still the uncomfortable discipline?. In: Akbar Ahmed and Chris Shore (eds), *The Future of Anthropology: Its Relevance in the Modern World*. London: Athlone Press.
- Yildiz Mete; Mehmet Akif Demircioglu and Cenay Babaoglu (2001). Teaching Public Policy to Undergraduate Students: Issues, Experiences, and Lessons in Turkey. *Journal of Public Affairs Education*, 17(3): 343–365.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Cambridge Dictionary. “Policy” Доступно на: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/policy>. Приступљено: 19. 5. 2021.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

ANTHROPOLOGICAL APPROACH TO PUBLIC POLICY – THEORETICAL AND METHODOLOGICAL CONSIDERATION

by

MILOŠ P. RAŠIĆ
Institute of Ethnography SASA
Kneza Mihaila 36, Belgrade, Serbia
rasicmilos6@gmail.com

SUMMARY: This paper is dedicated to a phenomenon that in English is referred to as *public policy*, while in Serbian, it uses the term *politike* or *javne politike*. There is no universal or one-sided and straightforward definition of public policies. However, the authors agree that public policy research includes the study of decision-making processes and the results of their implementation – whether it is decisions of modern governments or other groups of individuals, institutions, etc. In modern society, public policies are an essential organizational concept that affects all areas of life – they are instruments for shaping socio-cultural reality. In the anthropological approach of public policies, there is a change in the research methodology and the material used as a source of information. Classical anthropological qualitative research is not possible here since it is crucial to capture events in several fields. Therefore, researchers propose a “studying through” method where the power and networks of relationships between actors, institutions, and discourses in a given time and space, which arise when policy implementation begins, are monitored. When it comes to “new” material, for the sake of researching public policies, anthropologists turn more to archival material, using various political documents – laws, strategies, recommendations, etc. In line with the above, this paper aims to present an anthropological approach to public policies, point out a different methodology of such research, and emphasize the importance of this anthropological field important for modern society.

KEYWORDS: public policies, anthropology of public policies, “Studying through”, theoretical-methodological approach

UDC 330.1

<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2179387N>

ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

КОНЦЕПТ РАВНОТЕЖЕ У ЕКОНОМИЈИ

НИКОЛА ЊЕГОВАН

Универзитет у Београду

Економски факултет

Каменичка 6, Београд, Србија

nikola.njegovan@ekof.bg.ac.rs

САЖЕТАК: Модели равнотеже имају централну улогу у модерној (микро)економској анализи. Они представљају основ готово целокупног нашег разумевања у економији, а све више се примењују и у другим друштвеним наукама. Па ипак, бројна су ограничења равнотежног приступа. Навешћемо неколико њих: *ишејирање времена*, тј. проблем разликовања између „времена у моделима” и „модела у времену”, *ишејман процеса учења*, односно проблем знања које је неопходно да би се равнотежа успоставила, *ограичавање на равнотежни исход*, односно занемаривање процеса успостављања равнотеже, итд. Иако се на домете и ограничења „инжењерског приступа” у друштвеним наукама (сциентизам) у прошлости често скретала пажња, чини се да опомињући „глас разума” никада није био довољно гласан. Овај рад представља осврт на неке од поменутих проблема.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: модели равнотеже, равнотежа, методолошки индивидуализам, знање, информације

JEL КЛАСИФИКАЦИЈА: B41, B53, D50, D01, D80.

За систематски подухват „трагања за истином” очекивали бисмо да буде независан од онога што представља тему тренутне преокупације људи. Међутим, будући да представља део људске акције, наука, нарочито у систему брзог протока информација, не успева да остане имуна на преовлађујућа дешавања у свету који нас окружује. Тако економска наука и „мода” имају много више заједничког него што би се на први поглед дало претпоставити. Потпора за овакав став могла би се пронаћи у бројним књигама које се баве историјом економске мисли. Оне нас уче да су идеје великана економске науке имале невероватан утицај на друштво, али да

су истовремено биле обликоване под утицајем културног миљеа. Историјска перспектива је важна, имајући у виду да пружа јак аргумент против тврдње да је економија увек прогресивна наука и да, попут нуклеарне физике, оперише изван времена у потрази за вечним истинама [Canterbery 2001: 2]. Слично, Шумпетер тврди да „научна анализа није напосто логички конзистентан процес који почиње с неким једноставним појмовима и онда праволинијски повећава количину знања. Она није напосто све веће откривање објективне истине... Она је више непрестана борба с остварењима наших властитих умова и умова наших претходника и 'напредује' ако уопће 'напредује', у цик-цак линији, не као логика, већ као утјецај нових идеја, или опажања и потреба, и то онако како диктирају склоности и темперамент нових људи” [Schumpeter 1975: 4].

Тако Рикардова теорија компаративних предности и залагање за слободну трговину имају више смисла када се посматрају у контексту империјалистичких интереса Енглеске с почетка деветнаестог века [Canterbery 2001: 79–92]. Песимизам Томаса Малтуса у погледу односа раста популације и производње хране постаје разумљивији када се узме у обзир раст урбане популације у време индустријске револуције [Canterbery 2001: 68–78]. Проблеми несавршене, односно монополистичке конкуренције испливали су у два наврата (30-их и 70-их година) и то у тренуцима када су постали видљивији ограничени домети парадигме савршене конкуренције [Njegovan 2017: 1–58]. Кејнсове идеје нису се случајно појавиле у време Велике депресије, док је Милтон Фридман добио Нобелову награду 70-их година када је проблем стагфлације покренуо економисте да поново размисле о статусу монетарне политике. Коначно, последња економска криза (2007–2008) отворила је бројна теоријска питања која би се према мишљењу аутора најопштије могла подвести под заједнички наслов: „улога и значај модела равнотеже у економији”.

Иако је раније много пута била скретана пажња на домете и ограничења модела равнотеже¹, чини се да статус неокласичне парадигме није посебно уздрман, о чему сведочи све шира примена равнотежних модела у друштвеним наукама [Johnson et al. 2017: 2]. Па ипак, постојање фундаменталне методолошке напетости које ови модели производе могло би у крајњој линији резултирати напуштањем досадашње парадигме. Као кључно питање, могла би се означити тензија која се јавља у вези с проблемом очувања концепта методолошког индивидуализма [Schumpeter 1908; Mises 1998: 41–44]. Стога, на овом месту потребно је нагласити да је и сам Кенет Ероу [Arrow 1994: 1–2] сматрао да, упркос чињеници да се обавезала на објашњења која се заснивају на акцијама и реакцијама појединаца, економска анализа мора да користи друштвене категорије. У том смислу Ероу се позива на Шумпетеров чланак [Schumpeter 1909] у

¹ Пре свега од стране аустријских економиста. На пример, 1929. године Хајек је и даље сматрао да теорија равнотеже лозанске школе представља полазну тачку свих економских објашњења. Тек 1933. године почео је да увиђа да модел савршене конкуренције који је у основи поменуте теорије представља погрешан основ за анализу проблема координације у децентрализованој привреди [Tieben 2012: 6].

коме се тврди да друштвене вредности ван комунистичког друштва не постоје у правом смислу те речи, али да их је неопходно укључити у анализу као *научну фикцију*, чак и у проучавању не-комунистичке привреде. У крајњој линији, оно што у условима савршене конкуренције произлази из интеракције појединаца јесте нешто што бисмо пригодно могли назвати друштвеном вредношћу, тврди Шумпетер.

ПОЈАМ РАВНОТЕЖЕ У ЕКОНОМИЈИ

Уколико пођемо од уџбеничких дефиниција равнотеже можемо уочити да се најчешће истичу три њене особине: 1) међусобна конзистентност акција економских актера, односно конзистентност очекивања која се у равнотежи потврђују, или алтернативно, 2) непостојање подстицаја да се понашање промени, 3) стабилност [Dixon 2001: 23].

Прве две особине најчешће се везују за концепт Нешове равнотеже². Махлуп, рецимо, истиче да је реч о скупу одабраних међусобно повезаних варијабли, тако прилагођених једна другој да у моделу који оне чине не превладава својствена тенденција промени [Machlup 1958: 9], док Хан наглашава да не само да ниједан актер не жели да промени понашање, већ не жели да промени своју „теорију о функционисању привреде“³ [Hahn 1973, према: Chick 2007: 228]. У уџбеницима се често додатно истиче значај процеса оптимизације. Отуда Боланд сматра да уџбеничка дефиниција полази од равнотеже као скупа избора појединаца и представља друштвено стање које из њега произлази, такво да ниједан појединац не може да побољша своју позицију прављењем неког другог избора [Boland 2017: 486]. Коначно, неки концепти у први план стављају стабилност, где се равнотежа интерпретира као исход неког динамичког процеса, попут описа Валрасовог *tâtonnement*-а. Иако је реч о стационарном стању, многи аутори посебно истичу репетитивност [Chick 2007: 227], јер није реч о тренутку у коме сва економска активност престаје. Напротив, то само значи да се систем прилагодио на све промене и да наставља да функционише према узору на Шумпетеров кружни ток [Sumperter 2012: 11–65].

Концепт равнотеже, још од времена Адама Смита, био је централна тема економске науке. Према Смиту, у стању конкурентске равнотеже, ограничени почетним ресурсима, сви појединци ће, тражећи сопствену срећу⁴, „нехотично“ промовисати интересе друштва. Отуда равнотежно стање представља последицу чувања властитог интереса. Смитов пројекат био је да објасни *a posteriori* стање ствари које није било део ничијег дизајна [Lawson 2007: 134]. Тако се равнотежа више није доживљавала као

² Мада је концепт антиципиран од стране Хајека у његовом објашњењу улоге ценовног система [Најек 2006: 181–182].

³ Ако посматрамо појединца као Бајесијанца који је конструисао сопствену „теорију о функционисању привреде“, равнотежно стање подразумеваће да га било који нови догађај не наводи да промени своју теорију (одсуство учења), као и да његови циљеви остану непромењени. Видети: [Hahn 1973].

⁴ Треба напоменути да израз „тражење среће“ не треба тумачити дословно, тј. нема алузије на утилитаризам у било ком смислу.

производ Божјих закона, већ као резултат безличних сила тржишне привреде [Tieben 2012: 3]. Између осталог, имајући у виду Смитову тврдњу да „Ми не очекујемо ручак од доброхотности месара, пивара или пекара, већ од њихова чувања властитог интереса” [Smith 1952: 17], Боланд [Boland 2017: 13–14] сматра да је равнотежа представљала инструмент којим се похлепа приказује као врлина.

Данашње прихватање концепта равнотеже нема много везе са претходним разматрањима. Основни разлог лежи у прихватању Маршалијанске филозофије која почива на идеји компаративне статике, тј. *ceteris paribus* принципу.⁵ Економски метод компаративне статике ослања се на поређење скупова различитих равнотежних вредности ендогених варијабли који се добијају променом вредности неке егзогене варијабле модела.⁶ Пажљива примена овог метода представља основ готово целог нашег разумевања у економији, тј. барем у случају када се објашњења заснивају на моделима равнотеже. Међутим, проблем је што понекад, чак и када је реч о релативно кратком року, није мудро претпоставити да су све варијабле изузимајући ону коју мењамо остале непромењене. Зато су два кључна проблема са којима се равнотежна анализа суочава проблем динамике, као и проблем учења, односно неопходног знања да би се било која равнотежа могла постићи [Науек 1937: 50–53]. „Исказ да су свезнајући људи у равнотежи тачна је јер произилази из саме дефиниције равнотеже” [Науек 1937: 45]⁷.

РАВНОТЕЖА КАО ДИНАМИЧКИ КОНЦЕПТ

Један од кључних проблема са концептом равнотеже само на први поглед изгледа као проблем семантичке природе. Наиме, реч је о разликовању између појма баланса (*balance*) који представља статички, од појма равнотеже (*equilibrium*) који представља динамички концепт. Зато су „природњаци” често збуњени када од економиста чују да говоре о нестабилној равнотежи. „Нестабилна равнотежа” је оксиморон. Равнотежа је према дефиницији стабилна. Само баланс може бити нестабилан. Да позајмимо пример Боланда⁸ [Boland 2014: 49]. Када размишљамо о балансу требало

⁵ „... тако да говорити о положају којем на дуги рок тежи вриједност значи поступати ’с варијаблама као с константама’ [Devas, *Political Economy*, Књига IV, погл. V]. Истина је да *привремено* поступамо с варијаблама као с константама. Али је такођер истина да је то једина метода помоћу које је знаност икада напредовала проучавајући сложене и промјена пуне проблеме било у физичком или у моралном свијету” [Marshall 1987: 240].

⁶ Боланд инсистира да је реч о промени једне егзогене варијабле јер би истовременом променом вредности више варијабли аргументација да је реч о каузалности још више изгубила на уверљивости.

⁷ Посебно погледати прилог 2.2.1 проф. Стојановића у: [Stojanović 2006: 165–166] који додатно истиче проблеме ненамераваних последица акција појединца као и проблем конкуренције као поступка открића.

⁸ Пример неодољиво подсећа на пример Алфреда Маршала из првог поглавља пете књиге [Marshall 1987: 207]. Додуше, уколико је поређење тачно, оно би потпуно било у складу са Боландовим ставом да се већина онога што данас сматрамо окосницом модерне микроекономије налази управо у петој Маршаловој књизи.

би замислити новчић који стоји на столу и „балансира” на својој ивици. Докле год не мрдамо сто, новчић балансира, али би свако дрмање стола могло довести до тога да се новчић претури. С друге стране, у случају равнотеже би било добро помислити на кликер који стоји на дну посуде са заобљеним дном. Уколико будемо мрдали сто кликер ће се кретати, али ће на крају увек завршити на дну посуде у стању мировања. У том смислу, претпоставка о тржишној равнотежи требало би да значи нешто више од простог баланса. Она мора да укључи и динамику. Није довољно да постоји јединствени вектор цена у равнотежи већ морамо објаснити и на који начин се он успоставља, а то је питање динамике.

ПРОЦЕС ПРОМЕНЕ И ИНДИВИДУАЛИСТИЧКО ОБЈАШЊЕЊЕ ФОРМИРАЊА ЦЕНА

На проблем посматрања равнотеже као статичког концепта скренуо је пажњу још Кенет Ероу 1959. године [Arrow 1959]. Он је најпре нагласио да се наша објашњења цена када је понуда једнака тражњи морају разликовати од оних када то није случај. За разлику од првог случаја када се може претпоставити да тржишни актери немају утицај на цену, у другом случају морамо објаснити зашто и на који начин цене конвергирају равнотежном нивоу. Прецизније, уколико сви учесници узимају цену као дату, поставља се питање ко мења цену? Стога, имајући у виду дефиницију равнотеже која представља динамички концепт, Ероу сматра да постоји проблем уколико дефинишемо равнотежно стање без позивања на динамику, односно процес који је неопходан да доведе до равнотеже.

Формални модел равнотеже обично полази од две типичне једначине:

$$D = f(p), S = g(p) \quad (1)$$

где је са p означена цена. Наиме, обично се сматра да је довољно додати трећу једначину, једначину равнотеже, како би модел био „затворен”:

$$S = D \quad (2)$$

Међутим, модел није нарочито информативан уколико не обезбедимо објашњење за истинитост наведене три једначине. Прве две једначине су истините јер представљају логичку последицу симултане оптимизације свих учесника, али нема никаквог разлога да претпоставимо да ће трећа једначина бити тачна без додатног објашњења. У уџбеницима се овде углавном позива на чињеницу да је крива тражње негативног, а крива понуде позитивног нагиба (елиминишући тако све „девијантне” случајеве), те да ће услед вишка тражње свака цена нижа од равнотежне имати тенденцију да порасте, док се обрнуто дешава у случају када је цена виша од равнотежне. Па ипак, да бисмо дали прецизан одговор морамо утврдити у ком смеру и колико брзо се цена прилагођава. Ово се може представити следећом једначином:

$$dP / dt = h(S - D) \quad (3)$$

коју би сваки формални модел требало да укључи. Међутим, да би се модел „затворио”, морамо додатно претпоставити смер промене цене, као и да се цена не мења у равнотежи, тј. да је $dP/dt = 0$ када је једначина (2) тачна. Овакав захтев се може описати са још две једначине:

$$d(h(S - D)) / d(S - D) < 0, h(0) = 0. \quad (4)$$

Сада се боље може уочити шта је главни проблем модела равнотеже. Са једначином (1) нема проблема јер $f(\cdot)$ и $g(\cdot)$ следе директно из претпостављеног бихејвиоралног критеријума максимизације.⁹ Међутим, чак и да преостале једначине постоје, остаје нејасно одакле се појавило $h(\cdot)$? Чија је одлука да се цене мењају у складу са једначином (3)? Потребно је објаснити, у оквиру модела, због чега ће нека цена бити постигнута. Једно решење било би да $h(\cdot)$ буде егзогено одређено, али онда се нарушава принцип методолошког индивидуализма.¹⁰ Управо поменути проблем – објашњење процеса промене у економији уз доследност принципима рационалног доношења одлука појединца – који је Боланд означио као „Хајеков проблем” [Boland 1978: 241] изложен је у његовом чувеном чланку „Економија и знање”. Хајеков аргумент је још далекосежнији, јер он у крајњој линији жели да аргументује да таутолошке пропозиције анализе чисте равнотеже као такве нису директно применљиве на анализу друштвених односа уопште [Hayek 1937: 33].

ВРЕМЕ У МОДЕЛИМА И МОДЕЛИ У ВРЕМЕНУ

Као што Ероу тврди, у економији нема места за рационалне одлуке у погледу цена као што је случај са количинама [Arrow 1959: 41]. Претходно разматрани проблем са пореклом $h(\cdot)$ огледа се, како тврди Боланд [Boland 2017: 30] у „неуспеху да се да индивидуалистичко објашњење формирања цена...”, проблем за који се показало да га је „...изненађујуће тешко излечити” [Arrow 1994: 4]¹¹. Чињеница је да проблем потиче од природе анализе која је статичка, па у наставку Боланд разматра због чега је динамика у правом смислу те речи изостала у економским моделима. Прецизније, он сматра да критике на рачун неокласичне економије које се тичу изостанка

⁹ Боланд тврди да је претпоставка максимизације једина са којом неокласика ради, те да је претпоставка равнотеже потпуно сувишна. Ако сви максимизирају, онда нема разлога да ико мења своје понашање у односу на ендогене варијабле. У овом контексту се импликација Валрасовог закона, да уколико су сва осим једног тржишта у равнотежи мора бити и последње, може тумачити као: да би било које појединачно тржиште било у равнотежи морају бити сва. Отуда претпоставка о максимизацији истовремено објашњава одсуство и разлог промене [Boland 2017: 8].

¹⁰ Додатни проблем представља и чињеница да на описани начин нисмо ограничили временски оквир прилагођавања. Зависно од формулације једначине (3), сасвим је могуће да $(S - D)$ и dP / dt теже нули када t тежи бесконачности, што би значило да се равнотежа не успоставља у реалном времену [Boland 2017: 29].

¹¹ Превод аутора.

времена из анализе нису на месту (рецимо динамички модели опште равнотеже додавањем субскрипта уводе добра и цене у различитим временским тренуцима). Једино што би се могли упитати јесте да ли је третирање времена у неокласичној анализи адекватно. Међутим, адекватност би се могла проверити искључиво у односу на специфични проблем који се анализира. Уколико је циљ анализа процеса промене који захтева повезивање појмова времена и знања, испоставља се да неокласична анализа нема шта да понуди. Упркос чињеници да традиционални модели не искључују време из анализе, њихова конструкција нам не омогућава да се бавимо динамичким процесима. У том смислу треба направити разлику између „времена у економским моделима” и „економских модела у времену”.

Боланд илуструје своје тврдње на примерима модела опште равнотеже, Бекерове теорије алокације времена, као и Фон Нојмановог модела раста. Ероу-Дебреов модел опште равнотеже решава проблем времена додавањем субскрипата добрима и ценама који означавају временски тренутак. Овај модел је сличан класичном моделу опште равнотеже осим утолико што је број добара и равнотежних једначина помножен бројем временских одредница које се разматрају. Боланд објашњава да би субскрипти истовремено могли да означавају и локацију (хамбургер данас и хабургер следеће године би истовремено могао бити хамбургер у Њу-јорку и хамбургер у Пекингу). Отуда нема ни објашњења прилагођавања цена равнотежном стању које би направило разлику између прилагођавања у простору и прилагођавања у времену. Слично, код Бекера, сматра Боланд, време представља егзогени ресурс који треба алоцирати, тако да су промене ендогених варијабли директно везане за промену егзогених и нема могућности за промену у времену. Увођење варијабли са доцњом где данашње егзогене варијабле могу бити јучерашње ендогене такође не решава проблем, па су тако и у Фон Нојмановом моделу раста иницијалне вредности егзогених променљивих те које детерминишу путању током датог временског периода. Да би модел био у времену мора доћи до ендогене промене неке од ендогених варијабли и то је Ероу желео да нагласи у свом чланку [Boland 2014: 48].

Коначно, кључна разлика између простора и времена тиче се реверзибилности. Када говоримо о времену нема могућности кретања у оба смера – и у будућност и у прошлост. Ако желимо да говоримо о моделима у времену, ендогене промене у моделу не смеју бити реверзибилне [Boland 2017: 136].

ПРОБЛЕМ ЗНАЊА И ПРОЦЕС УЧЕЊА

Као што је претходно поменуто, Хајек је често препознат по свом инсистирању да уколико желимо да користимо моделе равнотеже да објаснимо било који исход интеракције друштвених чинилаца и притом останемо доследни методолошком индивидуализму, треба да објаснимо, у оквирима модела, на који начин релевантни делатници долазе до знања које је неопходно да би се равнотежа постигла [Науек 1937].

Проблем је у томе што већина модела који се баве проблемом знања претпоставља да је количина информација једина основа знања. Међутим, како тврди Боланд [Боланд 2014: 56], знање није прост скуп информација¹². Оно се састоји од теорија за које сматрамо да су тачне и у стању су да објасне потенцијалне емпиријске опсервације. Отуда треба говорити о унапређењу знања (елиминисање погрешног знања у Поперовом смислу) уместо о његовој акумулацији (проналажење нових чињеница које потврђују постојеће знање). Критичари сматрају да је још пре 200 година показано да индуктивни процес учења на којем почивају многи модели не представља валидан начин закључивања у научном смислу¹³. Да парафразирамо Талеба: индукција ради искључиво када се налазимо у „медиокристану”, те свака нова информација не утиче много на претходно направљену процену. Просечна висина људи јесте тог типа, јер свако ново мерење не утиче значајно на нашу представу о просеку. С друге стране, богатство људи није овог типа што се лако може илустровати чувеним примером о Бил Гејтсу који седи у кафићу, па се оног тренутка када њега укључимо у анализу богатства посетилаца датог кафића, представа о просечном богатству значајно мења [Taleb 2010: 31–33].

Иако може бити врло примамљиво прихватити уџбеничко виђење тржишта по коме оно одређује цене, уколико би то било тачно, био би нарушен неокласични принцип методолошког индивидуализма: не одлучују ствари већ појединци. Да би се објаснио процес доласка до равнотеже, уз очување принципа методолошког индивидуализма, мора се укључити у објашњење и процес учења. „Сваки покушај да се разуме динамика из неравнотежне ситуације захтева разумевање које су информације и избор стратегија доступни појединачним актерима” [Arrow 1994: 3–4].¹⁴

ЗАКЉУЧАК

У овом чланку сагледани су главни правци критике употребе концепта равнотеже у економији. Иако је од стране критичара одавно скретана пажња на проблеме који се тичу динамике успостављања равнотеже, процеса учења у моделима, третирања појма времена, новца и сл., изгледа да свака већа криза светске привреде резултује преиспитивањем теоријских темеља на којима економски модели почивају. Домет равнотежних модела је неоспоран, али се у њиховој примени често заборавља на бројна ограничења или се она остављају по страни. Примедба о „инжењерском приступу друштву” – да су друштвене науке почеле да „имитирају методе и језик природних наука, али не њихов дух” (имитирање које Хајек

¹² Примере оваквог погледа представљају рецимо Ромеров модел ендеогеног раста где се знање третира као фонд који омогућава растуће приносе на обим [Boland 2014: 48] или Штиглерова „Економија информација” [Boland 2017: 83].

¹³ Штиглерова економија информација представља један пример [Boland 2017: 127], као и сви модели теорије игара који почивају на Бајесовом правилу ревидирања вероватноћа. Иако модел рационалних очекивања не подразумева савршено знање, он представља пример савреног метода учења. За расправу о овом питању видети: [Boland 2014: 56].

¹⁴ Превод аутора.

означава као „сцијентизам”) није се појавила случајно [Stojanović 2009: 48]. Она представља резултат суштинског nerazumevaња у погледу типа знања које преовладава у друштвеним наукама [Hayek 1937; 1964: 13–103].

У сагласности са запажањима Френка Најта, у овом тренутку економско интересовање и дискусија налазе се у делу циклуса где преовлађује интересовање према емпиријском и конкретном, удаљени од филозофских аспеката. Од нас се тражи да будемо „научни” у смислу лабораторијских наука, да посматрамо „чињенице” и да избегавамо уопштавања и све тврдње ван подручја емпиријске верификације. Таква времена долазе и пролазе. Интерес за филозофију никада не изумире, те је питање времена када ће се интересовање променити у његову корист – што ће нас потом можда одвести у другу крајност претераног „филозофирања” [Knight 1969: 76].

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Arrow, Kenneth Joseph (1959). Toward a Theory of Price Adjustment. In: P. A. Baran, T. Scitovsky & E. S. Shaw (Ed.), *The Allocation of Economic Resources – Essays in honor of Bernard Francis Haley*. Stanford: Stanford University Press, 41–51.
- Arrow, Kenneth Joseph (1994). Methodological Individualism and Social Knowledge. *The American Economic Review*, 84(2): 1–9.
- Boland, Lawrence Arthur (1978). Time in Economics vs Economics in Time: The ‘Hayek problem’. *The Canadian Journal of Economics*, 11(2): 240–262.
- Boland, Lawrence Arthur (2014). *Model Building in Economics: Its Purposes and Limitations*. New York: Cambridge University Press.
- Boland, Lawrence Arthur (2017). *Equilibrium Models in Economics: Purposes and Critical Limitations*. New York: Oxford University Press.
- Canterbery, Ray (2001). *A Brief History of Economics: Artful Approaches To The Dismal Science*. New Jersey: World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd.
- Chick, Victoria (2007). Equilibrium in economics: Some concepts and controversies. In: V. Mosini (Ed.), *Equilibrium in Economics: Scope and Limits*. New York: Routledge, 224–239.
- Dixon, Huw David (2001). *Surfing Economics: Essays for the Inquiring Economist*. New York: Palgrave.
- Hahn, Frank Horace (1973). *On the Notion of Equilibrium in Economics*. Cambridge: Cambridge, University Press.
- Hajek, Fridrih August (2006). Korišćenje znanja u društvu. *Ekonomski anali*, 168: 175–185.
- Hayek, Friedrich August (1937). Economics and Knowledge. *Economica, New Series*, 4(13): 33–54.
- Hayek, Friedrich August (1964). *The Counter-Revolution of Science: Studies on the Abuse of Reason*. London: Collier-Macmillan Limited.
- Johnson Jeffrey, Ormerod Paul, Nowak Andrzej, Rosewell Bridget & Zhang Yi-Cheng (2017). Non-Equilibrium Social Science and Policy. in *Non-Equilibrium Social Science and Policy: Introduction and Essays on New and Changing Paradigms in Socio-Economic Thinki*. Cham, Switzerland: Springer International Publishing, 1–17.
- Knight, Frank Hyneman (1969). Economic Psychology and the Value Problem. In: F. H. Knight, *The Ethics of Competition and other Essays*. New York: Books for Libraries Press, 76–104.
- Lawson, Tony (2007). Tensions in modern economics: The case of equilibrium analysis. In: V. Mosini (Ed.), *Equilibrium in Economics: Scope and Limits*. New York: Routledge, 133–149.

- Machlup, Fritz (1958). Equilibrium and Disequilibrium: Misplaced Concreteness and Disguised Politics. *The Economic Journal*, 68(269): 1–24.
- Marshall, Alfred (1987). *Načela Ekonomike*. Zagreb: Cekade.
- Mises, Ludwig Von (1998). *Human action – A Treatise on Economics*. Auburn, Alabama: The Ludwig von Mises Institute.
- Njegovan, Nikola (2017). *Ograničena racionalnost u teoriji monopolističke konkurencije*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet.
- Schumpeter, Joseph Alois (1908). *Methodological individualism*. Brussels: Institutum Europaeum.
- Schumpeter, Joseph Alois (1909). On the Concept of Social Value. *Quarterly Journal of Economics*, 23(2): 213–232.
- Smith, Adam (1952). *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*. Zagreb: Kultura.
- Stojanović, Božo (2006). Fridrih Fon Hajek. *Ekonomski anali*, 168: 159–174.
- Stojanović, Božo (2009). *Osnove austrijske teorije*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu.
- Šumpeter, Jozef. (2012). *Teorija privrednog razvoja*. Beograd: Službeni glasnik.
- Taleb, Nasim Nikolas (2010). *Crni labud: uticaj krajnje neverovatnih zbivanja*. Smederevo: Heliks.
- Tieben, Bert (2012). *The Concept of Equilibrium in Different Economic Traditions: An Historical Investigation*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

THE CONCEPT OF EQUILIBRIUM IN ECONOMICS

NIKOLA NJEGOVAN

University of Belgrade

Faculty of Economics

Kamenička 6, Belgrade, Serbia

nikola.njegovan@ekof.bg.ac.rs

SUMMARY: Equilibrium models play a central role in modern (micro)economic analysis. They form the basis of almost all our understanding in economics and are increasingly being used in other fields of social science. Yet there are numerous limitations to the equilibrium approach. To name a few: the treatment of time, i.e., the problem of distinguishing between “time in models” and “models in time”; learning process, i.e., the problem of knowledge necessary to attain the equilibrium; equilibrium dynamics, i.e. considering the equilibrium attainment process and not just the equilibrium state. Many critics already drew attention to the reach and limitations of the “engineering approach” in economic science. It seems that the “voice of reason” has never been loud enough. This paper presents a review of the above-mentioned problems.

KEYWORDS: equilibrium models, equilibrium, methodological individualism, knowledge, information

JEL CLASSIFICATION: B41, B53, D50, D01, D80.

КОРПОРАТИВНО УПРАВЉАЊЕ ФИНАНСИЈАМА И (НЕ)РАЦИОНАЛНОСТ МЕНАџЕРА

АХМЕДИН ЛЕКПЕК

Државни универзитет у Новом Пазару
Департман за економске науке
Бука Карацића бб, Нови Пазар, Србија
alekpek@np.ac.rs

САЖЕТАК: Циљ рада је да се анализира како менаџери, које одликују оптимизам и претерано самопоуздање, као облици пристрасности и нерационалности, управљају корпоративним финансијама. Претпоставка савршене економске рационалности просечног човека, од које су полазили заступници традиционалистичких економских гледишта, показала се неутемељеном у пракси и одбачена је од стране савремене економске науке. Ограничена рационалност и одсуство рационалности приликом доношења економских одлука од стране просечног човека прихваћени су као реалне појаве. Доведена је у питање и теза по којој су менаџери рационалнији од просечних људи. Нерационалност се може јавити у различитим облицима. У овом раду се обрађују два облика нерационалности: оптимизам и претерано самопоуздање, као и фактори који утичу на њихов ниво. Сагледано је на који начин оптимизам и претерано самопоуздање менаџера утичу на профилисање политика инвестирања, финансирања и исплате дивиденди. Такође, представљени су и фактори контроле деловања пристрасних менаџера. Резултати анализе релевантне литературе показују да се пристрасни менаџери углавном ослањају на интерне и краткорочне екстерне изворе финансирања, инвестирају знатно више и уз преузимање већих ризика у односу на просечне менаџере, и углавном воде резидуалну дивидендну политику.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: корпоративне финансије, структура капитала, рационалност, оптимизам, претерано самопоуздање, пристрасност

ЈЕЛ КЛАСИФИКАЦИЈА: G3, G4

Финансијски теоретичари су приликом конципирања својих теорија, по правилу, полазили од претпоставке да је просечан човек савршено рационално биће, да ефикасно обрађује и користи доступне информације и понаша се у складу са принципима теорије корисности [према: Bloomfield 2010: 23]. Према овом виђењу човека, он је вођен искључиво сопственим интересима, склоности су му стабилне и непроменљиве, а способност избора најкорисније алтернативе неупитна [према: The Oxford Dictionary of Philosophy, 2008]. Концепт човека који испуњава наведене стандарде у теорији познат је као хомо економикус (homo economicus). Као креатори овог концепта помињу се Адам Смит, Џон Стјуарт Мил и Вилфредо Парето [O'Boyle 2007: 321–322]. Међутим, стваран просечан човек, по својим одликама и понашању веома се разликује од хомо економикуса, јер је он склон грешкама и често вођен емоцијама, а не разумом [према: Bloomfield 2010: 23]. Сходно томе, упитна је релевантност економских модела заснованих на претпоставци постојања хомо економикуса, па самим тим и релевантност предвиђања до којих се долази коришћењем ових модела [Thaler 2015: 4].

Током последњих неколико деценија све значајније место у економском научном простору заузимају економисти који традиционалистичка економска схватања, по којима не постоји разлика између нормативних и позитивних економских модела [Thaler 1980: 39], одбацују као научно неутемељена. Њихов став је да јасна разлика између хомо економикуса и стварног човека (хомо сапиенса) не само да постоји, већ је и те како релевантна. У прилог томе говори и нобеловац Ричард Талер (Richard Thaler), који је указао да екони (како он назива хомо економикусе) и људи нису потпуно иста врста, јер да јесу, способност економских теоретичара да предвиди економско понашање и упозори на опасност скорог наступања економских криза била би далеко већа него што је то тренутно случај [Thaler 2015]. Иако је човек рационално биће, његови поступци често не одговарају стандардима рационалног понашања. У прилог томе говоре и истраживања још једног добитника Нобелове награде за економију, Данијела Канемана (Daniel Kahneman), који наводи да се људско размишљање и деловање одвија под утицајем два система људског ума: систем 1, за који је карактеристично брзо, интуитивно и аутоматизовано одлучивање, и систем 2, који процес одлучивања успорава, али зато доприноси доношењу промишљених одлука [Kahneman 2011].

Полазећи од наведених чињеница, у овом раду ће се анализирати утицај рационалности менаџера предузећа на формулисање, имплементацију и резултате корпоративне финансијске политике, фокусирајући се притом на оптимизам и претерано самопоуздање менаџера, као облике нерационалног размишљања.

КРАТАК ПРИКАЗ КОНЦЕПАТА ОПТИМИЗМА И ПРЕТЕРАНОГ САМОПОУЗДАЊА

Најзначајнији облици пристрасности који доводе до необјективног и нерационалног одлучивања и деловања менаџера су оптимизам и пре-

терано самопоуздање. Иако често делују у истом смеру, подстичући људе да маштају и занемарују стварно стање ствари, ови појмови се ипак разликују [Heger and Parageorge 2018: 178]. Оптимизам представља убеђење индивидуе да је вероватноћа остварења позитивних догађаја и успешне реализације планираних активности натпросечна [према: Baker and Wur-gler 2013: 52]. У питању је особина личности [Hackbarth 2009: 333] да се прецењује могућност остварења финансијског успеха и жељених исхода, независно од ега или раније остварених резултата [Heger and Parageorge 2018: 178].

Ако се оптимизам може посматрати као прецењивање вероватноће остварења жељених исхода у односу на просек, претерано самопоуздање представља потцењивање вероватноће да ће стварни исходи одступати од жељених [Baker et al. 2007: 35]. Претерано самопоуздање дефинише се као склоност ка прецењивању сопственог знања, способности и прецизности информација којима располажемо [Florysiak and Heizer 2017: 2]. За разлику од оптимизма, претерано самопоуздање се директно базира на егу и достигнућима индивидуе [Heger and Parageorge 2018: 178] и на његов ниво значајно утиче окружење [Hackbarth 2009: 333].

У литератури се наводе три основна облика претераног самопоуздања [Moore and Healy 2008: 502]: 1) прецењивање сопствених способности, резултата, контроле и вероватноће успеха, 2) сматрање себе бољим од других и 3) прецењивање исправности сопствених убеђења. Чак и онда када су пракса и здрав разум супротстављени њиховим проценама и уверењима, претерано самоуверене особе нису спремне да их се одрекну. Ова појава у литератури позната је као *илузија валидности* [Kahneman and Tversky 1973: 249]. Такође, истраживања [Kahneman and Tversky 1984] показују да и просечан човек даје несразмерно велики значај релативно малом помаку на скали вероватноће, од немогућности до мале могућности остварења жељеног исхода предузете активности, и спреман је да се у такве високоризичне активности упусти. Ипак, за разлику од оних које карактерише оптимизам и претерано самопоуздање, просечног човека чак и мала вероватноћа остварења неуспеха може одвратити од улагања [деталније у: Kahneman and Tversky 1984].

ОПТИМИЗАМ И ПРЕТЕРАНО САМОПОУЗДАЊЕ МЕНАџЕРА

Просечном човеку врло често недостаје неопходно знање и искуство за ваљану процену вероватноће успешне реализације сопствених активности, па је самим тим снажно присуство пристрасности у процесу одлучивања очекивано. Од професионалних менаџера, очекује се пак, сасвим супротно. Сходно стручности и искуству које поседују, њихова очекивања и процене финансијског успеха и тржишне позиције предузећа којим управљају би морале бити објективне и непристрасне [Florysiak and Heizer 2017: 2].

Ипак, пракса је другачија, те професионални менаџери често показују виши ниво пристрасности у одлучивању него просечан човек [Florysiak

and Heizer 2017: 3]. Менаџери се у односу на остале запослене, осим по знању и искуству, издвајају и по склоности да прецењују сопствене могућности и очекивану вредност предузећа [Koudstaal et al. 2015: 21]. У томе предњаче оптимистични и претерано самопоуздани менаџери, који константно прецењују вероватноћу остварења пословног успеха и потцењују могућност да њихово предузеће западне у пословне проблеме или банкротира [Heaton 2002: 33; Fairchild 2005: 19]. Самим тим, менаџери овог психолошког профила показују висок ниво спремности за преузимање ризика [Baker et al. 2007: 35], амбициозности, истрајности и решености [Bernoster et al. 2018: 3]. Такође, они се препознају и по стилу излагања пословних резултата и перспектива предузећа, где показују оптимизам неутемељен на „садашњим перформансама, будућим перформансама и стратешким подстицајима” [Davis et al. 2015: 639].

На оптимизам и самопоуздање менаџера утиче више фактора. Један од њих је доминантна култура у социјалном окружењу у којем менаџер делује. Истраживања су показала да је знатно виши ниво оптимистичности и самопоуздања код менаџера у земљама у којима доминира култура индивидуализма [Antonczyk and Salzmann 2014: 133]. У прилог томе говори и чињеница да је америчко друштво, у којем доминира култура индивидуализма, изнедрило менаџере који по свом оптимизму, самопоуздању и спремности на ризик предњаче у односу на колеге из других земаља [Graham et al. 2013: 119]. С друге стране, постоје истраживања која показују да су и за појединце који потичу из колективистичких друштава, попут азијских, такође карактеристични пристрасност у одлучивању, претерано самопоуздање и спремност на коцкање приликом инвестирања [Kim and Nofsinger 2008: 2]. На крају, истини су вероватно најближи резултати истраживања [попут Moore et al. 2018] према којима је тешко прецизно утврдити стваран утицај културе на интензитет самопоуздања њених припадника.

Други фактор је религиозност и конзервативизам менаџера. Религиозни менаџери показују умереније самопоуздање и конзервативнији су у свом деловању и предвиђањима од менаџера који нису религиозни [Ma et al. 2019: 4]. Конзервативизам и претерано самопоуздање су снажно негативно корелисани [Ahmed and Duellman 2013: 28], па је стога, независно од религиозности, очекивано да конзервативни појединци буду умерено самопоуздани. Религиозност, такође, подстиче менаџере да своје пословне активности спроводе у складу с циљем максимирања вредности предузећа, спречавајући их да расипају новац предузећа, упуштају се у нелегалне активности, попут утаје пореза и лажирања финансијских извештаја, и обезбеђују себи бенефите на штету предузећа [Ma et al. 2019: 4, 18].

Трећи фактор су приватна и пословна искуства менаџера. Менаџери који су у раној доби свог живота били сведоци великих финансијских криза и озбиљних економских последица које су оне изазвале показују већи ниво пословног конзервативизма за разлику од менаџера који су имали ратно искуство и склони су вођењу агресивније пословне политике [Malmendier et al. 2010: 30]. Што се пословних искустава тиче, менаџери

који су током каријере били ангажовани у сектору предузећа који се бави финансијама и рачуноводством, углавном су конзервативнији од оних у чијој биографији ова референца не постоји, па су често менаџери из постојеће категорије ангажовани у брзорастућим компанијама, које захтевају већу спремност на преузимање ризика [према: Graham et al. 2013: 111, 116]. Такође, чак и менаџери које је на почетку каријере одликовала објективност и непристрасност, могу након оствареног пословног успеха постати претерано самопоуздани [Baker et al. 2007: 35].

Четврти фактор је перспектива посматрања пословног окружења, сопствене улоге и могућности. Менаџери своје самопоуздање базирају на уверењу да су бољи од других. Међутим, приликом дефинисања „других”, менаџери полазе од прилично апстрактног просека и избегавају да се директно пореде са конкретним конкурентским менаџерима [према: Malmendier and Tate 2005: 651], због чега се објективност поређења и релевантност добијених закључака доводи у питање. Поред тога, менаџери су склонији оптимизму у вези догађаја који треба да се десе у даљој будућности [Scott Asay 2018: 12] и активности за које сматрају да су под њиховом контролом и којима су веома посвећени [Malmendier and Tate 2005: 651].

УТИЦАЈ ПРИСТРАСНОСТИ МЕНАѢРА НА УПРАВЉАЊЕ ФИНАНСИЈАМА У ПРЕДУЗЕЋУ

Пристрасност менаџера подједнако утиче на политику финансирања и политику инвестирања предузећа. Приликом креирања политике финансирања, главни задатак менаџера је креирање адекватне структуре извора финансирања, који могу бити сопствени и позајмлени. Неопходни капитал треба прикупити у одговарајућем износу и по прихватљивој цени. Циљ је направити комбинацију сопствених и туђих извора финансирања која ће довести до максимирања цене акција, а која је у теорији позната као оптимална структура капитала [Besley and Brigham 2014: 192]. Питање оптималне структуре капитала тема је бројних теорија, од којих су се издвојиле четири:

1) *теорија релеванћности сћрукћуре капиталa* [Modigliani and Miller 1958], према којој структура капитала не утиче на тржишну вредност предузећа;

2) *теорија усћућака* [Kraus, and Litzenberger 1973], према којој је оптимални ниво задужености онај који уравнотежује пореске уштеде остварене задуживањем и трошкове банкротства, који расту услед раста задужености предузећа;

3) *теорија сћнализирања* [Leland and Pyle 1977; Ross 1977], према којој, у условима асиметричне информисаности менаџера и инвеститора, менаџери одлуком да прикупе додатна финансијска средства из позајмлених, а не сопствених извора (емисијом и продајом обичних акција), показују да верују у пословни успех финансираних пројеката и не желе да деле бенефите тог успеха са инвеститорима;

4) *теорија хијерархије струкутуре капијала* [Myers and Majluf 1984], према којој се менаџери примарно одлучују за интерно финансирање, па тек потом за задуживање, док је екстерни сопствени капитал најмање пожељан извор финансирања.

Теорије које говоре о могућностима креирања оптималне структуре капитала углавном полазе од претпоставке да се управљањем финансијама баве рационални појединци истоветних убеђења, услед чега оне занемарују битне факторе који одређују финансијску политику [Wang et al. 2013: 332]. Процес структурирања и буџетирања капитала је изузетно комплексан, на резултате тог процеса се дуго чека и он пружа ограничене могућности учења и давања прецизне повратне информације о његовом крајњем исходу [према: Gervais et al. 2002: 4]. Такође, њиме, као што је већ речено, често управљају пристрасни менаџери, чија се убеђења битно разликују од убеђења просечних, конзервативнијих менаџера.

За претерано самопоуздане менаџере је карактеристично да прецењују шансе за пословни успех предузећа којим управљају, као и износе будућих новчаних токова [Malmendier et al. 2010: 30]. Они сматрају да тржиште потцењује вредност њиховог предузећа и да су екстерни извори финансирања превише скупи [Deshmukh et al. 2013: 462]. Стога се примарно одлучују за интерно финансирање, други избор је финансирање задуживањем, док екстерни сопствени капитал сматрају најмање пожељним извором финансирања [Malmendier et al. 2010: 30]. Једноставно, овај тип менаџера користи екстерне сопствене изворе финансирања само ако нема другог избора [Baker et al. 2007: 38]. Притом, менаџери који су у раној животној доби искусили тешке последице економских депресија, још теже се одлучују на екстерно финансирање, док су менаџери са војним искуством склони вођењу агресивније пословне политике и већем задуживању [Malmendier et al. 2010: 30].

Истраживања, такође, показују да предузећа која воде пристрасни менаџери одликује виши ниво ризика несолвентности и неликвидности, али и нижи трошкови капитала него у случају предузећа која воде конзервативни менаџери [Meier and Esmatyar 2016: 130]. Разлог томе је што су пристрасни менаџери склони јефтинијем, али ризичнијем, краткорочном задуживању, док се конзервативни менаџери пре одлучују за скупље, али мање ризично дугорочно задуживање [према: Baker and Wurgler 2013: 70]. У условима изражене асиметричне информисаности менаџера и одбора директора, менаџери могу устрајати у коришћењу овог, за предузеће штетног начина финансирања [Fairchild 2005: 20].

И док пристрасност менаџера утиче на избор облика финансирања, доступност и цена капитала имају повратан утицај на оптимизам менаџера. Наиме, доступност јефтиног капитала појачава оптимизам менаџера јер олакшава финансирање њихових амбициозних пројеката [Baker and Wurgler 2013: 36]. Допринос оптимизму менаџера могу дати и банке, нарочито ако су и саме вођене оптимистичним менаџерима, који су често спремни да релаксирају кредитне услове када кредитирају амбициозне и иновативне пројекте [Vui et al. 2017: 31–32].

Структурирањем капитала према својим преференцијама, пристрасни менаџери обликују и дивидендну политику. С обзиром на то да преферирају финансирање из интерних извора капитала, претерано самопоуздани и оптимистични менаџери се углавном одлучују за вођење резидуалне дивидендне политике. Ова политика налаже да предузеће задржи већи део оствареног профита како би задовољило инвестиционе потребе [деталније у: Besley and Brigham 2014: 228–229]. Самим тим, уколико менаџер процени да ће предузеће у блиској будућности имати бројна инвестициона улагања одлучиће или да смањи или да не исплати дивиденде, како би инвестиционе потребе предузећа могао финансирати из интерних извора [Baker et al. 2007: 39; Deshmukh et al. 2013: 441]. Повећање дивиденди је, пак, могуће једино ако се процени да ће пројекти чија је реализација у току, донети у будућности високе износе новчаних токова [Baker et al. 2007: 38–39; Deshmukh et al. 2013: 441]. Примена резидуалне дивидендне политике води флукуацији износа дивиденди, због чега ће инвеститори који желе стабилне дивиденде захтевати већу стопу приноса на уложени капитал, што ће на крају резултовати смањењем тржишне цене акција [Besley and Brigham 2014: 229].

На основу описане праксе, могуће је сагледати у којој мери су претпоставке наведених теорија о оптималној структури капитала потврђене у пракси. Претпоставке теорије хијерархије структуре капитала су у случају предузећа којим управљају пристрасни менаџери у потпуности потврђене. Исти закључак може се извести и кад је у питању теорија сигнализирања. С друге стране, пристрасни менаџери приликом вођења политике финансирања углавном занемарују принципе теорије уступака. Краткорочно задуживање, на које се они ослањају, доводи до смањења трошкова капитала, али раст ризика и повећање трошкова банкротства, који прате претерано краткорочно задуживање, могу у потпуности неутралисати позитивне ефекте овог начина финансирања. На крају, претпоставке теорије ирелевантности структуре капитала, која говори о савршено информисаним и рационалним менаџерима, чији избор структуре капитала неће утицати на вредност предузећа, показале су се неодрживим у пракси.

Када говоримо о одликама инвестиционе политике пристрасних менаџера, неопходно је анализирати начин на који они управљају личним инвестицијама и инвестицијама предузећа. Пристрасност менаџера директно утиче на њихову одлуку о извршењу опција на акције предузећа које воде [Sen and Tumarlin 2009: 23]. Истраживања показују да претерано самопоуздани менаџери одлажу извршење опција на акције, чак и када су добитне, верујући у будући раст вредности предузећа [Malmendier and Tate 2005: 652]. Друго важно обележје њиховог управљања личним финансијама је натпросечно инвестирање у предузећа којима управљају [Deshmukh et al. 2013: 440].

С друге стране, предузећа којима управљају менаџери овог психолошког профила воде инвестициону политику која се од инвестиционе политике предузећа која воде конзервативни менаџери разликује по следећем:

- 1) укупно инвестирање је у просеку веће [Chen and Lin 2013: 44],
- 2) чешће се врше аквизиције [Graham et al. 2013: 114] и вероватноћа реализације неповољне аквизиције је већа [Malmendier and Tate 2008: 20],
- 3) инвестирање у иновативне пројекте је у просеку веће [Hirshleifer et al. 2012: 1494],
- 4) неретко се одустаје од инвестирања у пројекте са позитивном нето садашњом вредношћу, уколико интерни извори финансирања нису довољни, већ је потребно ангажовати екстерне изворе, које пристрасни менаџери често сматрају превише скупим [према: Heaton 2002: 35],
- 5) често се, услед прецењивања очекиване стопе раста зараде и износа новчаних токова, врши погрешна процена исплативости пројеката и инвестира се у пројекте чија је реална нето садашња вредност негативна [према: Wang et al. 2013: 332],
- 6) финансијска подршка друштвено одговорним активностима у просеку је мања, јер се оне перципирају као штетне за финансијски положај предузећа, нарочито у ситуацији када је приступ изворима финансирања значајно ограничен [Park et al. 2020: 11].

Наведене разлике могу бити значајно ублажене уколико се менаџерима одузме дискреција у управљању слободним новчаним токовима. „Слободни новчани токови су вишак новчаних токова који преостаје након финансирања свих пројеката који имају позитивну нето садашњу вредност, утврђену дисконтовањем адекватним износом трошкова капитала” [Jensen 1986: 323]. Њихово постојање значи да преостале инвестиционе прилике не доносе принос који власници очекују, па стога расположиву готовину треба исплатити акционарима у виду дивиденди [Besley and Brigham 2014: 227]. Међутим, као што је потенцирано, пристрасни менаџери често другачије перципирају расположиве инвестиционе прилике. Зато, уколико имају потпуну контролу над слободним новчаним токовима, они се могу одлучити и за улагање у пројекте са негативном нето садашњом вредношћу, верујући да знају оно што други не знају [према: Heaton 2002: 35].

Коришћење слободних новчаних токова за исплату дивиденди доводи до смањења финансијских средстава која су под контролом менаџера, па самим тим и смањења моћи менаџера у предузећу, и приморава их да потребна финансијска средства потраже на финансијским тржиштима, услед чега менаџери долазе под контролу финансијских тржишта [Jensen 1986: 323]. На тај начин, пристрасни менаџери се додатно дисциплинују, јер да би редовно измиривали преузете, углавном фиксне финансијске обавезе, морају бити веома опрезни при избору пројектних прилика. Улагање у неперформансне пројекте угрозило би солвентност предузећа, а самим тим и позицију менаџера у предузећу. Стога, одговорно задуживање може бити ефикасно средство за „смањење агенцијских трошкова слободних новчаних токова, смањујући новчане токове расположиве за трошење у дискрецији менаџера” [Jensen 1986: 324]. С друге стране, постоји могућност и да, услед ригидности одбора директора и њихове погрешне

процене, ниво инвестиција опадне испод оптималног, што такође доводи до редуције вредности предузећа и користи за акционаре [према: Heaton 2002: 34–35].

Не треба занемарити ни чињеницу да акционари нису хомогена група и да међу њима постоје и они чија је аверзија према ризику нижа него и код менаџера. То су акционари који поседују диверсификован портфолио, због чега им неуспех конкретног предузећа, чије акције поседују, не би значајно угрозио финансијски положај. Зато опрезност менаџера приликом одлучивања о улагању у конкретан пројекат акционари овог типа не сматрају пожељном. Предуго одлагање почетка реализације потенцијално атрактивних пројеката, као последица опреза менаџера, с њиховог аспекта далеко је од оптималне одлуке [према: Gervais et al. 2002: 26].

ФАКТОРИ ДИСЦИПЛИНОВАЊА ПРИСТРАСНИХ МЕНАѢРА

Пристрасни менаџери у значајној мери могу бити дисциплиновани деловањем одбора директора, тржишта и регулаторних органа. Одбор директора има овлашћење да поставља и смењује менаџере у предузећу, сходно оствареним пословним резултатима. Одбор треба да усмерава деловање менаџера према интересима власника предузећа и остварењу циља максимирања вредности предузећа [према: Besley and Brigham 2014: 7]. Међутим, интереси власника и менаџера некада могу бити у колизији и у тој ситуацији одбор директора се мора ангажовати на решавању овог проблема, у теорији познатог као агенцијски проблем, кроз инструменте надгледања, кажњавања и награђивања менаџера [Meckling and Jensen 1976]. Да би се ускладили циљеви власника и менаџера, користе се разни подстицајни инструменти за менаџере, попут раста плате, бонуса, добијања бесплатних акција или опција на акције, на које менаџер остварује право уколико предузеће реализује постављене пословне циљеве [деталније у: Brealey et al. 2008: 16].

С друге стране, традиционални инструменти подстицаја неће бити подједнако ефикасни у усмеравању деловања претерано самопоузданих и оптимистичних менаџера [Malmendier et al. 2010: 31]. Њих није потребно додатно подстицати да делују у правцу максимирања вредности предузећа, јер је то циљ који су они сами себи већ поставили [Malmendier and Tate 2005: 655]. Такође, они улажу далеко више напора у остварење поменутог циља него просечни менаџери, јер често прецењују ефекте тих напора [Gervais et al. 2002: 1]. Оптимистични менаџери су предузећу корисни и зато што привлаче и запошљавају оптимисте, који често остварују натпросечне резултате, нарочито ако им се пружи прилика за значајнији ангажман у предузећу [Medlin and Green 2009: 952]. Дакле, предузећима је далеко једноставније и јефтиније да ангажују претерано самопоуздане и оптимистичне менаџере, него да давањем скувих пакета подстицаја купују лојалност и посвећеност просечног менаџера [према: Gervais et al. 2002: 2, 26].

На основу свега наведеног, могло би се закључити да постоји једноставна алтернатива комплексном механизму нагледања менаџера од стране одбора директора, у виду ангажовања менаџера који прецењују сопствене могућности и шансе за успех, чиме би био решен агенцијски проблем и елиминисани високи трошкови његовог ублажавања. Ипак, истраживања показују другачију стварност, у којој претерано самопоуздани менаџери имају знатно веће шансе за добијање отказа него просечни менаџери [према: Campbell et al. 2011: 696]. За њих је карактеристично да остварују изузетно добре пословне резултате, али им, такође, ни изузетно лоши пословни резултати нису непознаница [Baker et al. 2007: 35]. Они, заслепљени вером у своје могућности и успешан исход својих активности, често не одустају од пројеката у чији су успех убеђени, иако стварност показује њихову штетност по предузеће [према: Malmendier and Tate 2005: 655].

Наведени екстреми су главни разлог опреза одбора директора према овом типу менаџера и повод за креирање механизма надгледања и контроле њиховог деловања, који су у овом случају примеренији него механизми подстицаја. Једна од могућности, која је раније наведена, јесте смањење дискреције у располагању новчаним токовима. То се постиже исплаћивањем готовинских дивиденди и спречавањем претераног задуживања [Malmendier et al. 2010: 31]. Ефикасност контроле може се унапредити уколико се спроводи и екстерно надгледање менаџерских активности [Ahmed and Duellman 2013: 7]. Одбори директора су понекад наклоњени менаџерима, што умањује њихову способност објективне процене менаџерског рада, па је неопходно ангажовање спољних, независних директора [деталније у: Brealey et al. 2008: 17]. Нерационална оптимистичност менаџерских предвиђања може бити ублажена и захтевом да менаџери дају прецизне, тачне и благовремене информације о планираним и започетим пројектима [Scott Asay 2018: 12]. Не треба заборавити и то да оптимистичне пословне прогнозе менаџера некада нису плод њихове личне вере у успех, већ покушај манипулације. Циљеви који се тиме желе постићи су утицање на цену акција предузећа, јачања сопствене позиције у предузећу и лично профитирање од раста тржишне вредности предузећа, што иако дугорочно неодрживо, у кратком року може донети корист менаџерима и штету предузећу и инвеститорима, чега одбор директора треба и те како да буде свестан [према: Lin et al. 2005: 530].

Ипак, политика обуздавања менаџерског оптимизма и претераног самопоуздања се не може на исти начин и у истом облику спроводити у свим предузећима. У компанијама које бележе високе стопе раста, висок степен поверења менаџера у сопствене могућности и могућности предузећа, као и спремност на преузимање ризика, су и те како пожељни [према: Graham et al. 2013: 116]. Такође, треба бити свестан да и пословни конзервативизам има своју цену. Она се огледа, превасходно, у трошковима надгледања и контроле претерано самопоузданих менаџера, али и пропуштеној добити од потенцијално уносних пројеката који се прерано окончавају, јер у првим годинама реализације остварују негативне новчане токове [Ahmed and Duellman 2013: 7]. Стога, ангажовање конзервативних

менаџера или наметање конзервативне пословне политике не могу се априори сматрати рационалним деловањем одбора директора. Штавише, истраживања показују да одређени ниво пристрасности менаџера може и те како довести до доношења разумних одлука [Puri and Robinson 2007: 97] и не може се унапред означити штетним по интересе предузећа [Fairchild 2005: 20]. Стога, у предузећу треба креирати систем пословања који би пре искористио него обуздавао пристрасност менаџера [Heaton 2002: 34].

Тржиште дисциплинује пристрасне менаџере јер се на њему формира цена акција предузећа, као и цена по којој се предузеће може задуживати. Уколико пристрасност менаџера доведе до лоших пословних одлука и незадовољавајућих перформанси предузећа, вредност предузећа ће опадати, па ће услед тога позиција менаџера у предузећу постати неodrжива. На информационо ефикасним тржиштима, цена акција се неће формирати само под утицајем информација које говоре о постојећем стању предузећа, већ битан утицај имају и информације о дугорочној пословној перспективи предузећа. У томе важну улогу имају независни аналитичари, који врше процену пословне будућности предузећа. Истраживања доказују велики утицај процена кредибилних аналитичара на понашање инвеститора и тржишна кретања, с тим што оне, уколико су претерано оптимистичне, могу подстаћи нерационално понашање тржишних актера и кризу на тржишту [Cho and Kim 2019: 336]. Интересантне тврдње су изнете у појединим истраживањима [видети: Sedor 2002], да независни аналитичари, од којих се очекује непристрасност, могу бити „заражени” оптимизмом менаџера предузећа чије пословне изгледе процењују. Наиме, пре него што дају процену, аналитичари разговарају са менаџерима предузећа, који им излажу пословне планове и рокове за њихово остварење. Уколико те планове излажу менаџери високог нивоа самопоуздања и оптимизма, они могу убедити аналитичаре да су пословне перспективе њиховог предузећа добре, чак и ако је у питању предузеће које је до сада послоvalo са губитком. Притом, приказани планови морају бити припремљени у облику убедљивих сценарија и роком реализације који менаџерима пружа довољно времена да планове спроведу и пословање учине профитабилним [деталније у: Sedor 2002]. Безрезервно поверење у информациону ефикасност тржишта није препоручљиво и због чињенице да тржишна цена не одражава став свих инвеститора заинтересованих за конкретну акцију. Прецизније, став инвеститора који очекују пад цена акција неког предузећа и кога прописи ограничавају да своја очекивања преточе у тржишну активност (кроз, на пример, кратку продају акција) није уграђен у цену акција тог предузећа [Hong and Stein 2003: 487].

На крају, пристрасне менаџере дисциплинују и регулаторни прописи и органи који их спроводе, бринући о интересима садашњих и потенцијалних инвеститора, интересима државе, пословних партнера предузећа и запослених [према: Besley and Brigham 2014: 12]. Ефикасност правног система има снажан утицај на структуру финансијских инструмената којима се тргује на конкретном финансијском тржишту и, самим тим, спремност инвеститора на ризик. Наиме, уколико постоји адекватна правна

заштита инвеститора, они су спремнији да улажу у акције, и тиме се изложе ризику пословног неуспеха предузећа и нерационалног понашања менаџера, него у обвезнице предузећа, што није случај у системима где је правна заштита инвеститора слаба [Antonczyk and Salzmann 2014: 137].

ЗАКЉУЧАК

Савремени економски модели, за разлику од традиционалистичких, засновани су на претпоставци ограничене рационалности просечног човека. Такође, истраживања су показала да менаџери, без обзира на висок ниво њиховог знања и искуства, не показују виши ниво рационалности у односу на просечног човека. Штавише, знање и искуство које менаџери поседују подстиче раст њиховог самопоуздања и оптимистичности, што често резултира смањењем њихове рационалности. Код менаџера се нерационалност углавном испољава у виду претераног самопоуздања и оптимистичности. Фактори који утичу на ниво оптимизма и самопоуздања менаџера су култура из које потиче, његова религиозност и конзервативизам, искуства из приватног и пословног живота и начин на који менаџери перципирају себе и своје окружење.

Рационалност менаџерских одлука утиче на све аспекте управљања предузећем, с тим што је од посебног значаја њихов утицај на вођење ефикасне корпоративне финансијске политике, састављене из три сегмента: политике инвестирања, политике финансирања и дивидендне политике.

Менаџери које одликује пристрасност у одлучивању, углавном сматрају да тржиште није свесно пословних потенцијала предузећа која воде и да је стога њихова тржишна вредност потцењена, а извори екстерног финансирања неоправдано скупи. Из тог разлога, менаџери овог типа преферирају интерне изворе финансирања, док се у случају нужде пре одлучују за краткорочне него дугорочне екстерне изворе финансирања, превасходно полазећи од њихове цене. У кратком року ова политика омогућава ослањање на јефтине екстерне изворе финансирања, али дугорочно доводи у опасност ликвидност и солвентност предузећа.

Кад је у питању политика инвестирања, оптимизам и претерано самопоуздање могу подстаћи менаџере на натпросечно велика улагања, често у ризичне пројекте, од којих поједини имају негативну нето садашњу вредност. Разлог за управљање инвестицијама на овакав, нерационалан начин је став менаџера овог психолошког профила да тржиште и јавност потцењују финансијске користи које ови пројекти предузећу могу донети и да је нето садашња вредност ових пројеката према њиховим проценама позитивна. С друге стране, пристрасним менаџерима није страна ни да одбаце пројекте са позитивном нето садашњом вредношћу уколико је за њихово финансирање неопходно користити екстерне изворе финансирања.

На одабир модела дивидендне политике од стране пристрасних менаџера, кључни утицај има њихово преферирање интерних извора финансирања. Одлука о исплати дивиденди и њиховој висини у потпуности је условљена атрактивношћу инвестиционих прилика које предузећу

стоје на располагању. Сходно томе, пристрасни менаџери углавном воде резидуалну дивидендну политику, која подразумева да се дивиденде исплаћују само ако након искоришћења свих атрактивних инвестиционих прилика преостане новца из интерних извора финансирања. Међутим, атрактивност инвестиционих прилика пристрасни менаџери некада процењују на другачији начин од конзервативних менаџера и улажу у пројекте за које многи не налазе економско оправдање. То раде на терет акционара, који остају ускраћени за дивиденде и очекивану капиталну добит.

Негативне последице које могу изазвати нерационалне одлуке пристрасних менаџера у значајној мери могу бити избегнуте дисциплиновањем пристрасних менаџера од стране *одбора директора*, који располаже механизмима контроле активности менаџера и надлежан је за њихово именовање и смењивање, *џржишџија*, на којем се формирају цена акција предузећа и цена екстерног капитала, чије је кретање директно условљено успешношћу менаџера у управљању предузећем, и *рејулаџорних орџана*, који контролишу да ли су менаџерске одлуке и њихове активности усклађене са важећим прописима и поштовањем права акционара и стејкхолдера.

На крају, контрола над менаџерима које одликују оптимизам и претерано самопоуздање не сме да има за циљ њихово репрограмирање и претварање у просечне, конзервативне менаџере. Конзервативизам сам по себи не значи рационалност. Такође, просечне и конзервативне менаџере често не одликује тако снажна посвећеност пословним подухватима који су им поверени на управљање, као што је то случај са пристрасним менаџерима. Инструменти подстицаја којим се менаџери мотивишу на већу посвећеност пословним циљевима предузећа, у случају пристрасних менаџера нису имали тако снажан ефекат као код просечних менаџера. Мотивисаност и посвећеност пристрасних менаџера пословном успеху предузећа су углавном на високом нивоу, независно од екстерних подстицаја. Стога, уз адекватну контролу над слободним новчаним токовима и ризичним задуживањем, коју треба да спроводе одбор директора, повериоци и акционари, пристрасни менаџери могу бити знатно бољи избор него конзервативни менаџери, нарочито у случају амбициозних предузећа која очекују експанзиван раст.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Ahmed, Anwer S. and Scott Duellman (2013). Managerial overconfidence and accounting conservatism. *Journal of Accounting Research*, 51(1): 1–30.
- Antonczyk, Ron Christian and Astrid Juliane Salzmann (2014). Overconfidence and optimism: The effect of national culture on capital structure. *Research in International Business and Finance*, 31: 132–151.
- Bernoster, Indy; Cornelius A. Rietveld, Roy Thurik and Olivier Torrès (2018). Overconfidence, optimism and entrepreneurship. *Sustainability*, 10(7): 2233 (article number). [DOI: 10.3390/su10072233]
- Besley, Scott and Eugene Brigham (2014). *CFIN 4*. Cengage Learning.
- Bloomfield, Robert (2010). Traditional Versus Behavioral Finance. In: Kent Baker and John Nofsinger (eds.), *Behavioral finance: investors, corporations, and markets*. Hoboken, New Jersey: JohnWiley & Sons, Inc., 23–38.

- Brealey, Richard; Stewart Myers and Alan Marcus (2008). *Fundamentals of Corporate Finance*. McGraw-Hill/Irwin.
- Campbell, T. Colin; Michael Gallmeyer, Shane A. Johnson, Jessica Rutherford, Brooke W. Stanley (2011). CEO optimism and forced turnover. *Journal of Financial Economics*, 101(3): 695–712.
- Chen, Hung-Ju and Shin-Hung Lin (2013). Managerial optimism, investment efficiency, and firm valuation. *Multinational Finance Journal*, 17(3/4): 1–46.
- Cho, Hyunkwon and Robert Kim (2019). Analysts' optimism and stock crash risk. *Managerial Finance*, 46(3): 323–343.
- Davis, Angela K., Weili Ge, Dawn Matsumoto, and Jenny Li Zhang (2015). The effect of manager-specific optimism on the tone of earnings conference calls. *Review of Accounting Studies*, 20(2): 639–673.
- Deshmukh, Sanjay; Anand M. Goel and Keith M. Howe (2013). CEO overconfidence and dividend policy. *Journal of Financial Intermediation*, 22(3): 440–463.
- Graham, John R.; Campbell R. Harvey and Manju Puri (2013). Managerial attitudes and corporate actions. *Journal of Financial Economics*, 109(1): 103–121.
- Hackbarth, Dirk (2009). Determinants of corporate borrowing: A behavioral perspective. *Journal of Corporate Finance*, 15(4): 389–411.
- Heaton, James B. (2002). Managerial optimism and corporate finance. *Financial management*, 31(2): 33–45.
- Heger, Stephanie A. and Nicholas W. Papageorge (2018). We should totally open a restaurant: How optimism and overconfidence affect beliefs. *Journal of Economic Psychology*, 67: 177–190.
- Hirshleifer, David, Angie Low, and Siew Hong Teoh (2012). Are overconfident CEOs better innovators? *The Journal of Finance*, 67(4): 1457–1498.
- Hong, Harrison and Jeremy C. Stein (2003). Differences of opinion, short-sales constraints, and market crashes. *The Review of Financial Studies*, 16(2): 487–525.
- Jensen, Michael C. (1986). Agency costs of free cash flow, corporate finance, and takeovers. *The American Economic Review*, 76(2): 323–329.
- Kahneman, Daniel and Amos Tversky (1973). On the psychology of prediction. *Psychological Review*, 80(4): 237–251.
- Kahneman, Daniel and Amos Tversky (1984). Choices, values, and frames. *American Psychologist*, 39(4): 341–350.
- Kahneman, Daniel (2011). *Thinking, Fast and Slow*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Kim, Kenneth A. and John R. Nofsinger (2008). Behavioral finance in Asia. *Pacific-Basin Finance Journal*, 16(1–2): 1–7.
- Kraus, Alan and Robert H. Litzenberger (1973). A state-preference model of optimal financial leverage. *The Journal of Finance*, 28(4): 911–922.
- Leland, Hayne E. and David H. Pyle (1977). Informational asymmetries, financial structure, and financial intermediation. *The Journal of Finance*, 32(2): 371–387.
- Lin, Yueh-hsiang, Shing-yang Hu, and Ming-shen Chen (2005). Managerial optimism and corporate investment: Some empirical evidence from Taiwan. *Pacific-Basin Finance Journal*, 13(5): 523–546.
- Ma, Lijun, Xin Wang, and Che Zhang (2019). Does Religion Shape Corporate Cost Behavior? *Journal of Business Ethics*, 170: 835–855. [DOI: 10.1007/s10551-019-04377-4]
- Malmendier, Ulrike and Geoffrey Tate (2005). Does overconfidence affect corporate investment? CEO overconfidence measures revisited. *European Financial Management*, 11(5): 649–659.
- Malmendier, Ulrike and Geoffrey Tate (2008). Who makes acquisitions? CEO overconfidence and the market's reaction. *Journal of Financial Economics*, 89(1): 20–43.
- Meckling, William H. and Michael C. Jensen (1976). Theory of the firm: Managerial behavior, agency costs and ownership structure. *Journal of Financial Economics*, 3(4): 305–360.
- Medlin, Bobby and Kenneth W. Green (2009). Enhancing performance through goal setting, engagement, and optimism. *Industrial Management & Data Systems*, 109(7): 943–956.

- Meier, Jan-Hendrik, and Walid Esmatyar (2016). Managerial optimism and the cost of capital: The SEM-approach with a focus on the German capital market. *Zeszyty Teoretyczne Rachunkowosci*, 86(142): 119–133.
- Modigliani, Franco, and Merton H. Miller (1958). The cost of capital, corporation finance and the theory of investment. *The American Economic Review*, 48(3): 261–297.
- Moore, Don A. and Paul J. Healy (2008). The trouble with overconfidence. *Psychological Review*, 115(2): 502–517.
- Moore, Don A.; Amelia S. Dev and Ekaterina Y. Goncharova (2018). Overconfidence Across Cultures. *Collabra: Psychology*, 4(1): 36. [DOI: 10.1525/Collabra.153]
- Myers, Stewart, C. and Nicholas S. Majluf (1984). Corporate financing and investment decisions when firms have information that investors do not have. *Journal of Financial Economics*, 13(2): 187–221.
- O’Boyle, Edward J. (2007) Requiem for homo economicus, *Journal of Markets and Morality*, 10(2): 321–337.
- Park, Kyung-Hee; Jinho Byun and Paul Moon Sub Choi (2020). Managerial Overconfidence, Corporate Social Responsibility Activities, and Financial Constraints. *Sustainability*, 12(1), 61 (article number).
- Puri, Manju and David T. Robinson (2007). Optimism and economic choice. *Journal of financial Economics*, 86(1): 71–99.
- Ross, Stephen A. (1977). The determination of financial structure: the incentive-signalling approach. *The Bell Journal of Economics*, 8(1): 23–40.
- Scott, Asay H. (2018). Horizon-induced optimism as a gateway to earnings management. *Contemporary Accounting Research*, 35(1): 7–30.
- Sedor, Lisa M. (2002). An explanation for unintentional optimism in analysts’ earnings forecasts. *The Accounting Review*, 77(4): 731–753.
- Thaler, Richard (1980). Toward a positive theory of consumer choice. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 1(1): 39–60.
- Thaler, Richard (2015). *Misbehaving: the making of behavioral economics*. New York: W. W. Norton & Company, Inc.
- The Oxford Dictionary of Philosophy* (2008). Simon Blackburn (ed.). Oxford University Press.
- Wang, Chih-Yung; Yu-Fen Chen and Chia-Wen Yu (2013). Managerial optimism and post-financing stock performance in Taiwan: A comparison of debt and equity financing. *Economics Letters*, 119(3): 332–335.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Baker, Malcolm; Richard S. Ruback and Jeffrey Wurgler (2007). Behavioral corporate finance: a survey. Working Paper 10863, National Bureau of Economic Research. Доступно на: <http://www.nber.org/papers/w10863>. Приступљено 23. 12. 2020.
- Baker, Malcolm and Jeffrey Wurgler (2013). Behavioral corporate finance: An updated survey. Working Paper 17333, National Bureau of Economic Research. Доступно на: <http://www.nber.org/papers/w17333>. Приступљено: 10. 1. 2020.
- Bui, Dien Giau, Yehning Chen, Chih-Yung Lin, and Tse-Chun Lin (2017). How do banks facilitate corporate innovation? Доступно на: http://www.fmaconferences.org/HongKong/Papers/How_do_banks_facilitate_corporate_innovation_20170730.pdf. Приступљено: 30. 11. 2020.
- Fairchild, Richard J. (2005). The Effect of Managerial Overconfidence, Asymmetric Information, and Moral Hazard on Capital Structure Decisions. Доступно на: <https://ssrn.com/abstract=711845>. Приступљено 2. 12. 2020.
- Florysiak, David, and Tobias Heizer (2017). Managerial Optimism and the Perception of Financial Constraints. Asian Finance Association (Asian FA) 2017 Conference. Доступно

- на: http://fmaconferences.org/SanDiego/Papers/ManagerialOptimismFinancialConstraints_authors.pdf. Приступљено: 21. 12. 2020.
- Gervais, Simon, J. B. Heaton, and Terrance Odean (2002). *The positive role of overconfidence and optimism in investment policy*. The Rodney L. White Center for Financial Research, The Wharton School, University of Pennsylvania. Доступно на: <https://rodneywhitecenter.wharton.upenn.edu/wp-content/uploads/2014/04/0215.pdf>. Приступљено: 2. 12. 2020.
- Koudstaal, Martin, Randolph Sloof, and Mirjam van Praag (2015). *Are Entrepreneurs more Optimistic and Overconfident than Managers and Employees?*, Tinbergen Institute Discussion Paper, No. 15-124/VII, Tinbergen Institute, Amsterdam and Rotterdam. Доступно на: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/125121/1/15124.pdf>. Приступљено: 10. 1. 2021.
- Malmendier, Ulrike, Geoffrey Tate, and Jonathan Yan (2010). *Managerial beliefs and corporate financial policies*. USC FBE finance seminar. Доступно на: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.589.7573&rep=rep1&type=pdf>. Приступљено 30. 11. 2020.
- Sen, Rik, and Robert Tumarkin (2009). *Stocking up: Executive optimism and share retention*. Доступно на: <http://pages.stern.nyu.edu/~rtumarki/research/Stocking%20Up.11.11.09.pdf>. Приступљено: 25. 12. 2020.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

CORPORATE FINANCIAL MANAGEMENT AND MANAGERS' (IR)RATIONALITY

by

AHMEDIN LEKPEK
State University of Novi Pazar
Department of Economic Sciences
Vuka Karadžića bb, Novi Pazar, Serbia
alekpek@np.ac.rs

SUMMARY: The aim of this paper is to analyze how managers who are characterized by optimism and excessive self-confidence, as forms of bias and irrationality, manage corporate finances. The assumption of the perfect rationality of an average man, from which the proponents of traditionalist economic views proceeded, proved to be unfounded in practice and was rejected by modern economics. Limited rationality and the absence of rationality in making economic decisions by the average person are accepted as real phenomena. The thesis that managers are more rational than average people is also called into question. Irrationality can occur in various forms. This paper deals with two forms of irrationality: optimism and excessive self-confidence, and factors that affect their level. It is considered how the optimism and excessive self-confidence of managers affect the profiling of investment, financing and dividend payment policies. Furthermore, factors that control actions of biased managers are presented. The results of the analysis of the relevant literature demonstrate that biased managers mainly rely on internal and short-term external sources of financing, invest significantly more and with greater risks than average managers, and generally pursue a residual dividend policy.

KEYWORDS: corporate finance, capital structure, rationality, optimism, overconfidence, bias

ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА ТРЖИШТА РАДА У СРБИЈИ НА НАЦИОНАЛНОМ И РЕГИОНАЛНОМ НИВОУ

ЈЕЛЕНА ЗВЕЗДАНОВИЋ ЛОБАНОВА

Институт друштвених наука
Краљице Наталије 45, Београд, Србија
jzvezdanovic@idn.org.rs

МИХАИЛ ЛОБАНОВ

Економски институт Руске академије наука
Нахимовскиј проспект 32, Москва, Руска Федерација
m.m.lobanov@yandex.ru

МИЛАН ЗВЕЗДАНОВИЋ

Академија за националну безбедност
Краљице Ане бб, Београд, Србија
zvezdanovicmilan@gmail.com

САЖЕТАК: Чланак се бави анализом међурегионалних разлика у стопама незапослености, укључујући и процену промена на локалним тржиштима рада током друге деценије 21. века. Поређење статистичких података везаних за развој тржишта рада искључиво на националном нивоу не омогућава комплетно сагледавање проблема запослености. Стога је извршена регионализација феномена незапослености у Србији, која је омогућила идентификацију највише и најмање успешних територија по питању одржавања стабилности на тржишту рада. Спроведена генерализација омогућила је издвајање пет типова просторне конфигурације који се разликују по карактеристикама тржишта рада. Осим тога, у раду су наведени проблеми који постоје на тржишту рада, истакнут је значај примене политика запошљавања и потреба ангажовања свих структура у друштву

почевши од државе, локалних власти, приватног и јавног сектора ради постизања одрживог економског развоја.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: незапосленост, тржиште рада, Србија, општине, економски раст, регионализација, регионална политика

JEL КЛАСИФИКАЦИЈА: J08, J21, J30

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Ублажавање диспаритета на тржишту рада у Републици Србији имало је маргинални значај у конципирању и решавању укупних друштвено-економских проблема. Проблеми привреде су се деценијама акумулирале па су регионалну проблематику развоја земље потпуно гурнули у страну. Дубока и дуготрајна криза која је наступила почетком 90-их година 20. века, као и бројни изазови из окружења, неминовно су се одразили како на стање тако и на кретања на тржишту рада. Стога, не изненађује чињеница да је тржиште рада у Србији још увек неразвијено и оптерећено проблемима услед његове сегментације, док је формирање привреде засноване на знању отежано услед недостатка финансијских средстава за даљи развој науке и образовања [Tešić et al. 2015: 1133].

Спроведене неолибералне тржишне реформе, пре свега приватизација државних компанија и реструктурирање предузећа, обликовале су институције тржишта рада у постсоцијалистичким земљама [Pils 2015: 97]. Нажалост, време је показало колико су биле погрешне примењене мере на привреду Србије. Продубљивању проблема високе стопе незапослености допринело је усвајање визије економског развоја земље која није представљала резултат системског размишљања и деловања креатора економске политике. Занемарена је чињеница да институције тржишта рада имају дубоке историјске корене и њихов опсег потенцијалних промена је одређен културним и политичким наслеђем појединих друштава. Наиме, Пилц указује да су културни и политички фактори доминанти у обликовању тржишта рада у односу на економске факторе. Аутор наводи да земље са неповољним перформансама на тржишту рада у периоду од 1995. до 2004. године нису успеле да учине своје институционалне оквири адекватним за повећање запослености током наредних година, што се и одразило на стопе запослености у периоду 2010–2015. године [Pils 2017: 721].

Савић и Зубовић наводе да су недостатак „друштвеног консензуса” услед сталне политичке волатилности, отпор према флексибилности и недостатак финансијских средстава за тржиште рада три кључне препреке за спровођење ефикасних реформи на тржишту рада у складу са агендом из Лисабона [Savić i Zubović 2015: 396]. Стога не изненађује чињеница што тржиште рада одликује висок ниво емиграције радне снаге и неформалне запослености, недовољно развијен приватни сектор и постојање премије зарада у јавном сектору.

Креатори економске политике нису уважавали 3Т индикатор који се односи на таленат, толеранцију и технологију као кључне особености друштвене заједнице, што је имало за последицу стварање незадовољавајуће динамике привредног раста, недовољног прилива страних директних

инвестиција, извоза и запослености [Mulej 2012]. То потврђују и резултати истраживања које су спровели Маја Јандрић и Дејан Молнар који указују да се Србија налази у групи земаља чије су главне карактеристике ниска адаптивност радне снаге и високи токови ка нижим нивоима сигурности на тржишту рада, заједно са релативно високом субјективном перцепцијом несигурности радног места [Jandrić and Molnar 2018: 223].

Фаворизовањем развоја појединих градова и области, држава није узимала у обзир опасност која услед оваквог понашања може настати. Занемаривање концепта друштвене одговорности од стране државног руководства продуковало је огромне разлике у стопама запослености појединих подручја на релацијама: град Београд – остали градови и општине, градови – села, северни део – јужни делови Србије. Глигоров и сарадници наводе да је у централном делу Србије остварена највећа стопа дуготрајне незапослености и незапослености младих, будући да је много људи остало без посла у производном сектору услед реструктурирања [Gligorov et al. 2011: 13]. Претерана концентрација капитала и људских ресурса продуковала је велике разлике у стопама незапослености. Србија је била и још је подељена на регионе који се искључиво посматрају као статистичке а не као развојне јединице. И поред тога што званични статистички подаци о кретању запослености указују на побољшање стања на тржишту рада, Петровић и сарадници наглашавају да је неопходно кориговати постојеће серије података о стопи запослености како би се повећала њихова тачност и кредибилност. Наиме, они доводе у питање велике промене запослености након 2008. године, наводећи да се сумњиви трендови на тржишту рада приписују непоузданости серије података [Petrović et al. 2016: 315]. С друге стране, Ковачевић и сарадници наводе да је запосленост несумњиво порасла након 2010. године. Они истичу да се недавни раст запослености карактерише стагнацијом сталног запослења и експанзијом привремених, хонорарних и вишестраних радних односа који не могу имати исти образац односа са економским растом, приватном потрошњом и доприносима за социјално осигурање [Kovačević et al. 2017: 344].

ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ТРЖИШТА РАДА У СРБИЈИ

Анализа тржишта рада Републике Србије претпоставља проучавање временских серија кључних показатеља попут динамике запослености и незапослености. Поређење података броја запослених и незапослених у Србији отежано је због чињенице да је у септембру 2015. Републички завод за статистику (РЗС) прешао на коришћење нове методологије прорачуна индикатора запослености. У оквиру старе методологије коришћени су подаци из редовно спровођене Анкете о радној снази (АРС) (такозвана *анкејна зайосленост*), док се сада за оцену регистроване запослености прикупљају подаци из Централног регистра обавезног социјалног осигурања (ЦРОСО) и Статистичког пословног регистра (СПР)¹.

¹ Приступ за оцену показатеља тржишта рада помоћу Анкете о радној снази (АРС) један је од најчешћих у свету и стога омогућава међународна поређења. У оквиру ове редовне

Извор статистичких података о броју незапослених лица које публикује РЗС је Национална служба за запошљавање (НСЗ). У нашем раду користимо ове податке за 2010. и 2018. годину ради поређења показатеља незапослености у различитим општинама у Србији. Напомињемо да је број лица који су регистровани као незапослени према НСЗ већи од стварно незапослених према АРС, што се, између осталог, може објаснити чињеницом да су многи званично регистровани ради добијања социјалне помоћи, а при том су ангажовани у неформалном сектору привреде.

Висока стопа незапослености остаје један од основних проблема економског развоја Србије. У вези са масовним смањењем броја радних места, број запослених у периоду 2007–2014. смањено се са 2 на 1,7 милиона људи. Званични податак о незапослености пре почетка кризе износио је 17–19%, али је до краја 2012. ниво стопе незапослености порастао до 23,9%. Јачање предузетничке активности и постепена макроекономска стабилизација допринели су приметном смањењу овог показатеља – до 13,5% у 2017. години и 10,4% у 2019. години (према АРС) [National Bank of Serbia, 2020]². Раст укупне стопе запослености дугује се јачању приватног сектора, пре свега предузећима из области услуга и прерађивачкој индустрији.³

Поред тога, миграције радника смањују ниво незапослености у појединим регионима земље. Последњих година бележи се пораст спољних миграционих токова радника: мушкарци у иностранству традиционално проналазе посао у сектору грађевинарства, а жене у социјалној сфери, углавном у здравству. Осим тога, значајан удео незапослених не сматра неопходним да се званично региструје и потражи помоћ државе. Имајући у виду и удео оних који нису мотивисани да потраже запослење, показатељ незапослености може бити знатно већи. С друге стране, приликом процене стања на тржишту рада неопходно је узети у обзир чињеницу да се у Србији пословање традиционално базира на шемама неформалне запослености ради избегавања опорезивања („сива економија”). Арандаренко истиче да је „сива економија” узрок институционалне слабости и неповољног пословног амбијента, која директно погађа јавне финансије и представља замку за одржавање сиромаштва и социјалне искључености и дискриминације становништва [Arandarenko 2015: 5].

студије узима се случајно изабрани узорак с циљем добијања података о запосленим, незапосленим и неактивним лицима. У посткризном периоду дошло је до промене у методологији АРС, што отежава поређење података: анкета је спровођена на полугодишњем нивоу од 2008. до 2013. године, квартално – током 2014. године и континуирано – од почетка 2015. године. Прелазак на проучавање регистроване запослености од септембра 2015. године претпоставља узимање у обзир података за све запослене који су регистровани у ЦРОСО и осигурани по основу запослења у активним пословним субјектима (према СПР-у). Сагласно процени РЗС, ако се анкетна запосленост сврсисходно користи за међународна поређења, онда регистрована запосленост одговара задацима проучавања тржишта рада на нижим територијалним нивоима (до нивоа општина) [Република Србија. Републички завод за статистику. Истраживања, 2021].

² Према нивоу званично регистроване стопе незапослености из 2017. године, Србија је заузела седмо место међу земљама Европе.

³ Наиме, у периоду 2015–2017. број радних места у приватном сектору порастао је готово 12%.

Незапосленост међу младима (15–24 година) такође остаје изузетно висока, иако је смањена са 51,2%, колико је износила 2012. године, на 27,5% крајем 2019. године [Eurostat, 2020a]. Према овом показатељу, Србија се и даље налази у групи најпроблематичнијих земаља Европе. Анализу проблема тржишта рада у Србији је прикладно допунити индикатором који показује релативни удео младих људи, тзв. генерација „нинис” (generation neither-nor) који нису запослени и не студирају (27% у 2014; 20% у 2019) [Eurostat, 2020b].

У оквиру антикризне политике, власти Србије биле су принуђене да направе избор између побољшања јавних финансија и стимулисања домаће тражње, укључујући и повећање броја запослених и њихових доходака. Договорена реформа са ММФ-ом се базирала на смањењу вишка државног апарата и забране запошљавања у државним институцијама почев од 2014. године, која је касније више пута продужавана. Поред тога, од 2014. године одустало се од индексације зарада свих државних службеника,⁴ укључујући и запослене у здравству, науци и образовању. Од 2014. године на снази је додатно опорезивање плата у јавном сектору које премашују 60.000 динара. Обзиром на значајан број запослених у државном сектору (према разним проценама, 0,5–0,8 милиона људи), наведене одлуке владе изазвале су додатан притисак на тржиште рада.

Од краја 2014. до почетка 2018. године, број државних чиновника на различитим административним нивоима смањен је за 28,6 хиљада. Међутим, у истом временском периоду, заобилазећи одлуку о забрани запошљавања, 16,2 хиљаде људи је ангажовано у јавном сектору [Републички завод за статистику, 2020a]. Плате у овом сектору смањене су 2014. године 10%, док је њихова реална вредност наставила да опада и након тога. Ипак, релативни обим издатака за подршку активности јавних институција⁵ је и даље висок, 20% од укупне владине потрошње, односно 8,5% БДП-а у 2016. години (у 2013. години 10,5%; према овом индикатору Србија је била водећа међу земљама Централноисточне и Југоисточне Европе) [Eurostat, 2020c].

Једна од важних карактеристика тржишта рада у Србији је разлика у платама између приватног и јавног сектора. Плате државних чиновника су 2008. године биле 1,5 пута веће у односу на зараде радника у приватном сектору, док су 2016. године изједначене под утицајем смањења буџетских расхода и стимулисања предузетничке активности [Републички завод за статистику, 2020b].

Република Србија налази се у фази демографске транзиције, коју карактерише природни пад броја становништва и повећање његове просечне старости. Проблем старења становништва утиче на раст државних расхода за подршку здравственог и пензионог система, тј. пореско оптерећење радника. У 2014. години покренута је пензиона реформа (имплементација Закона о пензијском и инвалидском осигурању) у оквиру које

⁴ Под категоријом државних службеника подразумевају се лица која обављају делатност означену у Члану 2 Закона о државним службеницима.

⁵ ‘General public services’ према OECD Classification of the functions of government (COFOG).

су елиминисани финансијски подстицаји раног одласка у пензију, њен номинални износ у 2015. смањен је 5%, а до 2032. планиран је и умерен пораст старосне границе за пензионисање жена, са 60 на 65 година.

Србија заостаје за Европском унијом, између осталог, и због најмањег расположивог дохотка становништва. Током последње деценије 20. века, испод границе сиромаштва налазила се трећина становништва, али је до 2003. године ниво апсолутног сиромаштва смањен на 14%, док је до 2010. године био до 7% (у другој половини друге деценије 21. века поново је забележен раст 9–10%). Четвртина становништва прима мање од 60% просечног месечног дохотка (тзв. *релативно сиромаштво*). Запажен је процес друштвене стратификације – лумпенизација становништва и појава „нових сиромашних”. Наиме, више од 40% становништва Србије у будућности могло би се придодати категорији сиромашних (у Европској унији у просеку 24%) [Eurostat, 2020d]. Социјално незаштићени слојеви становништва спадају у главну ризичну групу: најмање половина Рома живи испод границе сиромаштва, што доводи до њихове десоцијализације и територијалне сегрегације. Међурегионалне диспропорције према нивоу дохотка становништва настављају да се повећавају, при чему посебну опасност представља пораст нивоа сиромаштва у руралним подручјима. Показатељи доходне неједнакости указују на повећану друштвено раслојавање. Иако су вредности Цини коефицијента (Gini index, Gini ratio) ниске и чине, према различитим проценама око 30–35% (140 место од 160 земаља), доходак 20% најбогатијих и 20% најсиромашнијих се разликује чак девет пута.

Осим тога, присутна је и родна неравноправност будући да су у Србији 2019. жене зарађивале 11% мање него мушкарци који су ангажовани на сличним позицијама и имају исти ниво образовања [Републички завод за статистику, 2020б]. Осим тога, разлике у зарадама између региона, грана привреде и занимања не кореспондирају увек са разликама у нивоу маргиналног производа радне снаге услед несавршености тржишта рада [Радвановић и Максимовић 2010: 62].

Почев од 2000. године па до данас спроведене су промене радног законодавства ради веће флексибилности тржишта рада и система накнаде за незапослене које су имале за циљ већу рестриктивност система [Jandrić i Fabian 2017: 125]. Прва Национална стратегија запошљавања у Републици Србији примењивана је у периоду 2005–2010. и била је усклађена с Лисабонском стратегијом запошљавања. С тим у вези усвојен је Национални акциони план запошљавања за период 2006–2008. година. Нажалост, активности предузете ради смањења незапослености и постизање стабилности на тржишту рада нису дале очекиване резултате. Крајем 2010. године усвојена је Национална стратегија запошљавања за период 2011–2020. чији су главни приоритети примена активне политике запошљавања, обезбеђење флексибилности и флексиурности на тржишту рада [Национална стратегија запошљавања за период 2011–2020. године, 2011]. Како би се пружила подршка успостављању ефикасног, стабилног и одрживог тренда раста запослености предвиђени су и национални акциони планови запошљавања који се од 2009. године доносе на годишњем нивоу.

Институционални оквир за запошљавање је 2009. године унапређен доношењем Закона о запошљавању и осигурању за случај незапослености и Закона о професионалној рехабилитацији и запошљавању особа са инвалидитетом.⁶ Осим НСЗ, посредовање око запошљавања могу обављати и агенције за запошљавање у складу с важећим Законом о запошљавању и осигурању за случај незапослености.⁷

СПЕЦИФИЧНОСТИ ДРЖАВНЕ ПОЛИТИКЕ РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА

Смањење напетости на тржишту рада, отварање нових радних места, побољшање квалитета и доступности радне снаге како у економски развијеним, тако и у периферним регионима земље представљају задатке који се могу решити само узимајући у обзир специфичности просторне организације економске активности. Регионална економска политика централних власти у већини земаља је усмерена, пре свега, на прерасподелу расположивог ресурсног потенцијала и уклањање асиметрија у друштвено-економском развоју изазваних различитим спољним и унутрашњим факторима.

Значајан број научних радова посвећен је проучавању проблема међурегионалне диференцијације према показатељима социјално-економског развоја, као и специфичности приступа регионалној политици у развијеним и неразвијеним земљама. Узроци настанка и природа утицаја постојећих неравнотежа на економски развој региона и појединачних општина у Србији предмет су истраживања домаћих и страних аутора [Мијаčić and Раunović 2011; Manić et al. 2012; Winkler 2012].

Известан број истраживача упоређује показатеље социо-економског развоја четири од пет региона Србије (ниво NUTS 2) – Београда, Војводине, Шумадије и Западне Србије, Јужне и Источне Србије. Становништво земље распоређено је међу њима релативно равномерно, док је економски потенцијал концентрисан углавном у Београду и Војводини (око 2/5 и 1/4 БДП-а Србије). Према проценама БДП-а по становнику, у Београду и

⁶ Закон о запошљавању и осигурању за случај незапослености (ЗЗОСН) из 2009. године донет је у циљу повећања правне заштите у области социјалног осигурања, чији је основни оквир успостављен још истоименим Законом из 2003. године. Обавезно осигурање за случај незапослености даје право грађанима на добијање новчане накнаде, као и здравствено, пензијско и инвалидско осигурање. У ЗЗОСН је покушано да се у обзир узму савремени европски трендови у области социјалног осигурања и прилагоде условима у Србији, чинећи тако још један корак ка институционалном усклађивању. У Закону из 2009. године, с великом детаљношћу и прецизношћу такође је разрађена концептуална основа феномена незапослености, а посебна пажња поклања се категорији теже запошљивих лица „која имају приоритет у укључивању у мере активне политике запошљавања”.

⁷ Агенције за запошљавање добијају дозволу од Министарства за рад, запошљавање, борачка и социјална питања да се баве посредовањем у запошљавању грађана у Србији и иностранству, саветовањем о планирању каријере, а осим тога имају право спровођења мера активне политике запошљавања на основу уговора са НСЗ. На сајту НСЗ наведен је списак агенција с важећом дозволом за рад. Према стању крајем 2018. године, њих је било око 120, од којих је 3/5 регистровано у Београду.

Војводини је овај показатељ за трећину већи од националног просека [Molnar 2013]. Поред тога, Београдској агломерацији припада више од половине страних директних инвестиција, а учешће Јужне и Источне Србије у структури акумулираног страног капитала не прелази 10–15%. Што се тиче индикатора тржишта рада, на прелазу између прве и друге деценије 21. века, Београд и Војводина су имали преко 60% запослених и само 40% незапослених у Србији [Мијаџић and Рауновић 2011].

Поређење показатеља социјално-економског развоја српских општина је отежано због малог броја објављених показатеља. Поред показатеља запослености у привреди, посебну пажњу заслужује и показатељ просечне месечне зараде. На пример, 2017. године његове вредности у Београду и одређеном броју општина на југоистоку Србије (Трговиште, Бела Паланка, Црна Трава итд.) разликовали су се више него двоструко. Исте, 2017. године, буџетски приходи по становнику у главном граду били су 2,5 пута већи од оних у Крушевцу, Краљеву или Лесковцу, које је немогуће означити као територијалне јединице са најтежом економском ситуацијом. Неки показатељи указују на још веће просторне разлике. На пример, обим годишњих остварених инвестиција у нова основна средства за период 2015–2017. у Београду био је 30–40 пута већи од одговарајућег показатеља за општине економске периферије Србије [Република Србија. Републички завод за статистику, 2018].

Чак је и површна анализа размере постојећих социјално-економских неравнотежа довољна да се укаже на потребу за разрадом и спровођењем мера државне политике регионалног развоја. Међутим, у стварности није дошло до значајних промена у правном оквиру у последњих десет година: национални закон и стратегија посвећени решавању проблема регионалног развоја донети су још крајем прве деценије 21. века. Институционални оквир регионалне политике накнадно није ревидиран, по чему се Србија разликује од држава чланица ЕУ, које посебну пажњу посвећују питањима смањења међурегионалних неравнотежа, економске деконцентрације и развоја периферних територија, децентрализације и прерасподеле пуномоћи. Државна политика у области регионалног развоја има секундарни значај, како за тела која су укључена у формирање основа стратешког планирања, тако и за департмане задужене за реализацију економског потенцијала различитих региона земље.

Први кораци ка децентрализацији власти учињени су усвајањем Закона о локалној самоуправи (2002), којим је проширен списак права и обавеза општина, и у сфери регулисања административно-територијалне поделе – Закона о територијалној организацији (2007). У јануару 2007. влада Србије усвојила је основни документ у оквиру планирања мера регионалне политике – Стратегију регионалног развоја Републике Србије за период од 2007. до 2012. године (потом је усвојен и Акциони план за спровођење стратегије) [Стратегија, 2007]. Међу њеним стратешким и оперативним циљевима, аутори Стратегије су укључили подизање регионалне конкурентности и одржив развој, смањење регионалних неравномерности и сиромаштва, заустављање негативних демографских кретања, наставак

процеса децентрализације, изградњу институционалне регионалне инфраструктуре. У документу посебна пажња посвећује се равномерном регионалном развоју, за чије постизање се предлаже приступ за одређивање степена развијености региона земље. Финансирање мера регионалне политике предвиђено је из фондова ЕУ, па није случајно што је у Стратегији предложен стандард административно-територијалне поделе у складу са европском класификацијом NUTS.

После двогодишњих расправа, Скупштина је 2009. године одобрила Закон о регионалном развоју (значајне измене и допуне су извршене годину дана касније) [Zakon o regionalnom razvoju, 2009]. Услови за регионални развој, према мишљењу аутора, представљају придржавање принципа одрживог развоја, смањење диспропорција на регионалном и локалном нивоу (притом је уочена разлика између мера у односу на заостале и депресивне територијалне формације), решење демографских проблема, већа ефикасност у коришћењу ресурса, повећање конкурентности привреде и подршка научно интензивним индустријама итд. Као што се може претпоставити, постављени циљеви су усклађени са онима из описане стратегије. Закон предвиђа следећи принцип административно-територијалне поделе: на нивоу NUTS 1 – две јединице (Србија-Север и Србија-Југ), NUTS 2 – пет јединица (Београд, Војводина, Шумадија и Западна Србија, Јужна и Источна Србија, Косово и Метохија), NUTS 3 – 30 јединица. Треба напоменути да подела на нивоу NUTS 1 и NUTS 2 не подразумева пренос административних функција, него се односи на задатке националног планирања и прикупљања статистичких информација.⁸

Законом су такође дефинисани субјекти регионалне политике на више нивоа, као и институције одговорне за спровођење њених механизма. Међутим, овај систем није почео да функционише у потпуности: утицај државних органа на развој региона и општина и даље има селективан карактер, а постојећи институционални оквир захтева унапређење. Министарство за регионални развој и локалну самоуправу постојало је само две године, од 2012. до 2014. Национални савет за регионални развој (НСРР) основан је 2010, али не функционише. Сходно томе, због одсуства матичне организације, не постоји нужност постојања пет (према броју јединица NUTS 2) регионалних развојних савета. Национална агенција за регионални развој (НАРР), која би требало да координира рад регионалних развојних агенција, укинута је 2016. године.⁹ На веб-сајту посвећеном регионалној политици у Србији [Регионални развој], доступне су информације само за почетак прве деценије 21. века, при чему су углавном наведена документа предвиђена Законом, али нема података о конкретним резултатима спровођења мера регионалне политике. Коначно, Закон пред-

⁸ Границе региона су дефинисане у Уредби о номенклатури статистичких територијалних јединица [Uredba o nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica, 2009].

⁹ Уместо НАРР и Агенције за страна улагања и промоцију извоза (СИЕПА), влада је 2016. године основала Развојну агенцију Србије (РАС). Основни задаци ове агенције су привлачење СДИ и подстицање извоза, док су мере регионалног развоја у суштини ограничене на финансирање 16 регионалних развојних агенција (АРРА). Веза између активности РАС и циљева регионалне политике дефинисаних Законом из 2009. године остаје условна.

виђа израду десетогодишњег Националног плана регионалног развоја, који никада није донет због укидања Министарства за регионални развој.

АНАЛИЗА МЕЂУРЕГИОНАЛНИХ РАЗЛИКА НА ТРЖИШТУ РАДА

Између осталих, један од главних циљева овог рада представља анализа међурегионалних разлика у стопама незапослености и процена промена на локалним тржиштима рада у периоду од 2010. до 2018. године. Поређење статистичких података везаних за развој тржишта рада искључиво на националном нивоу не омогућава комплетно сагледавање проблема запослености. На основу података о кретању незапослености по општинама у Србији, евидентно је повећање диспропорција како на регионалном тако и на локалном нивоу, упркос смањењу стопе незапослености на нивоу земље. Наиме, наши прорачуни стандардне девијације за показатељ незапослености (на 1.000 становника) по општинама у 2010. и 2018. години указују да је она порасла у наведеном периоду са 45,5 на 47. Ако узмемо у обзир екстремне вредности, онда њихова амплитуда такође расте: 2010. године најнижа вредност овог индикатора је износила 26 (Жагубица), а највиша 238 (Лебане), док је у 2018. години 21 (Жагубица) и 251 (Тутин). Јачање процеса дивергенције региона Србије у погледу стопе незапослености, обзиром на ниску мобилност радне снаге, несумњиво носи са собом озбиљне ризике по питању развоја социјалних напетости и повећања нивоа економске диференцијације.

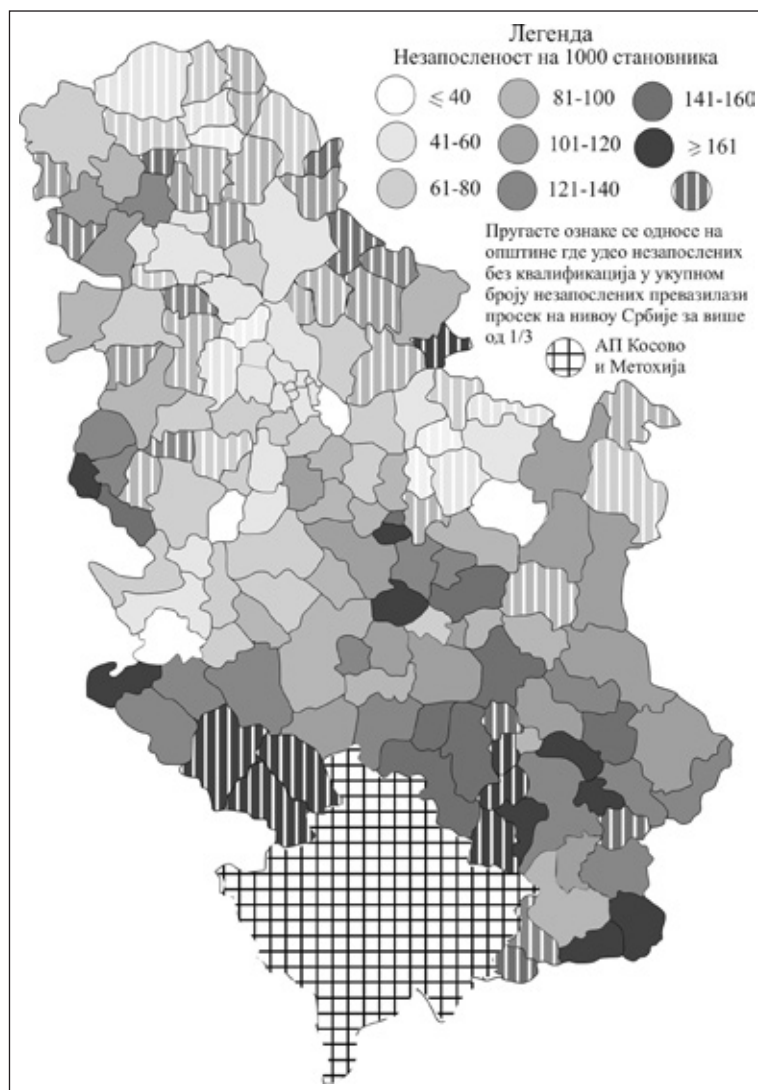
Нажалост, статистички подаци о незапослености РЗС не укључују удео незапослених у структури економски активног становништва, што значајно ограничава предиктивну вредност анализе. Прорачун броја незапослених у односу на укупно становништво општина не узима у обзир међурегионалне разлике у старосној структури становништва (на пример, удео радно способног становништва у Београду и Рашкој је знатно другачији), те поређење стопе незапослености може довести до погрешних закључака.

У вези са постављеним циљем и ослањајући се на расположиве статистичке податке РЗС, саставили смо три тематске карте које дају визуелну представу о распрострањености незапослености у општинама у Србији¹⁰. Прва од њих показује удео незапослених у укупном становништву општина почетком 2018. године (узимајући у обзир и квалификациону структуру незапосленог становништва). Друга карта приказује динамику стопе незапослености по општинама (однос вредности за 2018. и 2010). На крају, трећа карта одражава идеју аутора о могућој регионализацији незапослености у Србији, изражену у идентификовању просторних конфигурација које се разликују по карактеристикама тржишта рада.

Карта 1 потврђује хипотезу о значајаним међурегионалним диспропорцијама у дистрибуцији незапосленог становништва. Најниже вредности стопе незапослености су карактеристичне за Београдску агломерацију, већи део Војводине (средње и велике општине према економском потен-

¹⁰ Услед недостатка података изузима се АП Косово и Метохија.

цијалу), Браничево и Подунавље (источно од Београда), Посавину, Тамнаву, Колубару и Златибор (југозападно од Београда). Напротив, најтежа ситуација са обезбеђивањем нових радних места је уочена у југоисточним и централним деловима Србије (јужно Поморавље, Власина, Пчиња, Топлица и др.), на југозападу земље (Рашка), појединим малим општинама у Бачкој и Банату. Разлике међу највише и најмање успешним општинама су значајне (од 20–60 до 200–250 незапослених на 1.000 становника).



Карта 1. Незапосленост по општинама у Србији у 2018.
(без података за АП Косово и Метохија)

Извор: Истраживање аутора

Важан услов за повећање запослености у краткорочном и средњорочном периоду је усклађивање старосних, полних и квалификационих карактеристика незапосленог становништва са тренутним потребама тржишта рада. У том смислу, неопходно је напоменути да се већина српских општина одликује неповољном старосном и квалификационом структуром незапослених (регистрованих), што се манифестује у тзв. феномену дуготрајне незапослености, који карактерише тржиште рада Србије (погледати Карту 1).¹¹ На пример, проценат незапослених без квалификација (приучени и неквалификовани са нижом стручном спремом) у појединим општинама северног Баната или у Општини Прешево (југоисточна Србија) достиже 60–65%, док у неким деловима Београда, ради поређења, не прелази 10%. Важно је напоменути да, упркос генерално повољној ситуацији по питању запослености у Војводини, овај статистички регион (НУТС 2) карактерише значајан проценат незапослених особа с ниским квалификацијама, што ће представљати препреку за даље смањење незапослености. Високе вредности индикатора неквалификоване радне снаге на тржишту рада могу се објаснити традиционалном пољопривредном оријентацијом привреде општина (као на пример у Војводини) и недостатком великих научних и образовних центара и/или удаљеношћу од таквих општина (Рашка, Прешево и Бујановац, мале општине јужног Поморавља, Тимочка Крајина, Бољевац итд.).

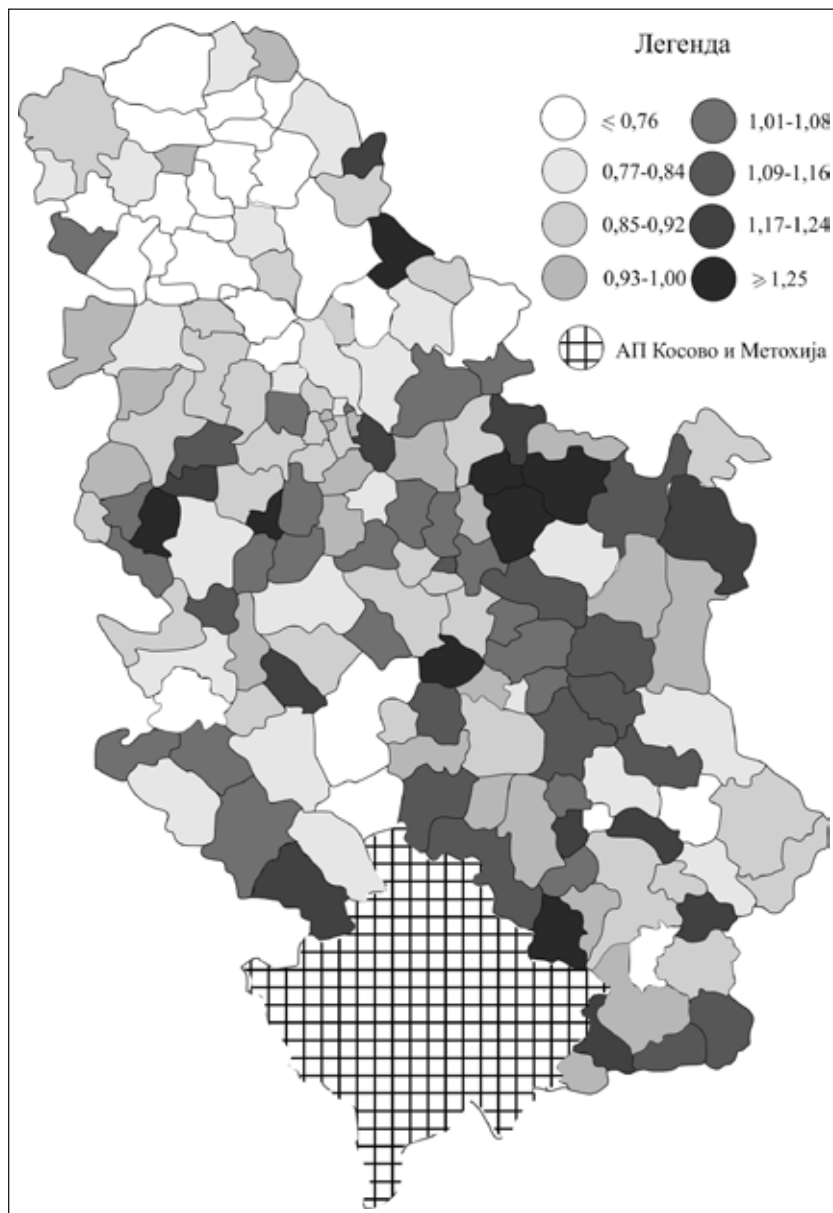
Карта 2 илуструје промене које су се десиле са стопом незапослености у периоду од 2010. до 2018. године. У већем делу Војводине, стопе незапослености су смањене за 25–30 или више процената, захваљујући првенствено повољној економској динамици у великим центрима (Нови Сад, Суботица, Зрењанин). С друге стране, незапосленост је порасла у малим пограничним општинама (Сечањ, Нова Црња, Бела Црква). У централној и Југоисточној Србији постоје општине у којима је незапосленост смањена за 25% и значајно је нижа него у Војводини (Чајетина, Краљево, Рашка, Дољевац, Бела Паланка, Владичин Хан). Међутим, све оне имају различите „приче о успеху”: дакле, ако је у Чајетини овај показатељ смањен са 51 на 37, то је у Белој Паланци са 227 на 156.

Да би се развили делотворни програми за сузбијање незапослености, потребне су информације о њеној просторној структури, при чему би анализа тржишта рада требало да се спроводи на различитим нивоима (на националном и субнационалном – регионалном и локалном нивоу). У Прилогу 1 приказана је мрежа која представља дијалектички систем – приказ међузависности фактора и процеса на тржишту рада у Србији.

На основу статистичких података, на Карти 3 приказана је регионализација незапослености у Србији, која омогућава идентификовање највише и најмање успешних територија по питању одржавања стабилности на тржишту рада. Спроведена генерализација је омогућила издвајање пет типова просторне конфигурације: два типа подручја са најповољнијом

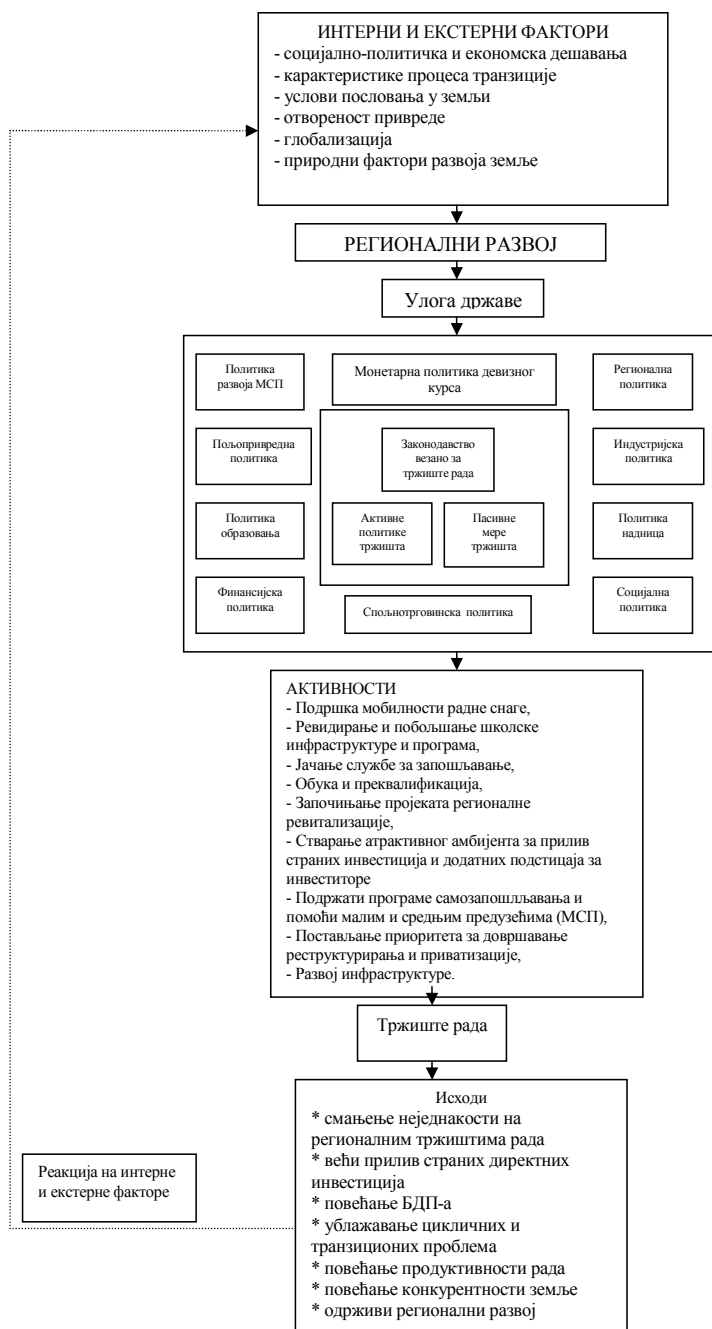
¹¹ Према подацима Еуростата, Србија се налази у групи земаља Европе коју одликују највећи показатељи дуготрајне незапослености (2014. године 12,4%; 2018. године 6,5%) [Eurostat, 2020e].

тренутном ситуацијом на тржишту рада, два типа подручја са неповољном тренутном ситуацијом, као и подручја која нису повезана ни с једним од горе наведених типова.



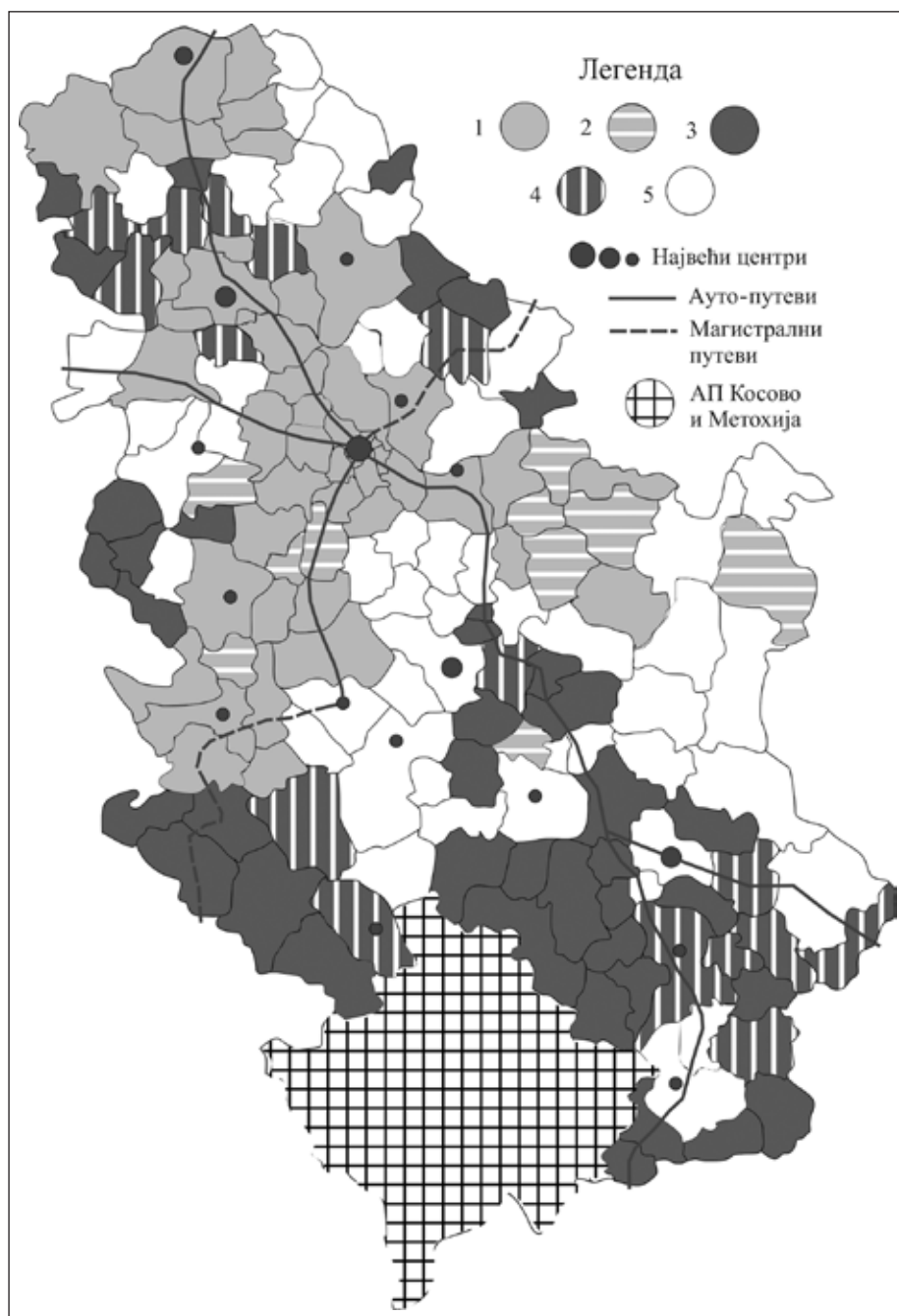
Карта 2. Незапосленост по општинама у Србији у 2018. у односу на 2010. (без података за АП Косово и Метохија)

Извор: Истраживање аутора



Прилој 1. Мрежа која представља дијалектички систем – приказ међузависности фактора и процеса на тржишту рада у Србији

Извор: Истраживање аутора



Карта 3. Регионализација локалних тржишта рада на основу критеријума незапослености (без података за АП Косово и Метохија)

Извор: Истраживање аутора

Напомена: под бројем 1 на карти – Општине са најповољнијом ситуацијом на тржишту рада (ниска стопа незапослености у односу на просек, позитивна динамика индикатора развоја); под бројем 2 – Општине са повољном ситуацијом на тржишту рада, али и потенцијалним структурним ризицима (ниска стопа незапослености на коју утичу негативни трендови развоја); под бројем 3 – Општине са најнеповољнијом ситуацијом на тржишту рада (висока и крајње висока стопа незапослености, негативна динамика индикатора развоја, структурни дисбаланси); под бројем 4 – Општине са најнеповољнијом ситуацијом на тржишту рада, у којима су видљиве позитивне промене у погледу запослености (висока и крајње висока стопа незапослености, позитивна динамика индикатора развоја); под бројем 5 – Остале општине.

На основу анализе карата можемо донети следећа запажања:

- Од Београдске агломерације, као водећег економског региона земље са високим капацитетом тржишта рада, очекује се да буде пример региона са повољним условима за запошљавање. Делујући као кључни „пол раста”, који се концентрише на пропульзивне индустрије, Београд има позитиван утицај на запосленост у оближњим општинама (Панчево, Смедерево, Стара Пазова, Пећинци и др.).
- Величина градова као центара за запошљавање има, како се и очекује, кључни значај: од скоро двадесет главних урбаних пунктова, само Лесковац и Нови Пазар чине општине које одликује висока стопа незапослености. У већим градовима северног и западног дела земље (пре свега Београд, Нови Сад и Суботица, али и Панчево, Смедерево, Зрењанин, Ваљево и Ужице) проблеми са незапосленошћу су мање заступљени, док незапосленост у градовима централне и југоисточне Србије (Крагујевац, Ниш, Краљево, Крушевац, Чачак, Врање) остаје на просечном нивоу и не може се оквалификовати као криза.
- Стратегија економског развоја земље претпоставља активно привлачење страног капитала путем којег се формирају производне зоне и агломерације које имају улогу тзв. „извозних платформи”. Производни објекти по моделу гринфилд и браунфилд инвестиција, не лоцирају се само у близини државне границе, већ пре свега, кључних ауто-путева који им осигуравају међусобну повезаност са страним потрошачима и добављачима. Неопходно је узети у обзир чињеницу да коридори железничког саобраћаја имају секундарни значај. Близина ауто-путева такође има позитиван ефекат на запошљавање (видети Карту 3). Као пример, можемо навести општине дуж ауто- и магистралних путева који повезују Србију са Мађарском, Хрватском, Румунијом и Црном Гором: Београд – Нови Сад – Суботица (Е-75), Батровци – Сремска Митровица – Београд – Панчево – Вршац (Е-70), Београд – Горњи Милановац – Чачак – Пожега (Е-763). Извозно-увозни токови у јужном и југоисточном правцу су за Србију мало значајни, што такође узрокује мањи интерес инвеститора за деонице ауто-пута Лапово–Јагодина–Параћин–Ниш–Лесковац–Врање–Прешево (Е-75). Другим речима, позитиван ефекат близине међународном сао-

браћајном правцу је сувише мали да би се надокнадиле оне друштвено-економске контрадикције које доводе до продубљивања кризе запошљавања у овим областима.

- У општинама које смо означили као успешним са становишта запошљавања, поред територијалне близине економским центрима или саобраћајним правцима, постоје и други важни услови за одржавање стабилности на тржишту рада. У случају малих општина, на пример, то може бити и отварање нових радних места на основу страног капитала, при чему се чак и незнатан број запослених може позитивно одразити на стопу запослености. Не би требало занемарити ефекте настале услед миграције радне снаге у ЕУ (Бачка, северни Банат, Тимочка Крајина, Браничево и Подунавље, Посавина, Тамнава и Колубара). Када су у питању општине у пограничној зони Бачке и Баната (нарочито у близини Мађарске – Суботица, Сомбор, Кањижа, Бачка Топола и др.) можемо дискутовати о комбинацији ефеката миграције радне снаге и стварања нових радних места од стране страних инвеститора.¹²
- У северном и западном делу Србије можемо идентификовати посебан подтип општина с високом стопом незапослености, од којих се већина, осим тога, одликује и негативном динамиком показатеља стања на тржишту рада. Овај подтип општина карактерише мали број становника (обично не већи од 10–20 хиљада) и одсуство великих урбаних центара („полови раста”), као и низак ниво квалификоване радне снаге и неефикасна секторска структура привреде, што ограничава њихове потенцијале за привлачење инвестиција и отварање нових радних места.¹³ Осим тога, оне се налазе у непосредној близини државне границе, али у овом случају, граница нема контактну, већ баријерну функцију – углавном због чињенице што су ове општине удаљене од међународних саобраћајних коридора (видети Карту 3). Општине разматраног подтипа су визуелно јасно видљиве на карти: Нова Црња, Пландиште, Сечањ и Бела Црква у Банату; Апатин, Оџаци, Бач и Бачка Паланка у Бачкој; Мали Зворник и Љубовија у Подрињу и Крупањ у Рађевини.
- Други подтип општина с високом стопом незапослености, који је по својим карактеристикама веома сличан претходно описаном, формиран је у централном делу земље. У овом случају, унутрашњи положај и удаљеност од граница са израженом контактном функцијом су

¹² О различитим регионалним и локалним аспектима утицаја емиграција из Србије на социјално-економски развој видети: [Savremene migracije i društveni razvoj..., 2018; Penev i Predojević-Despić 2012].

¹³ РЗС не објављује податке о обиму бруто производа по општинама, па се због тога специфичност секторске структуре привреде општина може утврдити уз помоћ структуре запослености по секторима. О преовладавању сфере запослености са ниском додатом вредношћу у општинама овог подтипа сведоче подаци о томе да је број индивидуалних пољопривредника већи од броја запослених у прерађивачкој индустрији (на пример, у Белој Цркви, Бачу, Крупању и др.); постоје и други примери – у општини Мали Зворник број запослених у државној управи је већи него у прерађивачкој индустрији [РС, РЗС, 2018].

фактори који ометају њихов економски развој. Према другим критеријумима (капацитет локалних тржишта рада, степен диверзификације секторске структуре привреде, квалификација радне снаге), овај подтип је упоредив са претходним.¹⁴ Затварање неефикасних предузећа која су некада представљала окосницу локалне привреде је имало штетан утицај на друштвено-економску ситуацију. У општинне овог подтипа требало би укључити Баточину, Лапово, Рековац, Трстеник, Ћуприју и Параћин.

- Трећи подтип општина с високом стопом незапослености које се налазе у југоисточном и југозападном делу земље карактерише дугометрајна криза на локалном тржишту рада. По правилу, обе области традиционално се сматрају неразвијеним, или су под утицајем различитих околности постале економски депресивне. У неким од њих је уочена позитивна динамика запослености (Лесковац, Нови Пазар, Ивањица, Сурдулица, Бабушница, Димитровград), док су за већину општина овог подтипа прогнозе за развој тржишта рада неповољне услед одрживости постојећих негативних трендова (Тутин, Медвеђа, Прибој, Пријепоље, Сјеница, Куршумлија, Прокупље, Трговиште, Бујановац, Прешево и други) (видети Карту 3).
- За разлику од претходних, четврти подтип општина с високом стопом незапослености не сматра се уобичајеним. Узрок проблема на локалним тржиштима рада у овом случају повезан је с просторним ефектима односа центар–периферија (видети Карту 3). Типичан пример су општине Мали Иђош, Србобран и Врбас у Војводини: између два велика „центра” са значајним економским потенцијалом, Новог Сада и Суботице, формира се условна „полу-периферија” (Бачка Топола за Суботицу, Темерин и Бачки Петровац за Нови Сад) и „периферија” (Мали Иђош, Србобран и Врбас). Треба напоменути да су слични примери економске периферије предела који су подједнако удаљени од два или више „полова раста” истражени у другим земљама.

ЗАКЉУЧАК

Излаз из тренутне ситуације у којој се налази Србија би требала да пронађе уз помоћ хуманог капитала у смислу обогаћивања знања људи, развијању њихових способности и ослушкивању њихових предлога и идеја за превазилажење актуелних проблема. Неопходно је афирмисати концепт доживотног учења уз посебно истицање нужности уважавања етике међузависности, креативне сарадње и значаја вредности, културе, етике и норми појединаца, али и читавог друштва путем формирања односа међусобног поверења.

¹⁴ Као и у случају претходног подтипа, значајан удео у структури незапослених имају лица која се према званичној статистици сврставају у категорију полуквалификованих и неквалификованих са нижом стручном спремом: 2017. године у Ћуприји, Рековцу, Бачкој Паланци и Крупњу њихов удео је износио 37–39%, у Бачу, Апатину, Белој Цркви и Пландишту 47–48%, у Сечњу 53%, Новој Црњи 58% (просек на нивоу Србије је 33%) [РС, РЗС, 2018].

У циљу успешног завршетка процеса транзиције, неопходно је подстицати развој креативности и предузетништва који су дуго времена били потиснути, што је продуковало изостанак друштвеног благостања. Да би се постигли позитивни резултати, неопходна је тесна сарадња државе и предузећа, како домаћих тако и иностраних, у циљу стварања услова за побољшање животног стандарда и постизање иновативног пословања које би се базирало на системском размишљању као предуслова за опстанак предузећа у нестабилним и неизвесним условима на тржишту. Њихово ангажовање (свако у домену своје одговорности) допринело би ослобађању још увек скривених могућности које нуди тржиште рада, што би се позитивно одразило на број запослених.

С обзиром на то да ће низак животни стандард становништва, ниска стопа запослености, узнемирење у погледу будућности и умањено самопоштовање незапослених, миграције становништва и с тим у вези пражњење појединих делова територије, довести у питање даљи економски развој земље, неопходно је усвојити и применити концепт друштвене одговорности као начина за превазилажење старих навика и деловања. Суштина развојних промена у привреди и друштву се огледа у иновативности која обезбеђује знатно сигурнији ослонац за сопствену егзистенцију. У протекле три деценије, у Србији је више пута безуспешно покретан пројекат развоја иновативног друштва и друштва знања као основног фактора привредног развоја. Неуспех се може приписати неспособности државе да препозна укупни научноистраживачки и иновативни потенцијал којим располаже и непостојању јасне и потпуне слике о њиховом кадровском, техничком и просторном распореду. Овај проблем је довео до „одлива мозгова” (brain drain), што се одразило на слабљење капацитета друштвеног и економског развојка.

Посебан акценат државе требао би да буде стављен на што ефикасније коришћење потенцијала сектора малих и средњих предузећа и предузетништва који у циљу пораста запослености треба да буде заснован на знању и иновативности. Примена мера активне политике запошљавања и социјалне политике доприноси ширењу могућности за пристојан и продуктиван посао уз адекватну регулацију тржишта рада. Њени напори би требало би да буду усмерени на стварању услова како би се развој Србије базирао на троуглу парадигми: креативно друштво – иновативна привреда – образовање. Везе између уложеног рада, награда и оствареног богатства требало би да буду много јаче како би снажним подстицајима охрабрили људе да улажу више напора у остварење циљева који су прихватљиви, не само у сопственом интересу, него и у интересу друштвене заједнице.

ЗАХВАЛНИЦА

Рад је написан у оквиру Програма истраживања Института друштвених наука за 2020/21. који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Национална стратегија запошљавања за период 2011–2020. године (2011). *Службени гласник Републике Србије* 55/05, 71/05 – исправка, 101/07, 65/08 и 16/11.
- Радовановић, Вељко и Маријана Максимовић (2010). Тржишта рада и (не)запосленост у Европској унији и Србији – регионални аспект. *Зборник радова*, Београд: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ, 59–74.
- Република Србија. Републички завод за статистику (2011). *Општинске и региони у Републици Србији*. Београд: РЗС.
- Република Србија. Републички завод за статистику (2018). *Општинске и региони у Републици Србији*. Београд: РЗС.
- Стратегија регионалног развоја Републике Србије за период од 2007. до 2012. године (2007). Београд: Влада Републике Србије.
- Arandarenko, Mihail (2015). The Shadow Economy: Challenges to Economic and Social Policy. In: G. Krstic and F. Schneider (Eds.), *Formalizing the Shadow Economy in Serbia. Contributions to Economics*, Cham: Springer, 5–12.
- Gligorov, Vladimir; Kosovka Ognjenović and Hermine Vidovic (2011). Assesment of the Labour Market in Serbia, *WIIW Research Reports*, 371.
- Jandrić, Maja i Vesna Fabian (2017). Vođenje politike tržišta rada u Republici Srbiji: od nacionalnog do lokalnog. U: *Strukturne reforme i uloga regulatornih tela u Srbiji*, Beograd: Ekonomski fakultet, 125–154.
- Jandrić, Maja and Dejan Molnar (2018). Adaptability and security: key aspects of the quality of employment in the changing labour market. *Ekonomika preduzeća*, 3–4: 213–225.
- Kovačević, Miladin; Vesna Pantelić and Dragan Aleksić (2017). Trends and Challenges in Serbian Labour Market: Change in the Nature of Jobs and Labour Undertutilisation. *Ekonomika Preduzeća*, 65: 341–345. [DOI:10.5937/EKOPRE1706341K]
- Manić, Emilija; Svetlana Popović and Dejan Molnar (2012). Regional disparities and regional development: The case of Serbia. *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*, 154: 191–211. [DOI: 10.1553/moegg154s191]
- Mijačić, Dragiša and Blagoje Paunović (2011). Regional disparities in Serbia. *Ekonomika preduzeća*, 59(7–8): 379–389.
- National Bank of Serbia (2020). Macroeconomic developments in Serbia. Belgrade: National Bank of Serbia, September 2020.
- Penev, Goran and Jelena Predojević-Despić (2012). Prostorni aspekti emigracije iz Srbije. Tri „vruće” emigracione zone. *Stanovništvo*, 50(2): 35–64. [DOI: 10.2298/STNV1202035P]
- Petrović, Pavle, Danko Brčerević and Slobodan Minić (2016). Fish that fly do exist, but are rare: are the official labour market data misread or unreliable? *Ekonomika preduzeća*, 64(5–6): 315–331. [DOI: 10.5937/ekopre1606315P]
- Pilc, Michal (2015). Determinants of the labour market institutions in post-socialist economies. *Communist and Post-Communist Studies*, 48(2–3): 97–112. [DOI: 10.1016/j.postcomstud.2015.06.008]
- Pilc, Michal (2017). Cultural, political and economic roots of the labor market institutional framework in the OECD and post-socialist countries. *Equilibrium. Quarterly Journal of Economics and Economic Policy*, 12(4): 713–731. [DOI: 10.24136/eq.v12i4.37]
- Savić, Mirko and Jovan Zubović (2015). Comparative Analysis of Labour Markets in South East Europe. *Procedia Economics and Finance*, 2nd International Conference ‘Economic Scientific Research – Theoretical, Empirical and Practical Approaches’, ESPERA 2014, 13–14 November 2014, Bucharest, Romania, 22: 388–397. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671(15)00309-3]
- Savremene migracije i društveni razvoj: interdisciplinarna perspektiva (2018). Београд: Српско социолошко друштво, Институт друштвених наука, Институт за социолошка истраžивања Филозофског факултета (уредници и приређивачи зборника: Z. Lutovac i S. Mrđa).

- Tešić, Aleksandra; Vladimir Ilić and Tanja Đelić (2015). Labour market in Serbia – an opportunity of limitation of economic growth. *Economics of Agriculture*, 4: 1117–1136. [DOI: <https://doi.org/10.5937/ekoPolj1504117T>]
- Uredba o nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica (2009–2010). *Službeni glasnik RS*, br. 109/2009 i 46/2010.
- Winkler, Andreas (2012). Measuring regional inequality: an index of socio-economic pressure for Serbia. *Zbornik radova* (Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu), 60: 81–102.
- Zakon o regionalnom razvoju (ZRR) (2009–2010, 2015). *Službeni glasnik RS*, br. 51/2009, 30/2010 i 89/2015.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Регионални развој (2021). Јединствени информациони систем од значаја за регионални развој. Доступно на: <http://www.regionalnirazvoj.gov.rs>. Приступљено: 13. 1. 2021.
- Република Србија. Републички завод за статистику (2020а). Регистрована запосленост, годишњи просек 2017. Доступно на: <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/trziste-rada/registrovana-zaposlenost>. Приступљено: 13. 1. 2021.
- Република Србија. Републички завод за статистику (2020б). Зараде запослених према делатности, нивоима квалификације и полу. Доступно на: <https://www.stat.gov.rs/sr-Latn/oblasti/trziste-rada/zarade>. Приступљено: 13. 1. 2021.
- Република Србија. Републички завод за статистику (2021). Истраживања. Доступно на: <https://www.stat.gov.rs/istrazivanja/methodology-and-documents/?a=24&s=2400>. Приступљено: 13. 1. 2021.
- Eurostat (2020а). Unemployment rates by sex, age and citizenship (%). Доступно на: https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_urgan&lang=en. Приступљено: 15. 1. 2021.
- Eurostat (2020б). Young people neither in employment nor in education and training by sex, age and labour status (NEET rates). Доступно на: https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=yth_empl_150&lang=en. Приступљено: 15. 1. 2021.
- Eurostat (2020с). General government expenditure by function (COFOG). Доступно на: https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=gov_10a_exp&lang=en. Приступљено: 15. 1. 2021.
- Eurostat (2020д). At-risk-of-poverty rate by poverty threshold, age and sex. Доступно на: https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_li02&lang=en. Приступљено: 15. 1. 2021.
- Eurostat (2020е). Long-term unemployment by sex – annual data. Доступно на: https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-datasets/-/UNE_LTU_A. Приступљено: 15. 1. 2021.
- Molnar, Dejan S. (2013). *Regionalne nejednakosti i privredni rast: primer Srbije*. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu – Ekonomski fakultet, Beograd. Доступно на: <https://nardus.mfn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/2223/Disertacija.pdf?sequence=4&isAllowed=y>. Приступљено: 15. 1. 2021.
- Mulej, Matjaž (2012). Temelji družbeno odgovornega ravnanja pri uveljavljanju univerzalne odličnosti in mojstrstva, *Zbornik radova 24. foruma odličnosti in mojstrstva: Družbeno odgovorno ravnanje pri uveljavljanju univerzalne odličnosti in mojstrstva*, Novo Mesto: Fakulteta za organizacijske študije v Novem mestu, 5–34. Доступно на: <http://www.planbzlaslovenija.si/upload/konferenca/odlicnost.pdf>. Приступљено: 15. 1. 2021.

THE PROBLEMS AND PERSPECTIVES OF THE LABOUR MARKET
DEVELOPMENT IN SERBIA ON NATIONAL AND REGIONAL LEVEL

by

JELENA ZVEZDANOVIĆ LOBANOVA
Institute of Social Sciences
Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia
jzvezdanovic@idn.org.rs

MIKHAIL LOBANOV
Institute of Economics, Russian Academy of Sciences
Nakhimovskiy Prospect 32, Moscow, Russia
m.m.lobanov@yandex.ru

MILAN ZVEZDANOVIĆ
Academy for National Security
Kraljice Ane bb, Belgrade, Serbia
zvezdanovicmilan@gmail.com

SUMMARY: The paper deals with the analysis of inter-regional differences in unemployment rates, including an assessment of changes in local labour markets in the 2010s. Comparison of statistics related to the labour market development exclusively at the national level does not allow a complete overview of the employment problems. Based on the available data of the Statistical Office of the Republic of Serbia, we have compiled three maps that give a visual representation of the unemployment in municipalities in Serbia. The first map demonstrates the share of the unemployed in the total population of municipalities at the beginning of 2018 (taking into account the qualification structure of the unemployed population). The second map reveals the dynamics of unemployment rates in municipalities (value ratio for 2018 and 2010). Finally, the third map reflects the authors' vision of regionalization of the unemployment phenomenon in Serbia, expressed in identifying spatial configurations that differ in labour market characteristics. The regionalization of the phenomenon of unemployment in Serbia has enabled the identification of the most and least successful territories in terms of maintaining stability in the labour market. In addition, we highlighted the existing problems of the labour market, emphasized the importance of implementation of employment policies and inclusion in this process of all societal structures, starting with the state, local authorities, private and public sectors in order to achieve sustainable economic growth.

KEYWORDS: unemployment, labor market, Serbia, municipalities, economic growth, regionalization, regional policy

JEL CLASSIFICATION: J08, J21, J30

ЕКОЛОШКО ЗНАЊЕ И ПОВЕЗАНОСТ СА ПРИРОДОМ КАО ПРЕДИКТОРИ ЕКОЛОШКИХ СТАВОВА ПОЉОПРИВРЕДНИХ ПРОИЗВОЂАЧА У ВОЈВОДИНИ

ЈЕЛЕНА ДЕСПОТОВИЋ
jelenak@polj.uns.ac.rs

ВЕСНА РОДИЋ
rodicv@polj.uns.ac.rs

Универзитет у Новом Саду, Пољопривредни факултет
Департман за економику пољопривреде и социологију села
Трг Доситеја Обрадовића 8, Нови Сад, Србија

САЖЕТАК: Еколошки ставови су једна од детерминанти одговорног понашања пољопривредних произвођача у заштити животне средине. Ипак, није лако утврдити под утицајем којих фактора се формирају еколошки ставови појединаца. Литература сугерише постојање бројних фактора. У овом раду су тестирани еколошки ставови 400 анкетираних пољопривредних произвођача у Војводини, који су важни елементи еколошке свести у односу на еколошко знање и повезаност са природом. Колико је ауторима познато, ове варијабле нису до сада емпиријски довођене у везу са скалом нове еколошке парадигме (НЕП), те рад пружа нови увид у повезаност НЕП-а и одабраних елемената еколошке свести. Резултати показују да, и еколошко знање произвођача и њихова повезаност са природом, статистички значајно (али у малом проценту) објашњавају остварене вредности на НЕП скали. Дакле, тестиране варијабле су предиктори еколошких ставова, али на исте утичу и други фактори које у будућности треба истраживати.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: нова еколошка парадигма, еколошко знање, повезаност са природом, пољопривредни произвођачи

JEL КЛАСИФИКАЦИЈА: Q01

Пољопривредна производња једна је од привредних делатности која све више угрожава животну средину и природне ресурсе [Van der Werf and Petit 2002: 132]. Еколошки проблеми изазвани интензификацијом пољопривреде данас се манифестују у виду загађења земљишта, воде, ваздуха, климатских промена, смањења биодиверзитета, генерисању отпада и уопште угрожености природних ресурса, укључујући оне који су неопходни за пољопривредну производњу, чиме се доводи у питање и прехранбена сигурност човечанства. С друге стране, пољопривреда има способност и ублажавања еколошких проблема, обнављања и заштите природних ресурса. Због тога се све чешће истиче одговорност и улога пољопривредних произвођача који праксама које спроводе на својим газдинствима могу директно да утичу на стање животне средине. Да ли ће и колико те праксе бити усмерене на очување животне средине зависи од више фактора, али се бројни аутори који су се бавили овом проблематиком слажу да велики утицај имају и еколошки ставови пољопривредних произвођача [Beedell and Rehman 2000: 120; Defrancesco et al. 2008: 126; Lamba et al. 2009: 65; Durpoix 2010: 226; Mzoughi 2011: 1538; Lastra-Bravo et al. 2015: 6].

Истраживања на узорку од 400 пољопривредних произвођача у АП Војводини, показала су да се њихови ставови, мерени применом ревидиране НЕП-ске (Нова еколошка парадигма), могу окарактерисати као полуеколошки [Деспотовић и др. 2020: 68]. Како би утврдили под утицајем којих фактора се еколошки ставови анкетираних произвођача формирају, исти аутори су тестирали разлике у еколошким ставовима у зависности од најзначајнијих демографских варијабли. Показало се да нема статистички значајних разлика у ставовима испитаника различитог пола, година старости и нивоа образовања, односно да тестиране демографске варијабле не објашњавају испољене разлике у еколошким ставовима [Деспотовић и др. 2021: 59]. Како на еколошке ставове утичу и бројни други фактори, циљ овог рада је да се испита утицај који на еколошке ставове пољопривредних произвођача у АП Војводини (мерене применом НЕП-ске) имају еколошко знање и повезаности са природом, као битни елементи еколошке свести појединца.

ЕКОЛОШКО ЗНАЊЕ

Еколошко знање може бити дефинисано као уопштено знање о чињеницама, концептима и односима који се тичу животне средине и екосистема [Fryxell and Lo 2003: 48]. Према Буршету суштину еколошке писмености (која се може сматрати синонимом за еколошко знање) чини спознаја да активности људи имају последице далеко изнад онога што просечан појединац може замислити [Burchett 2015: 7]. Разумевање савремених еколошких проблема захтева висок степен знања о животној средини [Tuna 2004: 5], који због сложености еколошких проблема подразумева свест о њиховом постојању, али и о могућим изводљивим решењима тих проблема [Vicente-Molina et al. 2018: 91]. Сарипах Абдул и сарадници [Saripah

Abdul et al. 2013: 868] истичу, да је без еколошког знања немогуће деловати на еколошки прихватљив начин. Еколошко знање је важно за подстицање еколошког понашања јер појединци морају знати које активности могу/ треба да предузму [Kokkinen 2013: 11; Otto and Pensini 2017: 90].

Лихтенберг и Цимерман [1999] закључују да је понашање пољопривредних произвођача под утицајем сложеног сета фактора, али је делимично свакако обликовано и ставовима према животној средини, а они су опет под утицајем и знања и информација [Lichtenberg and Zimmerman 1999: 235].

До сада су у истраживањима препозната два типа еколошког знања – објективно и субјективно. Објективно знање се односи на то колико појединац стварно зна о одређеном проблему, док субјективно знање представља (само)процену појединца, односно колико он мисли и верује да зна о одређеној појави [Vicente-Molina et al. 2018: 91].

Иако је еколошко знање неопходан услов, не може се сматрати да је и довољан за проеколошко понашање појединца [Kollmuss and Agyeman 2002: 241, 250; Kaiser and Fuhrer 2003: 609]. Дурпо је, испитујући новозеландске пољопривреднике [Durpoix 2010: 60–61], закључила да и објективно и субјективно знање, али и директно искуство у природи, као и интеракција с њом, утичу на формирање еколошких ставова. Знање и ставови не само да утичу на понашање већ и једно на друго [Aregay et al. 2018: 250]. Управо тај међусобни утицај и немогућност једнозначног ограничења утицаја знања на формирање ставова и обрнуто онемогућава тестирање искључивог утицаја знања на еколошке ставове, те је правилније тестирати степен повезаности ових варијабли.

ПОВЕЗАНОСТ СА ПРИРОДОМ

Позитивна психологија од недавно све већу пажњу посвећује искуству у природи и њеном утицају на еколошки одговорно понашање [Howell et al. 2011: 166]. Еволуцијски обликовани, људи имају интринстичну тенденцију и жељу да буду повезани са природом и да остваре користи из тог односа [Wilson 1984, према: Schutte and Malouff 2018: 10].

Ердоган и сарадници су уочили да они који више бораве у природи и у њој обављају одређене активности показују еколошки одговорније понашање од оних који то не чине [Erdogan et al. 2008: 46]. Разлоге за то треба тражити у чињеници да партиципација у активностима у природи, као што је пикник, оријентиринг, излет и слично укључује људе директно у природу, помаже им да схвате лепоту природе [Erdogan et al. 2012: 3248]. Ипак, има и оних аутора [Müller et al. 2009: 63] који тврде да контакт са природом и нема толико директан утицај на вољу за заштитом животне средине. Ови аутори наглашавају да је доживљај одговорности према природи јачи мотив за дугорочну еколошку посвећеност, него ситуациони апели који могу довести до промене понашања, али не трајног [Müller et al. 2009: 66].

Аутори који су се бавили проблематиком повезаности са природом углавном се слажу у ставу да је за ефикасно решење еколошких проблема

неопходно развити осећај повезаности са природом код појединаца [Karapandžin and Rodić 2018: 265–266]. Зато неки аутори сматрају да је за оцену еколошке свести, између осталог, потребно утврдити у којој мери људи виде себе као део природе, односно колико сматрају да природа припада њима и како виде везу свог личног богатства са богатством природе [Mayer and Frantz McPherson 2004: 505; Suzuki et al. 2007: 260; Davis et al. 2009: 174]. Стога јачање веза са природом постаје све значајнија тема у области заштите животне средине и еколошке свести [Karapandžin and Rodić 2018: 265] и у том циљу представљени су различити концепти повезаности са природом које прате и одговарајући инструменти мерења у литератури [Tam 2013: 64].

Као што је и код еколошког знања истакнуто, и код повезаности са природом не може се тврдити једнозначност утицаја, тј. да виши степен повезаности са природом утиче на проеколошкије ставове, јер је могуће да постоји и међусобни утицај, односно да заступање проеколошких ставова утиче на већи осећај повезаности појединаца са природом. Зато и јесте правилније тестирати степен повезаности ових варијабли.

Основни циљ овог рада је да одговори на следећа истраживачка питања:

- Да ли еколошко знање и повезаност са природом могу предвидети еколошке ставове пољопривредних произвођача?
- Који део варијабилности у вредностима НЕП-скеале може бити објашњен еколошким знањем и степеном повезаности са природом?
- Шта у већој мери објашњава вредности НЕП-скеале – еколошка свест или повезаност са природом?

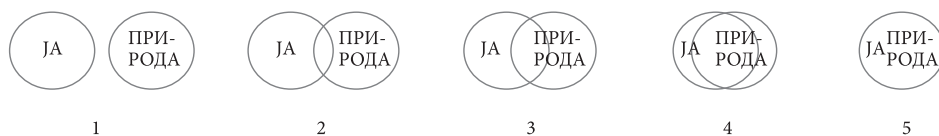
МЕТОД РАДА

За потребе истраживања на бази Пописа пољопривреде у Републици Србији из 2012. године [РЗС 2012] формиран је узорак од 400 пољопривредних произвођача у АП Војводини. Прво је утврђено учешће газдинстава која располажу с више од 10 хектара ораничних површина у свакој општини у Покрајини, а затим је узорак, чија је величина утврђена применом формуле Барлета и сар. [Bartlett et al. 2001: 47] формиран пропорционално учешћу општина у укупном броју газдинстава. Одабир произвођача у оквиру сваке општине је случајан. Анкетирање је обављено у периоду од априла 2017. до јануара 2018. године. Анкетни упитник је сложен и обиман и састоји се из неколико целина [Karapandžin 2019: 59–60]. За потребе овог рада коришћен је само део прикупљених података који се односе на еколошко знање произвођача, њихову повезаност са природом и еколошке ставове. Пољопривредни произвођачи су у анкетном упитнику учествовали добровољно и гарантована им је анонимност.

Мерено је објективно еколошко знање произвођача бројем тачно исказаних еколошких проблема с којима се човечанство данас суочава [Karapandžin and Rodić 2019: 316, 319].

Повезаност је мерена применом Скале повезаности са природом (енгл. Inclusion of Nature in Self – INS) коју је развио Шулиц (Paul Wesley Schult)

[Schultz 2001: 331]. Ово једноставно мерило базирано је на графичком приказу различитог степена повезаности природе и појединца, где се од испитаника очекује да означи степен поистовећења себе са природом, према личној перцепцији. Оригинална скала нуди 7 слика које показују различите степене поклапања испитаника и природе. За потребе овог рада, скала је редукована на 5 слика. Тиме се побољшава њена прегледност и разумљивост, а према мишљењу аутора није умањена прецизност оцене (Слика 1).



Слика 1. Поједностављена Шулцова ИНС скала
Извор: Аутори на бази оригиналне скале [Schultz 2001: 331]

Еколошки ставови мерени су применом ревидиране скале Нове еколошке парадигме – НЕП (New Environmental/Ecological Paradigm – NEP scale) коју су развили Данлеп (Riley E. Dunlap) и Ван Лиер (Kent D. Van Liere) [Dunlap et al. 2000: 433]. За мерење степена (не)слагања са ставовима НЕП-скале, коришћена је петостепена Ликертова скала коју многи аутори третирају као интервалну, што омогућава сумирање скорова [Rosa 2011: 36]. Адекватна вредност Кронбах коефицијента (Cronbach $\alpha=0,675$) у овом истраживању омогућила је сабирање тврдњи и даље формирање збирних скорова за сваког појединца. Збирни скорови могу имати вредност од 15 до 75, а крајњи резултат се интерпретира као анти-еколошко (15–45), полу-еколошко (46–60) и про-еколошко схватање (61–75) [Thomson 2013: 30].

Имајући у виду да скорови НЕП-скале имају нормалну дистрибуцију, за утврђивање постојања повезаности између еколошких ставова и одабраних варијабли примењен је метод вишеструке линеарне регресије. Два испитаника у узорку нису означила степен повезаности са природом па је регресиона анализа спроведена за остале испитанике (N=398).

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ДИСКУСИЈА

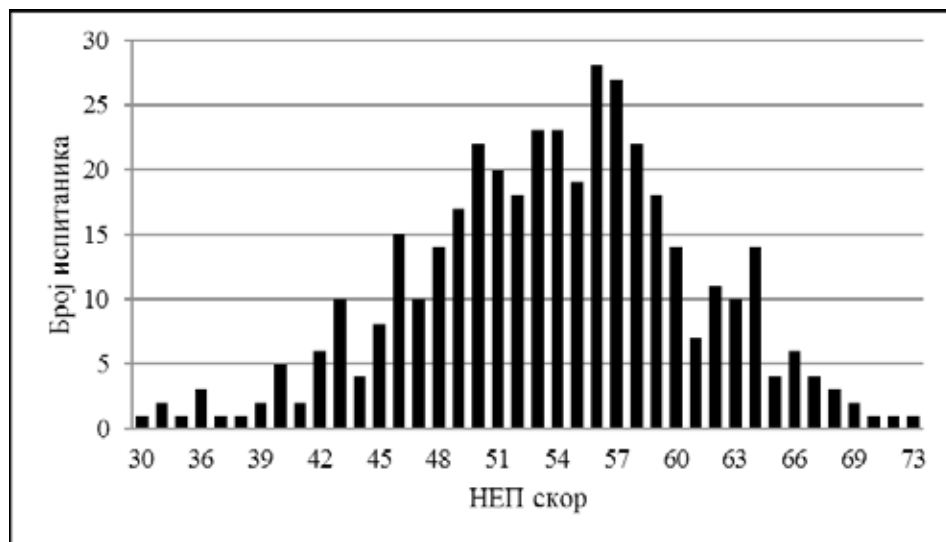
Као што је у уводу објашњено, еколошко знање и повезаност са природом сматрају се важним у формирању еколошке свести. За потребе овог рада мерено је објективно еколошко знање и то бројем опажених еколошких проблема које пољопривредници правилно идентификују у својој средини или на глобалном нивоу. Већина пољопривредника обухваћених овим истраживањем (95,00%) су правилно идентификовали најмање један еколошки проблем са којим се човечанство данас суочава [Karapandžin and Rodić 2019: 319]. Максималан број правилно идентификованих еко-

лошких проблема од стране једног произвођача је девет [видети: Karapandžin and Rodić 2019: 314–323].

Када је повезаност са природом у питању, већина пољопривредних произвођача (59,29%) изабрала је слике које показују потпуно јединство са природом. За слике које показују већинско преклапање појединца и природе определило их се 28,90%, док 11,81% пољопривредника види себе мање повезане са природом. Није било оних који су себе видели као потпуно отуђене од природе. Ово је и логично с обзиром на то да бављење пољопривредном производњом подразумева боравак у природи и рад на и са биљкама и животињама [Karapandžin and Rodić 2018: 278] па се пољопривредни произвођач у тим условима тешко може осећати потпуно отуђено од природе.

Забележене вредности НЕП-скеле на узорку пољопривредних произвођача у Војводини налазе се у интервалу од 30 до 73 (Графикон 1). Просечан скор на НЕП скали испитаника у узорку је 53,78 (СД=±7,15).

Графикон 1. НЕП скорови пољопривредних произвођача



Извор: Аутори на бази резултата анкете

У циљу одговарања на постављена истраживачка питања, а имајући у виду да скорови НЕП-скеле имају нормалну дистрибуцију, примењен је метод вишеструке линеарне регресије (Табела 1). Пронађена је статистички значајна једначина ($F(2,397)=21,980$, $p<0,000$) са коефицијентом детерминације $R^2 = 0,096$. Процена вредности на НЕП скали испитаника је једнака:

$$\text{НЕП} = 43,77 + 1,16 (\text{еколошко знање}) + 1,57 (\text{повезаност са природом})$$

То значи да овај модел објашњава 9,6% варијабилности у оствареним вредностима на НЕП-скали. Обе тестиране независне варијабле укључене у модел статистички значајно, у малом проценту објашњавају вредности НЕП-скале при чему еколошко знање вредности НЕП-скале објашњава у нешто већем проценту него повезаност са природом.

Табела 1. Параметри вишеструке линеарне регресије

Модел	НК		СК	т	п	95% интервал поверења за Б	
	Б	СД	Бета			Мин	Макс
Константа	43,77	2,08		21,04	0,000	39,68	47,85
ЕЗ	1,16	0,20	0,27	5,67	0,000	0,76	1,56
ПСП	1,57	0,44	0,17	3,54	0,000	0,70	2,44

НК – нестандардизовани коефицијенти; СК – стандардизовани коефицијенти;
 т – вредност т-теста; п – ниво значајности; ЕЗ – еколошко знање;
 ПСП – повезаност са природом

Извор: Обрачун аутора.

Иако је објашњавајућа моћ одабраних независних варијабли (еколошке свести и повезаности са природом) мала, допринос овог истраживања је у пружању доказа да су и еколошко знање и повезаност са природом статистички значајно повезани са вредностима НЕП-скале, што даље води ка закључку да су и једна и друга варијабла предиктори еколошких ставова, а то даље имплицира на неопходност предузимања мера усмерених на повећање еколошких знања и осећаја повезаности са природом.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Предложени регресиони модел статистички значајно објашњава разлике у еколошким погледима на свет анкетираних пољопривредних произвођача. То значи да еколошко знање и повезаност са природом јесу предиктори еколошких ставова и да свакако треба радити на њиховом јачању. Међутим, објашњавајућа моћ овог модела је мала (9,6%) те је у будућим истраживањима потребно укључити и друге независне варијабле које би могле у већем обиму да објасне разлике у вредностима оствареним на НЕП-скали. У том смислу би било добро проширити предложени модел и са другим елементима еколошке свести, као што су забринутост за животну средину, уверења, самопроцена развијености еколошке свести, локус контроле и други. Тиме би се створила јаснија слика фактора од утицаја на еколошке ставове, а онда би се могло радити и на развијању механизма за њихову промену.

ЗАХВАЛНОСТ

Истраживање је финансирано од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор бр. 451-03-9/2021-14/200117).

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Деспотовић, Јелена; Весна Родић, Даница Бошњак, Весна Милтојевић (2020). Еколошки ставови пољопривредних произвођача у Војводини. *Агроекономика*, LXIX(87): 65–73.
- Деспотовић, Јелена; Весна Родић, Даница Бошњак, Весна Милтојевић (2021). Утицај демографских фактора на еколошке ставове пољопривредних произвођача. *Агроекономика*, L(90): 53–61.
- Aregay, Asefaw Fanus; Xu Tao Zhao Minjuan (2018). Knowledge, attitude and behavior of farmers in farmland conservation in China: an application of the structural equation model. *Journal of Environmental Planning and Management*, LXI(2): 249–271. [DOI: 10.1080/09640568.2017.1301895]
- Bartlett, James E.; Joe W. Kotrlik, Chadwick C. Higgins (2001). Organizational Research: Determining Appropriate Sample Size in Survey Research. *Information Technology, Learning, & Performance Journal*, XIX(1): 43–50.
- Beedell, Jason; Tahir Rehman (2000). Using social-psychology models to understand farmers' conservation behaviour. *Journal of Rural Studies*, XVI(1): 117–127. [DOI: 10.1016/S0743-0167(99)00043-1]
- Davis, Jody Louise; Jeffrey David Green, Allison Reed (2009). Interdependence with the environment: Commitment, interconnectedness, and environmental behavior. *Journal of Environmental Psychology*, XXIX(2): 173–180. [DOI: 10.1016/j.jenvp.2008.11.001]
- Defrancesco, Edi; Paola Gatto, Ford Runge, Samuele Trestini (2008). Factors Affecting Farmers' Participation in Agri-environmental Measures: A Northern Italian Perspective. *Journal of Agricultural Economics*, LIX(1): 114–131. [DOI: 10.1111/j.1477-9552.2007.00134.x]
- Dunlap, Riley E.; Kent D. Van Liere, Angela G. Mertig, Robert Jones Emmet (2000). Measuring Endorsement of the New Ecological Paradigm: A Revised NEP Scale. *Journal of Social Issues*, LVI(3): 425–442.
- Erdogan, Mehmet; Nilgün Erentay, Martha Barss, Ancuta Nechita (2008). Students' awareness of endangered species and threatened environments: A comparative case-study. *International Journal of Hands-on Science*, 1: 46–53.
- Erdogan, Mehmet; Sahin Akbunar, Ummu Ozlem Asik, Hamit Kaplan, Cigdem Guzle Kayir (2012). The Effects of Demographic Variables on Students' Responsible Environmental Behaviors. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, XLVI: 3244–3248. [DOI: 10.1016/j.sbspro.2012.06.044]
- Fryxell, Gerald E.; Carlos W. H. Lo (2003). The Influence of Environmental Knowledge and Values on Managerial Behaviours on Behalf of the Environment: An Empirical Examination of Managers in China. *Journal of Business Ethics*, XL(1): 45–69. [DOI: 10.1023/A:1024773012398]
- Howell, Andrew J.; Raelyne L. Dopko, Holli-Anne Passmore, Karen Buro (2011). Nature connectedness: Associations with well-being and mindfulness. *Personality and Individual Differences*, LI(2): 166–171. [DOI: 10.1016/j.paid.2011.03.037]
- Kaiser, Florian G.; Urs Fuhrer. Ecological behaviour's dependency on different forms of knowledge. *Applied Psychology: An International Review*, LII(4): 598–613. [DOI: 10.1111/1464-0597.00153]
- Karapandžin, Jelena (2019). *Ekološka svest poljoprivrednih proizvođača u Vojvodini kao determinanta primene agroekoloških praksi* (doktorska disertacija). Novi Sad: Poljoprivredni fakultet.
- Karapandžin, Jelena and Vesna Rodić (2018). Connectedness to Nature among Students of Agriculture as a Factor of Sustainable Agricultural Development in Serbia. *International Scientific Conference Sustainable Agriculture and Rural Development in Terms of the Republic of Serbia Strategic Goals Realization Within the Danube Region – support programs for the improvement of agricultural and rural development*, Belgrade, December 14–15, 2017, Institute of Agricultural Economics, Belgrade, Serbia, 265–281.

- Karapandžin, Jelena and Vesna Rodić (2019). Environmental knowledge of farmers in Vojvodina. *International Scientific Conference Sustainable Agriculture and Rural Development in Terms of the Republic of Serbia Strategic Goals Realization Within the Danube Region – sustainability and multifunctionality*, Belgrade, December 13–14, 2018, Institute of Agricultural Economics, Belgrade, Serbia, 314–332.
- Kollmuss, Anja; Julian Agyeman (2002). Mind the Gap: why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior? *Environmental Education Research*, VIII(3): 239–260. [DOI: 10.1080/13504620220145401]
- Lamba, Pamela; Glen Filson, Bamidele Adekunle (2009). Factors affecting the adoption of best management practices in southern Ontario. *Environmentalist*, XXIX: 64–77. [DOI: 10.1007/s10669-008-9183-3]
- Lastra-Bravo, Xavier B.; Carmen Hubbard, Guy Garrod, Alfredo Tolón-Becerra (2015). What drives farmers' participation in EU agri-environmental schemes?: Results from a qualitative meta-analysis. *Environmental Science and Policy*, LIV: 1–9. [DOI: 10.1016/j.envsci.2015.06.002]
- Lichtenberg, Erik; Rae Zimmerman (1999). Information and farmers' attitudes about pesticides, water quality, and related environmental effects. *Agriculture, Ecosystems and Environment*, LXXIII(3): 227–236. [DOI: 10.1016/S0167-8809(99)00053-5]
- Mayer, Stephan F.; Cynthia Frantz McPherson (2004). The Connectedness to nature scale: A measure of individuals feeling in community with nature. *Journal of Environmental Psychology*, XXIV: 503–515. [DOI: 10.1016/j.jenvp.2004.10.001]
- Müller, Markus M.; Elisabeth Kals, Ramune Pansa (2009). Adolescents' Emotional Affinity toward Nature: A Cross-Societal Study. *The Journal of Developmental Processes*, XL(1): 59–69.
- Mzoughi, Naoufel (2011). Farmers adoption of integrated crop protection and organic farming: Do moral and social concerns matter? *Ecological Economics*, LXX: 1536–1545. [DOI: 10.1016/j.ecolecon.2011.03.016]
- Otto, Siegmur; Pamela Pensini (2017). Nature-based environmental education of children: Environmental knowledge and connectedness to nature, together, are related to ecological behaviour. *Global Environmental Change*, XLVII: 88–94. [DOI: 10.1016/j.gloenvcha.2017.09.009]
- Saripah Abdul, Latif; Omar Mohd Shukri, Bidin Yeop Hussin, Awang Zainudin (2013). Role of Environmental Knowledge in Creating Pro-Environmental Residents. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, CV: 866–874. [DOI: 10.1016/j.sbspro.2013.11.088]
- Schultz, Wesley P. (2001). The structure of environmental concern: Concern for self, other people, and the biosphere. *Journal of Environmental Psychology*, XXI: 327–339. [DOI: 10.1006/jevp.2001.0227]
- Schutte, Nikola S.; John M. Malouff (2018). Mindfulness and connectedness to nature: A meta-analytic investigation. *Personality and Individual Differences*, CXXVII(1): 10–14. [DOI: 10.1016/j.paid.2018.01.034]
- Suzuki, David; Adrienne Mason, Amanda McConnell (2007). *The sacred balance: rediscovering our place in nature, updated and expanded*. Vancouver, British Columbia, Canada: Grey-stone Books.
- Tam, Kim-Pong (2013). Concepts and measures related to connection to nature: Similarities and differences. *Journal of Environmental Psychology*, XXXIV: 64–78. [DOI: 10.1016/j.jenvp.2013.01.004]
- Van der Werf, Hayo M. G.; Jean Marc Petit (2002). Evaluation of the environmental impact of agriculture at the farm level: a comparison and analysis of 12 indicator-based methods. *Agriculture, Ecosystems and Environment*, XCIII(1–3): 131–145. [DOI: 10.1016/S0167-8809(01)00354-1]
- Vicente-Molina, Azucena M.; Ana Fernandez-Sainz, Julen Izagirre-Olaizola (2018). Does gender make a difference in pro-environmental behavior? The case of the Basque Country University students. *Journal of Cleaner Production*, CLXXVI: 89–98. [DOI: 10.1016/j.jclepro.2017.12.079]

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Република Србија. Републички завод за статистику (2012). Попис пољопривреде 2012. Београд. РС. Доступно на: <http://porispoljoprivrede.stat.rs/>. Приступљено: 10. 6. 2019.
- Burchett, Julianna H. (2015). *Environmental Literacy and its Implications for Effective Public Policy Formation*. Доступно на: https://trace.tennessee.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1026&context=utk_bakerschol. Приступљено: 29. 1. 2021.
- Durpoix, Dorothee (2010). *Farmers attitudes and behavior towards the natural environment: a New Zealand case study*. Доступно на: https://mro.massey.ac.nz/bitstream/handle/10179/2192/02_whole.pdf. Приступљено: 29. 1. 2021.
- Kokkinen, Eevi (2013). *Measuring Environmental Awareness in the World*. Доступно на: <http://jultika.oulu.fi/files/nbnfioulu-201312142043.pdf>. Приступљено: 29. 1. 2021.
- Roca, Alexandrina (2011). A sociopsychological study of adoption of farmers' agro-biodiversity friendly practices in Flanders. Доступно на: https://libstore.ugent.be/fulltxt/RUG01/001/789/889/RUG01-001789889_2012_0001_AC.pdf. Приступљено: 5. 2. 2021.
- Thomson, Jill (2013). *New Ecological Paradigm Survey 2008: Analysis of the NEP results*. Доступно на: <https://www.waikatoregion.govt.nz/services/publications/tr201311/>. Приступљено: 5. 2. 2021.
- Tuna, Muammer (2004). *Public Environmental Attitudes in Turkey*. The 3rd Global Conference Environmental Justice and Global Citizenship, Edited by: Phillips, C. 11-20. Charles Darwin University, Australia, 11-20. Доступно на: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.508.2280&rep=rep1&type=pdf>. Приступљено: 27. 1. 2021.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ECOLOGICAL KNOWLEDGE AND CONNECTEDNESS TO NATURE
AS PREDICTORS OF FARMERS' ECOLOGICAL ATTITUDES

by

JELENA DESPOTOVIĆ
jelenak@polj.uns.ac.rs

VESNA RODIĆ
rodicv@polj.uns.ac.rs

University of Novi Sad, Faculty of Agriculture
Department of Agricultural Economics and Sociology
Trg Dositeja Obradovića 8, Novi Sad, Serbia

SUMMARY: Environmental attitudes are one of the determinants of farmers' ecologically responsible behaviour. However, it is not easy to determine factors which influence individuals' environmental attitudes. The literature suggests the existence of a number of influencing factors. In this paper, the environmental attitudes of the farmers' in Vojvodina have been tested in relation to environmental knowledge and connectedness to nature, which are important elements of environmental awareness. As far as the authors know, these variables have not yet been linked to the concept of the new ecological paradigm (NEP), and this paper provides new insight into the relations between the NEP scale and

the selected elements of environmental awareness. A multiple regression was conducted to see if environmental knowledge and connectedness to nature predicted the environmental attitudes. The results show that both variables explain 9.6% variance in NEP values. The results show that the farmers' environmental knowledge and their connectedness to nature are statistically significant, but in a small percentage explain the achieved values on the NEP scale. Therefore, one can say that the tested variables are predictors of environmental attitudes, but they are also influenced by other factors which need to be investigated in the future researches.

KEYWORDS: new ecological paradigm, ecological knowledge, connectedness to nature, farmers

JEL CLASSIFICATION: Q01

ПРАКТИЧНА НАСТАВА И СТРУЧНА ПРАКСА У ВИСОКОМ ОБРАЗОВАЊУ Осврт на програм студија педагогије

ЕМИНА Ц. ХЕБИБ
ehbib@f.bg.ac.rs

ЗОРИЦА С. ШАЉИЋ
d.una04@gmail.com

Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење педагогије
Чика Љубина 18–20, Београд, Србија

САЖЕТАК: Идеје о учењу заснованом на раду и учењу кроз практично искуство дуго су заступљене у педагошкој теорији и пракси, а актуелизују се у условима практичне примене образовања усмереног на развој компетенција. Саставни део програма високог образовања који су усмерени на развој професионалних компетенција треба да чине практична настава и стручна пракса, али мера у којој ће оне бити заступљене у целини студијских програма, као и организациона форма у којој ће се јављати зависе од стручних профила који се образују. У овом раду дата су основна објашњења полазних теоријских основа идеје о важности практичне наставе и стручне праксе у остваривању основних циљева и исхода високог образовања. У засебном одељку текста дат је осврт на место стручне праксе у програму основних академских студија педагогије који се реализује у Одељењу за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду, као и приказ искуства у реализацији обавезне стручне праксе у школи школске 2019/20. године, у условима реализације школског рада у ванредним околностима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: практична настава, стручна пракса, учење засновано на раду, учење кроз практично искуство, образовање усмерено на развој компетенција, студије педагогије

У оквиру актуелних реформи високог образовања, једно од питања које се отвара јесте питање места практичне наставе и стручне праксе у целини студијских програма. Да ли ће и у коликој мери ова врста наставе и овај вид практичног учења бити заступљени у програмима студија зависи од тога који стручни профили се образују.

У овом раду дата су основна објашњења концепата *учење засновано на раду* и *учење кроз практично искуство* који се могу посматрати као теоријска исходишта уочавања важности практичне наставе и стручне праксе као саставних делова програма образовања, као и њихове улоге у остваривању основних циљева и исхода високог образовања посебно у контексту примене концепта образовања усмереног на развој компетенција. У засебном одељку текста даје се осврт на стручну праксу као део програма основних академских студија педагогије који се реализује у Одељењу за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду и приказ искуства у реализацији обавезне стручне праксе у школи за студенте IV године педагогије школске 2019/20. године, у условима одвијања школског рада у ванредним околностима изазваним пандемијом.

Текстом рада у целини жели се указати на значај практичне наставе и стручне праксе у високом образовању. Одељком текста у којем се даје осврт на програм студија педагогије жели се истаћи идеја да су практична настава и стручна пракса изузетно важан саставни део програма образовања стручних профила у практичној делатности васпитања и образовања због специфичности професионалних улога које се у овој делатности остварују.

УЧЕЊЕ ЗАСНОВАНО НА РАДУ И УЧЕЊЕ КРОЗ ПРАКТИЧНО ИСКУСТВО – ТЕОРИЈСКА ИСХОДИШТА ПРАКТИЧНЕ НАСТАВЕ И СТРУЧНЕ ПРАКСЕ

Идеје о важности учења заснованог на раду и учења кроз практично искуство имају своју дугу и богату историју у педагошкој теорији и пракси. Многи педагошки класици и аутори психолошких теорија индивидуалног учења и развоја истицали су важност радног и практичног искуства у процесу образовања. Од посебне су важности, свакако, развој прогресивистичке и прагматистичке педагогије на поставкама учења Дјуија (Dewey) (и концепт *learning by doing*), теорија интелектуалног развоја Пјажеа (Jean Piaget), социокултурна теорија учења Виготског (Лев Семёнович Выготский), теорија искуственог учења Колба (David Allen Kolb).

Пролазећи током историје кроз различите модалитете, идеје о учењу заснованом на раду и учењу кроз практично искуство данас су све ближе ставу да је свет школског учења потребно повезати са светом рада како би се ученицима обезбедило да током образовања повезују различите врсте знања и искуства [Griffiths and Guile 2004], посебно теоријско и практично знање [Guile and Griffiths 2003], као и да уче кроз процес рефлексije и интеракција унутар и између различитих контекста [Guile and Griffiths 2001].

У међународним оквирима посматрано, данас је приметан тренд афирмације и залагања за виши ниво заступљености учења заснованог на раду и учења кроз практично искуство у процесу образовања. У званичним документима образовне политике Европске уније наглашава се важност стручне праксе, практичне обуке, тренинга и других форми учења кроз рад и праксу и ставља се фокус на сарадњу између образовања и света рада [European Training Foundation 2013]. Наиме, сматра се да се код младих, уколико им се у процесу образовања омогући учење на радном месту и обављање одређених практичних активности у реалном радном окружењу, са професионалцима у одабраној области, могу развијати компетенције за решавање проблема и капацитета за адаптирање променама [Davy and Frankenberg 2018], као и социјалне вештине (нпр. комуникационе вештине, вештине тимског рада) и својства личности (попут одговорности, организованости, самопоуздања и сл.) [Little and Harvey 2006]. Поред тога, истиче се да учење кроз непосредно радно, практично искуство има позитиван трансфер на развој академских знања и способности за критичко, аналитичко и синтетичко мишљење, као и на развој позитивних ставова према даљем учењу и образовању [Little and Harvey 2006].

Међутим, иако постоји опште слагање у разумевању важности учења заснованог на раду и учења кроз практично искуство, не постоји потпуна сагласност око тумачења и дефинисања значења и садржаја појма *work-based learning – WBL* [Davy and Frankenberg 2018] и његовог односа са појмом *practical learning* (у раду су ова два појма издвојена као основни појмови и у тексту су преведени као учење засновано на раду, односно учење кроз практично искуство).

У различитим одређењима која се могу срести у стручним изворима и званичним документима, сложен појам *учење засновано на раду* често се тумачи тако да се наводе различите димензије и компоненте његовог значења и садржаја међу којима се управо издваја учење кроз практично искуство. Као пример наводимо следеће описе одлика учења заснованог на раду: повезаност теоријског образовања (наставе у школи и учioniци) и практичне обуке на одређеном радном месту, у одговарајућој институцији или организацији, којом се развијају вештине код полазника потребне за продуктиван рад и стичу формалне квалификације; усмереност на развој стручног знања и професионалних компетенција, односно на остваривање формалних услова за добијање стручних квалификација којима се „излази” на тржиште рада; развој и примена програма образовања који ће садржавати одређену форму тренинга или обуке и учења не само у школи, него и кроз конкретно радно, практично искуство [Davy and Frankenberg 2018].

Начин на који се тумаче појмови *учење засновано на раду* и *учење кроз практично искуство* и посматра њихов однос резултат је ширег погледа на образовање. Традиционални поглед (који и даље доминира у пракси школског рада и функционисања великог броја школских система) на школско учење као процес стицања апстрактног, деконтекстуализованог

знања постепено се преиспитује и мења. Све више се уважава saznaње да се процес учења мора темељити на активности и дешавати у истом или сличном контексту у којем ће се стечено знање примењивати [European Training Foundation, 2013]. За разлику од традиционалног погледа на школско учење које почива на идеји да знање egzистира независно од ученика, али да се на ученика може пренети, данас се на учење гледа као на партиципативни и социјални процес утемељен на искуству и учешћу у свакодневном животу који укључује односе, садржаје и контекст рада. Учење засновано на раду се, стога, може разумевати као ситуационо учење које се одвија у радном контексту, а његова повезаност са учењем кроз практично искуство најбоље објаснити као искуствено учење (енг. *experiential learning*) [European Training Foundation, 2018]. Искуствено учење омогућава успостављање везе између два домена знања – домена објеката, догађаја и својстава који се могу опазити и домена познавања теорија и идеја, односно оно води ка оспособљавању не само за мишљење, него и за делање [Millar 2004].

Као осврт на претходно изложено појмовно одређење, морамо дати још две битне напомене. Прво, повезивањем и делимичним поистовећивањем учења заснованог на раду са учењем кроз практично искуство и наглашавањем важности ситуационог и искуственог учења долази се до тога да се учење кроз рад понекад схвата доста широко и да се у њега укључују чак и различито методички обликоване активности учења које се одвијају у школском контексту (попут симулација радних активности, играња улога, примене радионичарског типа рада, па чак и пројектне наставе). Друго, учење засновано на раду може се посматрати као важан део процеса стручног образовања или образовања као процеса припреме за остваривање професионалне улоге [European Training Foundation, 2018], посебно уколико се одређује као пракса учења која се не одвија само у учионици него и у реалној радној средини путем партиципације у радном процесу [European Training Foundation, 2013], односно као процес стицања знања и развоја вештина путем решавања задатака у радном окружењу и рефлексије о сопственом раду на решавању задатака [CEDEFOP, 2014].

Учење засновано на раду као важан део процеса стручног образовања може се јављати у следећим формама: аранжман у којем је онај који учи истовремено и запосленик који пролази практичну обуку (енг. *apprenticeships*); аранжман у којем онај који учи пролази тренинг, стажира, обавља стручну праксу или практичну наставу и практичан рад (енг. *traineeship, internship, work placements*); специфични програми радних активности које се обављају у реалном радном окружењу или у виртуелним, тренинг фирмама као делу образовних институција, а којима је циљ да онај који учи – „непосредно учи посао” [European Training Foundation, 2018]. Која ће се форма учења заснованог на раду практиковати зависи од тога шта се жели остварити као крајњи циљ стручног образовања и какав однос се жели успоставити и градити између општег и стручног образовања, академских знања и професионалних вештина [European Training Foundation, 2018].

Повезивањем учења заснованог на раду са стручним образовањем долази се до тога да се овај појам данас најчешће користи, можда преуско, у оквиру расправа о моделу дуалног образовања.

Повезаност уочавања важности учења заснованог на раду и развоја модела дуалног образовања

Ако се учење засновано на раду посматра као кључна компонента стручног образовања, оно се реализује као образовање у школи комбиновано са практичном обуком, односно са тренингом у реалном радном окружењу [European Commission 2016]. Иако је појам *apprenticeship* сродан појму *work-based learning* не би требало да га користимо као његов синоним (што се понекад чини). Овај појам више почива на традиционалном приступу посматрања практичног учења као дела образовања за разлику од савременог приступа тумачењу односа образовања и рада [Griffiths & Guile 2004] и њиме се означава специфично структурално-организационо решење, односно један модел учења заснованог на раду – дуално образовање.

У склопу реформи стручног образовања (пре свега средњег стручног образовања, али делом и високог образовања) приступа се разради и примени модела дуалног образовања које: а) подразумева комбинацију учења у образовној институцији са учењем на радном месту, у радним организацијама или компанијама; б) води ка остваривању национално признатих квалификација; в) се остварује на основу уговора којим се дефинишу права и обавезе полазника и послодавца, образовне институције и институције обуке; г) је праћено новчаном или другом врстом надокнаде за обављени рад [Council of European Union 2018].

Дуално образовање се посматра као адекватно решење за остваривање следећих циљева: развој тржишно препознатљивих знања и вештина како би се ученицима омогућило запошљавање и партиципација у свету рада и у друштву [Томић и др. 2015]; остваривање конкурентности појединаца на тржишту рада према нивоу и квалитету развијених потребних компетенција, али и на основу његове проактивности, предузимљивости и спремности на промене током каријере [Деспотовић 2010]. Међународне организације и тела, као што су OECD, UNESCO, Светска банка и Европска комисија виде дуално образовање као успешан и ка будућности окренут модел стручног образовања, а земље са богатом традицијом у његовој примени се посматрају као примери добре праксе који се могу користити као узор и/или обрасци у реформи средњег стручног образовања [Hummelsheim & Vaag 2014, према: Спасеновић 2017].

Дуално образовање вероватно представља добар пример интеграције практичног учења и/или практичне обуке у програме образовања, као и афирмације идеје о важности развоја радног и практичног искуства у процесу образовања. У тексту смо дали кратак осврт на овај модел због његове тренутне актуелности. Међутим, питање улоге практичне наставе и стручне праксе у процесу образовања је шире и сложеније и не може

се ограничавати на опис и осврт на један модел стручног образовања. Као што смо већ поменули, оно је повезано са разумевањем функције и природе образовања уопште.

УЛОГА ПРАКТИЧНЕ НАСТАВЕ И СТРУЧНЕ ПРАКСЕ У РАЗВОЈУ ПРОФЕСИОНАЛНИХ КОМПЕТЕНЦИЈА

Актуелне реформе високог образовања крећу се у смеру остваривања два следећа крупна циља: развој компетитивнијег и атрактивнијег система европског високог образовања на поставкама Болоњске декларације; изградња интегрисаног система европског високог образовања који ће допринети економском развоју и развоју друштва знања на полазним основама Лисабонске стратегије [Enders et al. 2011]. Остваривањем наведена два циља, модернизација високог образовања повезује се са постигнућима у сфери економског и социјалног развоја у друштву заснованом на знању [European Commission, 2011]. Наиме, верује се да високо образовање може имати значајну улогу у економском напретку и развоју друштва знања, уколико се преоријентише на оспособљавање студената за примену знања [Enders et al. 2011]. У том случају може се смањити јаз између онога што се очекује од високог образовања и онога што се стварно добија као његов резултат [European Commission 2011].

Примена нове парадигме у конципирању програма високог образовања праћена је различитим променама у концепцији, структури и садржају студијских програма. Разрада и практична примена курикулума усмереног на развој компетенција на нивоу високог образовања тако води ка смањивању раскорака између стицања теоријских знања и развоја практичних вештина [Vizek Vidović 2009] и ка фокусирању на исходе учења и остваривању веће релевантности програма студија за свет рада.

За развој програма високог образовања данас су кључни појмови који означавају оно од чега треба кренути у процесу креирања програма и до чега треба стићи применом програма – појмови компетенција и компетентност. Компетенција (енг. *competence*) и компетентност (енг. *competency*) су сродни и повезани, али не сасвим истозначни појмови. Компетенције се најчешће одређују као трансферабилни (преносиви и примењиви у другачијим контекстима), мултифункционални (постизање различитих циљева, решавање различитих проблема и обављање различитих задатака применом истих знања и вештина) пакети знања, вештина и ставова, потребни свим особама за лично остварење и развој, инклузију и запошљавање [European Commission and European Council, 2006]. Професионалне компетенције могли бисмо дефинисати као функционално интегрисане целине знања, вештина, вредности и ставова, које се препознају у практичној применљивости и стварној примени – у активном деловању, а синтагму *бити компетентан* могли бисмо описно одредити као бити меродаван, формално или стварно оспособљен (квалификован) за неки посао, способан да се посао успешно обави [Hebib i Ovesni 2019].

Остаје отворено питање како високо образовање конципирати и реализовати да успешно води ка развоју дефинисаних и очекиваних професионалних компетенција и остваривању компетентности. Једно од решења којем се придаје све већи значај је интегрисање одређене врсте и форме практичног учења у програме студија. Практично учење током студија може се реализовати на различите начине, али су у пракси најзаступљенији практична настава и стручна пракса. Иако се врло често поистовећују, практична настава и стручна пракса нису истоветни појмови и не означавају исте видове наставног рада и процеса учења.

Значај практичне наставе и стручне праксе као саставних делова студијских програма

Практичном наставом означавају се различите практичне вежбе као релативно самосталне компоненте наставног процеса (извођење вежби из појединих предмета нпр. лабораторијске вежбе, вежбе производно-техничког карактера или увежбавање одређене радње или активности ради оспособљавања за успешан рад у току и након школовања) [Хебиб и Спасеновић 2011]. Практична настава је врста наставе којом се, у комбинацији са теоријском наставом, реализују поједини предметни програми, односно делови предметних програма који могу бити повезани са дефинисаним обавезама (нпр. предиспитним) студената или конкретним задацима које треба да обаве. С друге стране, стручна пракса се организује и реализује као засебна, али интегративна компонента студијског програма. Могуће је разликовати различите форме стручне праксе према томе какав је њен статус и удео у целини студијског програма и како се осигурава и проверава квалитет њене реализације. Поред тога, битно је имати на уму да се, уколико се стручна пракса обавља ван вежбаоница на факултету, сарадња између послодавца (институција и организација у којима се обавља пракса) и факултета може различито регулисати, као и да током праксе студенти могу бити на различите начине ангажовани и имати различите задатке (поред хоспитовања као најчешћег вида стручне праксе који се реализује као присуствовање и посматрање радних активности које обављају професионалци, могу се јављати вежбе /самостално обављање радних активности/, суделовање у пројектима и истраживањима, волонтирање и сл.) [Ministarstvo obrazovanja i znanosti Republike Hrvatske, 2017].

Без обзира у којој се од претходно поменутих форми јавља, стручна пракса, као и практична настава током високог образовања: доприносе развоју професионалних знања и вештина студената; омогућавају непосредно упознавање студената са процесом рада и оспособљавање студената за базично разумевање захтева радног места [Buzzeo and Cifci 2017; Weston 2007]; воде ка успешној припреми за свет рада; доприносе формирању и развоју ставова код студената о професији за коју се припремају [Weston 2007]; подстичу мотивацију за рад и учење и оснажују студенте за доношење одлука о сопственом професионалном развоју [Ministarstvo obrazovanja i znanosti Republike Hrvatske, 2017].

Стога не треба да нас чуди да резултати истраживања указују на важност практичне наставе, а посебно стручне праксе као саставног дела програма и процеса високог образовања. Према резултатима истраживања, менаџери сматрају стручну праксу најважнијим делом образовања студената и придају велик значај практичном искуству стеченом током студирања [Harkison 2004]. Поред тога, стручна пракса је, уколико задовољава развијене стандарде квалитета и производи конзистентна знања и искуства међу студентима, повезана и са развојем каријере и степеном задовољства послом који се касније исказује [Mišković 2013].

Практичном наставом и стручном праксом код студената друштвених и хуманистичких наука треба да се продубљује и проширује теоријско, концептуално знање стечено током наставе, да се то знање „тестира” у новом, радном окружењу, практичном контексту, и да се употпуни процедуралним (умеће да се нешто уради) и диспозиционим знањем (вредности и ставови који су повезани с практичним делањем) [Billett et al. 2017].

Без обзира на специфичности многобројних и различитих професија за које се образују, студентима који студирају друштвене и хуманистичке науке током практичне наставе и стручне праксе треба да се обезбеде ситуације у којима ће се суочавати са практичним проблемима за чије решавање је потребно повезивање података о конкретним, практичним ситуацијама са теоријским и академским знањима која су развили током студија [Krnjajić 2015]. На овај начин, путем примене теоријских знања, студенти стичу искуство неопходно за обављање будућег посла [Krnjajić 2015] и „граде” своју ужу стручност и експертизу. Притом, у овом случају, развој уже стручности и почетке развоја експертизе не треба преуско поистовећивати са ускостручним образовањем и стручним тренингом [Pring 2007].

Ужа стручност развија се током студија друштвених и хуманистичких наука тако што се студенти оспособљавају за: а) интеграцију академских знања и вештина развијених током студија у реалне радне и животне ситуације у професионалном окружењу, б) примену теорије у пракси у целини професионалног деловања, в) сарадњу са професионалцима других ужестручних профила на радном месту и у професионалној заједници, г) практично деловање утемељено на професионалним вредностима и ставовима о сопственој професији, као и моралној и друштвеној одговорности у оквирима своје уже професионалне надлежности [Biggs and Tang 2011].

СТРУЧНА ПРАКСА КАО САСТАВНИ ДЕО ПРОГРАМА ОСНОВНИХ АКАДЕМСКИХ СТУДИЈА ПЕДАГОГИЈЕ

Практична настава и стручна пракса заступљене су у различитим формама и обиму у целини актуелног студијског програма педагогије који се реализује у Одељењу за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду. Практична настава се јавља у виду различитих практичних задатака и вежби које студенти реализују углавном за потребе предиспитних обавеза у оквиру различитих предмета на сва три нивоа студија.

Према тренутно важећем студијском програму, стручна пракса обавезна је за студенте III и IV године основних академских студија педагогије. Стручна пракса спроводи се у форми двонедељног рада студената у вртићу, односно школи. Основни циљеви стручне праксе у вртићу су: а) упознавање студената са подручјима рада вртића и оспособљавање за разумевање улоге педагога, васпитача и детета, б) сагледавање проблематике образовања предшколског детета у контексту дечјег вртића, в) развијање професионалног приступа у сагледавању праксе предшколског васпитања. Стручна пракса у школи има следеће циљеве: упознавање студената са структуром и унутрашњом организацијом школе као институције, упознавање студената са садржајем школског рада и структуром школских активности; оспособљавање студената за сагледавање улоге педагога у школи и разумевање сврхе ангажовања стручног профила – педагог у школској пракси.

Стручна пракса у вртићу и школи обавља се у форми праћења и посматрања активности, као и учествовањем у организацији и реализацији и/или самосталним обављањем појединих активности (у непосредном раду са децом/ученицима и васпитачима/наставницима, а уз помоћ и подршку стручног сарадника – педагога који има улогу ментора стручне праксе). Оцењивање стручне праксе спроводи се на основу прегледа дневника и/или извештаја о обављеним активностима и усмене анализе обављене праксе са задуженим наставницима.

Иако је стручна пракса у вртићу и школи у погледу организације и вођења директно везана за предметне области, њихова функција је много ширира и повезана је са основном сврхом студијског програма педагогије – оспособљавањем студената за успешно професионално деловање у васпитно-образовној пракси.

Као наставници задужени за организацију и вођење стручне праксе у школи, у наставку текста изложићемо кратак осврт на њену реализацију школске године 2019/20. Наиме, те школске године стручна пракса у школи није реализована према првобитној замисли и плану. Дошло је до обуставе рада у школама у наведеном периоду и после њега услед проглашеног ванредног стања изазваног пандемијом вируса ковид-19. Уместо двонедељног боравка и рада студената у школама, практична обука се реализовала на факултету. Практична обука одвијала се у два сегмента: а) петодневни инструктивни рад педагога-практичара са студентима на факултету (поред представљања школа у којима су педагози-практичари запослени, сваког дана обрађена је једна од следећих тема – сарадња са ученицима, наставницима, родитељима ученика, тимски рад у школи, сарадња педагога са стручним удружењима, научним и стручним институцијама и организацијама) и б) самостални рад студената код куће на решавању практичних задатака.

Обавезе студената у оквиру практичне обуке на основу којих су оцењивани, биле су: а) попуњавање радних материјала на крају сваког од првих пет радних дана у којима су студенти одговарањем на задата питања износили и образлагали запажања о представљеним активностима

у одређеној области рада школског педагога и износили осврт на постојећу школску праксу и праксу рада школског педагога; б) решавање три практична задатака из три области рада педагога (рад с ученицима, наставницима и родитељима ученика) који су били дефинисани и формулисани тако да су „тражили” примену знања.

Поред евалуативног упитника у којем су студенти износили своје оцене и мишљења о различитим сегментима реализоване практичне обуке, значајан извор података о ефектима који су постигнути представљали су резултати тематских разговора које су обавили педагози-практичари, инструктори обуке и задужени наставници.

Поред махом позитивних оцена о целини програма практичне обуке и његовим појединачним сегментима који су у евалуативном упитнику били предмет оцене, студенти су јасно истакли да је практична обука допринела развоју њихових нових академских и стручних знања и пружи-ла им могућност за примену знања развијених током студија. Такође су истакли да им је практична обука помогла у разумевању одлика професије педагог и специфичности улоге педагога у школи, као и да их је навела на размишљање о актуелном стању у политици и пракси школског рада и на рефлексију о сопственом професионалном избору.

Овакви одговори и запажања студената у складу су са резултатима истраживања које је за циљ имало испитивање процена педагога-практичара о доприносу студија педагогије развоју професионалних компетенција. Педагози-практичари проценили су да је за успешно практично деловање најважнија развијена компетенција за примену стечених педагошких знања и вештина у решавању конкретних стручних проблема [Hebib i Ovesni 2019]. Поред наведеног, добијене одговоре и запажања студената можемо посматрати и поредити и са резултатима истраживања која су за циљ имала испитивање мишљења и/или процена студената о важности и квалитету стручне праксе као дела студијских програма. Резултати истраживања показују да студенти различитих студија друштвено-хуманистичких, техничко-технолошких, природно-математичких, медицинских наука и уметности препознају као важно да се током студија добије прилика да се знања стечена на факултету „испитају” или „испробају” у пракси и открију различите могућности за примену наученог [Krnjajić i Maksimović 2016]. Важност практичних знања и педагошке праксе као дела студијских програма препознају и студенти музичких академија који се током студија припремају између осталог и за педагошки рад [Bogunović i Mirović 2014].

У одговорима на последње питање у евалуативном упитнику у којем се тражило да се наведу предлози за унапређење стручне праксе у школи, студенти су изнели и предлог да се размисли да се практична обука, у истој или сличној форми како је реализована, интегрише у студијски програм педагогије и да се повеже са стручном праксом у школи тако што би имала функцију припреме за стручну праксу или њене евалуације, односно сумирања практичног знања и искуства развијеног током праксе.

Педагози-практичари, који су имали улогу инструктора практичне обуке, такође су позитивно оценили програм практичне обуке у целини, квалитет процеса рада (иако се рад одвијао у веома отежаним условима услед поштовања мера заштите) и остварене резултате. Препознали су и истакли и добит за сопствени професионални развој од учешћа у реализацији практичне обуке и исказали спремност да у будућности учествују у истим и сличним програмским активностима.

Реализација стручне праксе у школи у ванредним условима потврдила је вредност и практичне наставе и стручне праксе као саставног дела студијског програма педагогије, али је указала и на потребу и могућности његовог унапређивања. На основу предлога студената, развијено је и усвојено решење којим се делом модификује, али и унапређује стручна пракса у школи као саставни део студијског програма педагогије што ће, верујемо, допринети његовом квалитету, као и квалитету образовања будућих школских педагога.

ЗАКЉУЧАК

Уважавајући развијена теоријска сазнања и истраживачке резултате о значају развоја практичног знања и искуства током формалног образовања, али и позитивна искуства студената педагогије и њихових наставника у реализацији стручне праксе, са сигурношћу бисмо могли рећи да практична настава и стручна пракса треба да чине важан сегмент универзитетског образовања различитих стручних профила, па и оних који се припремају за професионално ангажовање у делатности васпитања и образовања. Уместо на питање да ли је стручна пракса као део студијских програма потребна или не, пажњу треба усмерити на питање како да се тај део програма образовања унапреди.

Један од путева којим би требало убудуће ићи у развоју стручне праксе као компоненте студијских програма јесте сагледавање добити за све учеснике у процесу њеног креирања и реализације. Наиме, добити немају само студенти као будући практичари и професионалци, него и сами факултети, као и институције/организације у којима се обавља стручна пракса. Практичари, путем рада са студентима, добијају могућност да ревидирају и унапреде властита знања (посебно уколико су у улози ментора), а факултетима се, кроз сарадњу са стручном заједницом омогућује дисеминација знања и отварају се могућности за разраду заједничких истраживачких, развојних и иновативних пројеката.

ЗАХВАЛНОСТ

Рад је резултат истраживања на пројекту „Модели процењивања и стратегије унапређивања квалитета образовања у Србији” (бр. 179060, 2011–2020) који се реализује у Институту за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду, а финансира га Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Аутори

овог рада исказују посебну захвалност студентима педагогије IV године основних академских студија педагогије школске 2019/20. године као и колегама педагозима-практичарима који су били инструктори практичне обуке: Светлани Спасић (ОШ „Свети Сава”, Пожаревац), Весни Радонић (ОШ „Краљ Петар I”, Београд), Ирени Мучибабић (ОШ „22. октобар”, Београд) и Невенки Крагуљац (ОШ „Филип Филиповић”, Београд).

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Деспотовић, Миомир (2010). *Развој курикулума у стручном образовању*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду.
- Спасеновић, Вера (2017). Дуално образовање: могућности, претпоставке и изазови остваривања. *Насћава и васпитање*, 3(66): 411–421. [DOI:10.5937/nasvas1703411S]
- Томић, Милица; Вера Спасеновић и Емина Хебиб (2015). Дуални модел средњег стручног образовања: пример Аустрије. *Насћава и васпитање*, 64(1): 337–350. [DOI: 10.5937/nasvas1501131T]
- Хебиб, Емина и Вера Спасеновић (2011). Значај разгранате структуре школских активности. *Насћава и васпитање*, 60(1): 65–80.
- Billett, Stephen, Quang, Long Pham & Rémy, Vannesa (2017). Learning through work: interest, perspectives and approaches. *Recherche and Formation*, 84(1): 113–121. [https://doi.org/10.4000/rechercheformation.2768]
- Bogunović, Blanka i Tijana Mirović (2014). Profesionalne kompetencije muzički darovitih na kraju visokog muzičkog obrazovanja. U: G. Gojkov i A. Stojanović (ur.), *Daroviti i kvalitet obrazovanja*. Zbornik. Vršac: Visoka škola strukovnih studija za vaspitače „Mihajlo Palov”, XIX, 117–131.
- Buzzeo, Jonathan and Melissa Cifci (2017). *Work Experience, Job Shadowing and Workplace Visits. What works?* London: The Careers & Enterprise Company.
- CEDEFOP (2014). *Terminology of European Education and Training Policy*. Luxembourg: CEDEFOP.
- Council of European Union (2018). *Recommendation on a European Framework for Quality and Effective Apprenticeships*. Brussels: Council of European Union.
- Davy, Nick and Anna Frankenberg (2018). *Typology of Apprenticeships in Higher Vocational Education*. Luxembourg: European Commission.
- Enders, Jürgen; Harry de Boer, File, Jon and Ben Jongbloed (2011). Reform of higher education in Europe. In: Jürgen Enders, Harry File de Boer and Don Westerheijden (Eds.), *Reform of Higher Education in Europe*. Rotterdam: Sense publishers, 1–11.
- European Commission (2011). *Modernisation of Higher Education in Europe: Funding and the Social Dimension*. Brussels: European Commission.
- European Commission (2016). *High-performance Apprenticeships & Work-based Learning: 20 Guiding Principles*. Brussels: European Commission.
- European Training Foundation (2013). *Work-based Learning: Benefits and Obstacles – A Literature Review for Policy Makers and Social Partners in ETF Partner Countries*. Torino: European Training Foundation.
- European Training Foundation (2018). *Work-based Learning: A Handbook for Policy Makers and Social Partners in ETF Partner Countries*. Torino: European Training Foundation.
- Griffiths, Toni and David Guile (2004). *Learning through Work Experience for the Knowledge Economy: Issues for Educational Research and Policy*. Luxembourg: CEDEFOP and Office for Official Publications of the European Communities.
- Guile, David and Toni Griffiths (2001). Learning through work experience. *Journal of Education and Work*, 14(1): 113–131. [https://doi.org/10.1080/13639080020028738]

- Guile, David and Toni Griffiths (2003). A connective model of learning: The implications for work process knowledge. *European Educational Research Journal*, 2(1): 56–73. [https://doi.org/10.2304/eerj.2003.2.1.10]
- Harkison, Tracy (2004). Who pushed who? The role of an academic degree in the hospitality industry in New Zealand, in: Karen Smith & Christian Schott (Eds.) *Proceedings of the New Zealand Tourism and Hospitality Research Conference 'Tourism Research: Advances and Applications*. Wellington: Victoria University of Wellington, 109–116.
- Hebib, Emina i Kristinka Ovesni (2019). Doprinos studija pedagogije razvoju profesionalnih kompetencija pedagoga – procene praktičara. *Andragoške studije*, 2: 47–69. [DOI: 10.5937/AndStud1902047H]
- Krnjaić, Zora (2015). Rani razvoj ekspertize: uloga studentske prakse. *Psihološka istraživanja*, 18(1): 63–75.
- Krnjaić, Zora i Tijana Maksimović (2016). Očekivanja akademskih darovitih studenata od programa stručne prakse. U: G. Gojkov i A. Stojanović (ur.), *Daroviti i didaktička kultura*, Zbornik. Vršac: Visoka škola strukovnih studija za vaspitače „Mihajlo Palov”, XXI: 226–234.
- Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske (2017). *Studija o stručnoj praksi u visokom obrazovanju*. Zagreb: Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske.
- Mišković, Ivana (2013). Stavovi studenata turizma o uticaju stručne prakse na izbor budućeg zanimanja i upravljanje karijerom. *TIMS Acta*, 7(1): 39–50. [DOI: 10.5937/timsact7-3622]
- Pring, Richard (2007). Putting the practical back into the academic and vocational. In: Dermot Kehoe (Ed.), *Practice Makes Perfect: The Importance of Practical Learning*. London: The Social Market Foundation, 80–88.
- Vizek-Vidović, Vlasta (2009). Kompetencije i kompetencijski profil u učiteljskoj i nastavničkoj profesiji, u: Vlasta Vizek Vidović (ur.), *Planiranje kurikulumu usmjerenoga na kompetencije u obrazovanju učitelja i nastavnika*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 33–40.
- Weston, John (2007). Does the education system teach the right skills? In: Dermot Kehoe (Ed.), *Practice Makes Perfect: The Importance of Practical Learning*. London: The Social Market Foundation, 39–52.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Biggs, John and Catherine Tang (2011). *Teaching for Quality Learning at University*. New York: Society for Research in Higher Education, Open University Press. Доступно на: https://cetl.ppu.edu/sites/default/files/publications/-John_Biggs_and_Catherine_Tang_Teaching_for_Quali-BookFiorg-.pdf. Приступљено: 20. 10. 2020.
- European Commission and European Council (2006). *Key Competences for Lifelong Learning: European Reference Framework* Brussels: European Commission and European Council. Доступно на: http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/site/en/oj/2006/l_394/l_39420061230en00100018.pdf. Приступљено: 20. 7. 2020.
- Little, Brenda and Lee Harvey (2006). *Learning through Work Placements and beyond*. Bristol: HECSU (Higher Education Careers Service Unit) and the Higher Education Academy's Work Placements Organisation Forum. Доступно на: http://www.hecsu.ac.uk/assets/assets/documents/Learning_through_work_placements_and_beyond.pdf. Приступљено: 20. 7. 2020.
- Millar, Robin (2004). *The Role of Practical Work in the Teaching and Learning of Science*. Washington: University of York. Доступно на: https://sites.nationalacademies.org/cs/groups/dbassessite/documents/webpage/dbasse_073330.pdf. Приступљено: 10. 8. 2020.

PRACTICAL TEACHING AND PROFESSIONAL PRACTICE
IN HIGHER EDUCATION

An overview if the pedagogy study programme

by

EMINA DŽ. HEBIB
ehbib@f.bg.ac.rs

ZORICA S. ŠALJIĆ
d.una04@gmail.com

University of Belgrade
Faculty of Philosophy
Department of Pedagogy
Čika Ljubina 18–20, Belgrade, Serbia

SUMMARY: Ideas about work-based learning and learning through practical experience have been represented in pedagogical theory and practice for a long time. Their importance is actualised in conditions of wider practical application of competency-based education. Practical teaching and professional practice should constitute an integral part of higher education programmes aimed at developing professional competencies. Practical teaching usually occurs as a part of different subject programmes, whereas professional practice occurs as a separate component of study programmes. The extent to which practical teaching and professional practice will be represented in the overall programme as well as the organisational form in which they will occur depend on professional (vocational) profiles implemented in education. Practical teaching and professional practice are highly important in implementing vocational (professional) profiles in the field of education, such as the professional profile of a pedagogue. This paper provides basic explanations of concepts of *work-based learning* and *learning through practical experience* that can be viewed as having theoretical origins in noticing the importance of practical teaching and professional practice as integral parts of educational programmes. In addition, the issue has been examined relating to the roles of practical teaching and professional practice in achieving the basic objectives and outcomes of higher education aimed at developing professional competencies. A separate section of the text provides an overview of the position and share of professional practice in the pedagogy study programme implemented at the Department of Pedagogy and Andragogy of the Faculty of Philosophy of the University of Belgrade. As part of this overview, a summary has been given of experience in delivery of compulsory professional practice in school for students of Year Four of bachelor academic studies of pedagogy in the 2019–2020 academic year under the emergency school work conditions caused by the pandemic.

KEYWORDS: practical teaching, professional practice, work-based learning, learning through practical experience, competency-based education, studies of pedagogy

ИНФОРМИСАНОСТ СТУДЕНАТА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ О ПАНДЕМИЈИ ИЗАЗВАНОЈ ВИРУСОМ КОВИД-19

РАДИЦА БОЈИЧИЋ

Универзитету у Приштини, Економски факултет
Колашинска 156, Косовска Митровица, Србија
radica.bojicic@pr.ac.rs

МИЛАН С. ДАЈИЋ

Техничка школа Витина
Витина, Србија
d.milan@hotmail.rs

САЖЕТАК: Пандемија изазвана вирусом ковид-19 изменила је животе људи широм света. Специфична ситуација у којој се свет нашао захтевала је прилагођавање облика понашања људи у погледу сталне и благовремене информисаности. Спроведено истраживање, на узорку од 300 студената са пет универзитета и неколико високих школа у Србији, имало је за циљ да испита начин на који се студенти информишу о пандемији изазваној вирусом ковид-19, као и да се испита став о мерама које Влада Републике Србије доноси у циљу сузбијања пандемије. Вирус ковид-19 постао је незаобилазна тема у свим комуникационим каналима. Медији и друштвене мреже свакодневно преносе бројна истраживања и тезе, самим тим постају база и најприступачнији извор информисаности, али се често може наићи на различите информације које доводе до заблуда. Студенти као најчешће изворе информисања наводе друштвене мреже и медије, а затим познанике и пријатеље. Затим следе интернет, лекари итд. Забрињавајуће је и да већина испитаника нема позитиван став према мерама које је донела Влада Републике Србије с циљем сузбијања последица изазваних пандемијом вируса ковид-19.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: ковид-19/Covid-19, пандемија, информисаност, студенти

Вирус ковид-19 детектован је децембра 2019. у кинеском граду Вухану, у покрајини Хубеи. Подаци са сајта CoronaVirusUpdate (live) показују да се вирус проширио у 193 земље широм света. Мада је првенствено медицински појам, пандемија изазвана овим вирусом не утиче само на здравље човека, већ и његов социо-економски положај. С појавом вируса ковид-19, читав свет задесиле су огромне промене. Пре свега, променио се начин живота, како старије популације која је најугроженија група, тако и младих. Због тога је, осим мера које је прописала Светска здравствена организација [WHO, 2020], неопходно поседовати праве и релевантне информације, које су такође од суштинског значаја за примену превентивних мера. Интернет је постао корисно средство за праћење свести о јавном здрављу како на националном, тако и регионалном нивоу, што показује однос између тема везаних за ковид-19 и резултата претраживања [Hu et al. 2020: 707]. Информисаност младих о пандемији изазваној вирусом ковид-19, испитивана у интервалу април–јун 2020. на територији Сједињених Америчких Држава и Индије (земље са највише заражених на милион становника [CoronaVirusUpdate: live]) дало је охрабрујуће резултате. Наиме, млади су информисани о начинима преношења вируса и превенцији, и имају позитиван став о мерама неопходним за спречавање ширења вируса [Sathyamurthi and Lakshmi Devi 2020: 295]. Управо то, као и мноштво информација које су студентима понуђени кроз бројне комуникацијске канале, навело нас је да се запитамо колико су заправо студенти са пет универзитета и неколико високих школа у Србији адекватно, из научно релевантних извора, информисани и какав став имају према мерама и методологији које доноси Влада Републике Србије у сарадњи с кризним штабом у циљу превенције ширења вируса ковид-19.

ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ

Пандемије нису само медицински феномен. Оне утичу на појединце и друштво на многим нивоима, доводећи до различитих поремећаја [Petrić 2020: 7]. Коронавирус је први пут откривен 1930. године код пилића, као акутна респираторна инфекција узрокована заразним вирусом бронхитиса. Инфекцију новорођених пилића одликовали су дахтање и безвољност, а смртност пилића била је 40–90% [Sathyamurthi and Lakshmi Devi 2020: 296].

Почетком 2020. године ширењем вируса ковид-19, настале су бројне студије у којима се дошло до значајних сазнања о новом вирусу. Полазећи из Кине, вирус се ширио према истоку, а затим прешао на запад показујући своје право лице и у свакој земљи остављајући бројне последице. Да би спречиле ширење заразе, многе владе широм света увеле су националне мере, које су довеле до драматичног пада глобалне економске активности [Behara and Đurićin 2020: 17]. За разлику од досадашњих економских криза, чије су главне покретачке снаге били нагли пад потражње [Марјановић 2010: 11], тренутну кризу карактерише повећана потражња одређене врсте производа, као што су заштитне маске, средства за дезинфекцију

и прехранбени производи. Смањена потражња може довести до знатног опоравка продаје трајних производа, попут аутомобила, кућа и великих уређаја, а неке од последица ширења вируса ковид-19 ускоро ће довести потрошаче у расположење за куповину.

Један од разлога економских поремећаја јесте изолација, као мера заштите од вируса, која је довела до значајног смањења производње и губитка радних места у многим секторима националних индустрија широм света [Lazarević-Moravčević 2019: 107]. Како би се суочили са изазовима који су довели до непредвиђених околности, лидери организација пословних система морају преиспитати и редизајнирати ланац снабдевања; ослободити се на технологију као што су вештачка интелигенција и интернет трговина и усредсредити се на одрживи ланац снабдевања [Hongwei and Lloyd 2020: 177]. Иако су еволуција заразе и њен економски утицај крајње неизвесни, што креаторима политике отежава формулисање одговарајућих одговора макроекономске политике [Warwick et al. 2020: 3], владе широм света покушале су да својим економским мерама ублаже утицај пандемије на људе и привреду [Pavlović et al. 2020: 7]. Готово 70% нација било је обухваћено сазнањем о пандемији, која је постала доминантна тема у свим средствима информисања. Напоре са глобализацијом, долази до стварања глобалног друштва, тако што умрежене националне владе преузимају институционалне механизме и културне моделе вредности који почивају на јединственом светском потрошачком поретку и систему универзалних вредности дефинисаних кроз корпус људских права: на људски живот, на заштиту физичког и психичког интегритета, на кретање, лечење, интиму и сл. [Станковић 2020: 344].

Медији и друштвене мреже, који надгледају и достављају саопштења представника владе, указивали су на проблеме у придржавању предвиђених мера, посебно у првим недељама ванредног стања [Ocal et al. 2020: 1867]. Стручњаци су дошли до закључка да масовна изложеност медијима и информацијама о вирусу ковид-19 може довести до инфодемије, као и до повишене преваленције анксиозности и депресивности у популацији [Gao et al. 2020: 1]. Показано је да су мушкарци склонији ризичном здравственом понашању, у односу на жене. С порастом старости испитаника расте и степен ризичних здравствених понашања. Но, што је образовање више, склоност ка ризичним здравственим понашањима опада [Станојевић и Љубичић 2020: 252]. Скептици посебно упозоравају да, док традиционални медији имају тенденцију да појачавају али и ублажавају перципирани ризик, модерне информационе платформе као што су друштвене мреже, блогови, Википедија и слично, генерално теже да преувеличају ризик. Медији су огледало тржишта и читавог друштва. Тржишни актер без медија не би могао да постоји. Међутим, успешно сналажење у овим изазовима неће гарантовати унапређење будућности или било које будућности уопште. Разлог томе је тај што када кроз ову пандемију прођемо, појавићемо се у сасвим другачијем свету у односу на свет пре избијања пандемије. Многа тржишта, посебно у областима туризма и угоститељства, више не постоје. Све организационе функције имају за циљ да дају

приоритет и оптимизују потрошњу или одлагање задатака који неће довести вредност у тренутном окружењу. Компаније, посебно новооснована предузећа, примениле су неодређено замрзавање запошљавања. Ова криза неизбежно је компаније довела у ситуацију у којој морају да се посвете друштвеној заједници и напорима за решавање социјалних питања на овим фронтима током пандемије, као и дугорочно [Hongwei and Lloyd 2020: 177]. У току пандемије, бројни потрошачи су били у својим домовима, са ограниченим приступом спољашњем свету, због ограничења кретања и других мера социјалног дистанцирања, па је доношење потрошачких одлука било ирационално, о чему сведоче залихе хране, лекова, средстава за хигијену и санитарних производа [Hongwei and Lloyd 2020: 177].

Почетком марта 2020. године, у Србији је забележен први случај особе која је оболела заражавањем вирусом ковид-19, а одмах затим почеле су да се шире информације о броју заражених и начину заштите.

Донесене су разне економске и трговинске мере, укључујући ограничење цена основних намирница, забране извоза лекова и медицинске опреме [Ocal 2020: 1877]. Влада Републике Србије затворила је угоститељске објекте, казина, кладионице, фризерске и салоне лепоте, ауто-перионице, пијаце, објекте и локале у тржним центрима, изузев супермаркета, прехрамбених продавница и апотека. Пандемија је највећи утицај имала на старију популацију, првенствено зато што је дошло до ограничавања кретања у одређеном временском периоду, а та ограничења односила су се и на одласке у продавнице и супермаркете. Битан траг пандемија је оставила и на студенте и младе људе, променивши њихове ставове, навике, начине усвајања знања. Студенти су имали страх од губитка године на факултету, промене начина полагања испита, одлагања испитних рокова, повећања школарина. То је био један од разлога учесталијег информисања о пандемији, начину заштите од вируса и мерама заштите. Услов могућности савремене виталности у пракси не испољава се као поверљиви однос према стварима, појавама и људима, него као опозив наивности [Проле 2020: 27].

Истраживање које је спроведено у Кини показало је да студенти, млади људи и људи који су превише времена провели у епидемији, као и здравствени радници, били су изложени високом ризику за развој менталних болести [Huang and Zhao 2020: 11]. Знање, ставови и пракса три су базична елемента када је у питању информисаност о пандемији. Студија о знању, ставовима и праксама везаним за вирус ковид-19 међу кинеским становницима, током периода брзог пораста избијања пандемије, указала је на значај свести и информисања о новој епидемији. Како би спречила ширење болести у великим размерама и сачували драстичан пад економских активности, Централна народна влада у Кини одложила је време почетка рада свих школа, укључујући факултете и универзитете. Стога су од већине студената захтевали да остану код куће и изолују се на дуже време, што је као последицу могло имати повећање ризика за настајак депресивног расположења. С друге стране омогућило би се брже сузбијање епидемије и били би мањи економски губици. У Индији је

истраживање обима свести о актуелном вирусу спроведено тако што су учесници анкетирани попуњавањем упитника преко интернета. Обухваћено је 8.338 испитаника, старости од 15 до 35 година, који бораве и студирају у Индији. Студија је показала да су испитаници умереног до високог нивоа свести о пандемији. Такође се дошло до закључка да знање о ширењу вируса утиче на спровођење превентивних мера против вируса ковид-19 [Sathyamurthi and Lakshmi Devi 2020: 294]. Истраживања су показала да код младих у Србији, када су ванредне околности у питању, може доћи до дубоких промена њихових личности, пре свега уверења и система вредности који чине основу за генерисање ставова и понашања младих [Pavlović Vinogradac et al. 2020: 333].

Аутори Аташ и Тало Јидирим (Osman Ataş and Tuba Talo Yildirim) дошли су до закључка да су студенти у Турској, у зависности од факултета на којем студирају, различито изложени утицају пандемије. На пример, студенти стоматолозије и стоматолози су у повећаном ризику за обољевање од овог вируса због контакта са пацијентима – стоматолошка пракса укључује комуникацију лицем у лице с пацијентом, али и честу изложеност услед контакта са телесним течностима попут пљувачке и крви [Ataş and Talo Yildirim 2020: 7]. Такође, студенти анатомије у САД, услед последица пандемије специјализују се за анатомију без приступа материјалима за учење, заснованим на практичном раду, било да се ради о лешевима, прогнозама или моделима. Учење анатомије без лешева, пракса је која се сматра мање повољном [McLachlan 2004: 420]. Ученицима и студентима је неопходно квалитетно образовање како у погледу садашње корисности (тзв. потрошачка димензија образовања, као што је лично задовољство и уживање у учењу) тако и будуће корисности (тзв. инвестициона димензија образовања која повећава продуктивност на тржишту рада) [Бодрошки Спариосу 2019: 500].

Примарни циљ овог истраживања јесте утврђивање извора информисаности студената са пет универзитета и неколико високих школа у Србији о пандемији изазваној вирусом корона-19. Секундарни циљеви истраживања су утврђивање:

- извора информисаности коме студенти највише верују,
- сличности и разлика у ставовима студената према методологији и мерама које доноси Влада Републике Србије и другим начинима информисања,
- код колико студената је дијагностикована инфекција вирусом ковид-19, а колико њих је имало симптоме сличне онима које вирус изазива.

МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА И ИСПИТАНИЦИ

Истраживањем је обухваћено 300 студената са пет универзитета и неколико високих школа у Србији. Са Универзитета и високих школа у Београду 55 студената, по 60 студената са Универзитета у Новом Саду, Крагујевцу и Нишу, 65 студената са Универзитета и високих школа у

Приштини (Косовској Митровици), 144 испитаника је мушког пола (48%), а 156 женског (52%). У узорку је највише студената старости 24–26 (92 или 30,7%), старости 18–20 (85 или 28,3%), старости 21–23 (81 или 27%), док је најмање студент старости већој од 26 година (42 или 14%). Симптоми инфекцијом вирусом ковид-19 јавили су се код 57 студената (19%), а 39 студената (13%) било је позитивно на тест коронавируса, док 204 (68%) студента није имало ни један од симптома карактеристичних за вирус ковид-19.

Методологија

За обраду података, коришћени су поступци дескриптивне статистике и статистике закључивања. За утврђивање степена изражености основних варијабли истраживања, коришћене су технике дескриптивне статистике – аритметичка средина и стандардна девијација, а за израчунавање разлике између различитих нивоа независних варијабли коришћени су тестови разлике. Како се дистрибуција скале статистички значајно разликује од нормалне ($p < 0,01$), коришћене су непараметарске технике, односно *Kruskal-Wallis* и *Man Vitnijev U* тест разлике. Подаци су били прикупљени помоћу онлајн упитника и анализирани су помоћу статистичког програма за анализу података (IBM SPSS–version 23). У намери да се испита на који се начин студенти из Србије информису о актуелној пандемији вирусом ковид-19, као и то да ли је позитиван став студената према методологији и мерама које доноси Влада Републике Србије, у сарадњи са кризним штабом, разликује у односу на „начин информисања”, „начин информисања којем највише верују” и томе да ли су били дијагностиковани као ковид-19 позитивни пацијенти или су имали симптоме, које коронавирус изазива, тестиране су следеће хипотезе:

H1 Када је пандемија вирусом ковид-19 у веома високој мери различита у информисању у зависности од факултета и високе школе и универзитета који студенти похађају.

H2 Студенти универзитета у Србији немају позитиван став према мерама које доноси Влада Републике Србије у сарадњи са кризним штабом.

H3 Постоји статистички значајна разлика у нивоу изражености позитивног става према методологији и мерама које доноси Влада Републике Србије у сарадњи са кризним штабом у односу на различите вредности варијабле: „извора информисања коме највише верују”, „пол” и „старосној групи”.

Инструменти

За потребе спроведеног истраживања конструисана је скала којом су проверавани начини информисања студената Србије о актуелној пандемији вирусом ковид-19, као и то да ли се позитиван став студената према методологији и мерама које доноси Влада Републике Србије у сарадњи са кризним штабом, разликује у односу на „начин информисања”, „начин

информисања којем највише верују” и томе да ли су дијагностиковани као позитивни на ковид-19 или су имали симптоме које актуелни вирус изазива. Скала има задовољавајућу поузданост, која износи 0,88, мерену *Cronbach's alpha* коефицијентом поузданости.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Начин информисања студената о пандемији

Анализа резултата добијених на узорку од 300 студената са пет универзитета и неколико високих школа у Србији (Табела 1), показала је да се студенти подједнако информисају о пандемији изазваној вирусом ковид-19: посредством друштвених мрежа и посредством медија по 77 испитаника (по 25,70%), након тога следе пријатељи 68 (22,70%), затим интернет 52 (17,30%), лекар 23 (7,70%) и на крају 3 студента (1%), користе сваки од наведених начина информисања (Табела 2).

Табела 1. Дистрибуција студената по факултетима на универзитетима и високим школама у Београду, Новом Саду, Нишу, Крагујевцу и Косову и Метохији

Универзитет и високе школе у Београду

Економски факултет	20
Филозофски факултет	5
Филолошки факултет	3
Правни факултет	2
Медицински факултет	1
Математички факултет; Биолошки факултет	2
Факултет организационих наука	4
Хемијски факултет	1
Висока здравствена школа струковних студија у Београду	5
Факултет политичких наука	5
Факултет драмских уметности	1
Православни богословски факултет	1
Теолошки факултет	2
Факултет музичке уметности	1
Укупно:	53

Универзитет у Новом Саду

Економски факултет	25
Филозофски факултет	18
Правни факултет	4
Факултет техничких наука	7
Технолошки факултет	1
Медицински факултет	5
Укупно:	60

Универзитет у Нишу

Економски факултет	28
Филозофски факултет	7
Филолошки факултет	1
Правни факултет	4
Медицински факултет	7
Природно-математички факултет	7
Електронски факултет	5
Грађевинско-архитектонски факултет	1
Укупно:	60

Универзитет у Крагујевцу

Економски факултет	20
Филозофски факултет	8
Факултет техничких наука	13
Природно-математички факултет	7
Агрономски факултет	1
Факултет инжењерских наука	10
Фармацеутски факултет	1
Филолошко-уметнички факултет	2
Укупно:	62

Универзитет и високе школе на Косову и Метохији

Економски факултет	22
Филозофски факултет	13
Филолошки факултет	3
Правни факултет	3
Медицински факултет	5
Природно-математички факултет	6
Факултет техничких наука	7
Факултет за спорт и физичко васпитање	2
Висока школа струковних студија Звечан	1
Висока економска школа Пећ Лепосавић	1
Учитељски факултет	2
Укупно:	65

Када је реч о пандемији изазваној вирусом ковид-19, 94 студента највише верују својим пријатељима (31,30%), потом 78 студената који верују лекарима (26%), следи 49 студента који верују медијима (16,30%), 23 студента који верују интернету (7,70%) и 3 који верују породици (1%). Само један студент верује свим каналима информисања (0,30%). Нешто више од једне десетине укупног броја испитаника, односно 33 студента (11%), не верује ни једном од канала информисања.

Када је пандемија вирусом ковид-19 у питању, не постоји статистички значајна разлика у информисаности у зависности од факултета ($p > 0,05$) и универзитета који студенти похађају ($p > 0,05$), па прва истраживачка хипотеза није потврђена (X1) (Табела 1).

Ставови студената у односу на мере које доноси Влада Републике Србије према следећим карактеристикама:

1. Факултет који похађају

Табела 2. Приказ разлика у нивоу изражености позитивног става студената према методологији и мерама које доноси Влада Републике Србије у сарадњи са кризним штабом у зависности од факултета и универзитета који студенти похађају

Варијабла	Kruskal-Wallis test	p
Факултети у Србији	2,34	0,65
Универзитети у Србији	3,21	0,24

p – статистичка значајност

За потребе овог истраживања креирана је скала чији је циљ био да измери у којој мери студенти исказују позитиван став према методологији и мерама које доноси Влада Републике Србије у сарадњи са кризним штабом. Најмањи скор добијен на овој скали износи 1,14, док је емпиријски добијена максимална вредност 2,86, и аритметичка средина 2,02 ($SD=0,35$). Добијени подаци указују да студенти Републике Србије немају позитиван став према методологији и мерама које су од стране Владе Републике Србије донете као мере за сузбијање пандемије, те је друга хипотеза (X2) потврђена.

2. Начин информисања испитаника

Добијена је статистички значајна разлика у нивоу изражености позитивног става студената према методологији и мерама које доноси Влада Републике Србије у сарадњи са кризним штабом у односу на начин информисања испитаника. Поређењем категорија добијено је да се статистички значајно разликују студенти који се информишу преко пријатеља у односу на студенте који се информишу преко медија и друштвених мрежа и то тако да студенти који се информишу преко друштвених мрежа имају позитивнији став о мерама које доноси Влада Републике Србије у сарадњи са кризним штабом с циљем сузбијања пандемије вирусом ковид-19, од оних студената који се информишу путем медија и пријатеља (Табела 3). Подаци из Табеле 3 потврђују трећу истраживачку хипотезу (X3).

Табела 3. Приказ разлике у нивоу изражености позитивног става студената према методологији и мерама које доноси Влада Републике Србије у сарадњи са кризним штабом у односу на начин информисања испитаника

Начин информисања	Просек	Kruskal-Wallis тест	<i>p</i>
Друштвене мреже	168,77		
Медији	161,16		
Пријатељи	112,99	18,31	0,00
Лекар	164,20		
Интернет	150,13		
Сви канали информисања	159,67		
Група 1 – Група 2			
Пријатељи – Медији		48,18	0,00
Пријатељи – Друштвене мреже		55,78	0,00

p – статистичка значајност

Статистички значајна разлика је добијена у нивоу изражености позитивног става студената према методологији и мерама које доноси Влада Републике Србије у сарадњи са кризним штабом у односу на начин информисања коме највише верују. Поређењем категорија показало се да се статистички значајно разликују студенти који не верују ни једном од наведеног начина информисања у односу на студенте који највише верују лекару и медијима и то тако да студенти који не верују ни у један од начина информисања имају негативнији став према мерама које доноси Влада Републике Србије у сарадњи са кризним штабом са циљем сузбијања пандемије, од оних студената који највише верују лекару и медијима (Табела 4). Резултати из Табеле 4, такође, потврђују трећу хипотезу истраживања (Х3).

Табела 4. Приказ разлике у нивоу изражености позитивног става студената према методологији и мерама које доноси Влада Републике Србије у сарадњи са кризним штабом у односу на начин информисања коме испитаник највише верује

Највише поверења	Просек	Kruskal-Wallis test	<i>P</i>
Не верујем ниједном	106,30		
Друштвене мреже	149,82		
Пријатељи	127,10		
Лекар	167,45	29,87	0,00
Медији	187,96		
Интернет	165,17		
Верујем у све канале информисања	194,50		
Породица	194,50		
Група 1 – Група 2			
Не верујем ниједном извору – Лекар		61,15	0,00
Не верујем ниједном извору – Медији		81,66	0,00

p – статистичка значајност

3. Присутна симптоматологија вируса ковид-19

Статистички значајна разлика добијена је и у нивоу изражености позитивног става студената према методологији и мерама које доноси Влада Републике Србије у сарадњи са кризним штабом у односу на присутну симптоматологију вируса ковид-19 (Табела 5). Иако је, у глобалу, разлика добијена, поређење категорија није дало статистички значајне разлике ($p > 0,05$ у свим комбинацијама упоређивања).

Табела 5. Приказ разлике у нивоу изражености позитивног става студената према методологији и мерама које доноси Влада Републике Србије у сарадњи са кризним штабом у односу на присутност симптоматологије вируса ковид-12

Симптоми вируса ковид-19	Просек	Kruskal-Wallis тест	p
Да	133,04		
Не	158,83	6,01	0,05
Позитиван на тест вируса ковид-19	132,45		

p – статистичка значајност

4. Пол и старосна структура испитаника

Статистички значајна разлика у нивоу изражености позитивног става према методологији и мерама које доноси Влада Републике Србије у сарадњи са кризним штабом у односу на „пол” ($p > 0,05$) (Табела 5) и „старосну структуру испитаника” ($p > 0,05$) није добијена, па у том делу хипотеза H_3 није потврђена (Табела 7).

Табела 6. Приказ разлике у нивоу изражености позитивног става студената према методологији и мерама које доноси Влада Републике Србије у сарадњи са кризним штабом у односу на узраст испитаника

Варијабла	Kruskal-Wallis тест	P
Пол	3178,50	0,16

p – статистичка значајност

Табела 7. Приказ разлике у нивоу изражености позитивног става студената према методологији и мерама које доноси Влада Републике Србије у сарадњи са кризним штабом у односу на пол испитаника

Варијабла	Mann-Whitney U тест	P
Старосна структура	5,21	0,32

p – статистичка значајност

Скоро две трећине студената који су учествовали у истраживању, што је 217 особа (72,3%), сматра да путем *online* наставе не може стећи квалитетно знање, док њих 83 (27,7%) подржава спровођење наставе путем интернета.

Резултати у последњој табели само се надовезују на претходне. Општи утисак који се стиче да студенти са пет истраживаних универзитета у Србији немају позитиван став о мерама које су спроведене како би се спречили ефекти пандемије вирусом ковид-19.

У намери да се испита колико је став о онлајн образовању подударан са општим ставом о мерама превенције пандемије рекодована је скала о образовању тако да јединица означава негативан став (има мањи „интензитет“), а двојка позитиван (већи „интензитет“), а затим је примењена корелациона анализа и добијено је да постоји статистички значајно ниска, позитивна, корелација између општег става према мерама превенције против пандемије и става о онлајн образовању ($\rho = 0,14$; $p = 0,01$). Дакле, испитаници који имају негативан општи став према донетим мерама превенције пандемије, имају и негативан став према спровођењу онлајн наставе за време пандемије. Даље, испитан је однос *Поверења у кризни штаб* и *Примене њрејорука штаба*, понаособ, и *Става о онлајн образовању*. Студенти који не верују штабу за ванредне ситуације формираном у циљу превенције пандемије ($\rho = 0,13$; $p = 0,05$) и они који не примењују препоруке штаба ($\rho = 0,27$; $p = 0,01$) немају позитиван став према спровођењу онлајн наставе за време пандемије.

ЗАКЉУЧАК

Последице изазване пандемијом промениће привреду света и унети нове начине организовања рада, повећати ниво дигитализације и еколошке свести. У ситуацији која нас је задесила, неопходно је свакодневно и адекватно информисање.

Спроведено истраживање на узорку од 300 студената пружило је тренутни увид у изворе информисаности студената о пандемији вируса ковид-19, под претпоставком да су студенти најактивнија група у популацији и тиме представљајући ризик за убрзано ширење вируса. Анализа података о информисаности студената о пандемији показала је да студенти, као најчешћи извор информисања бирају друштвене мреже и медије, након тога пријатеље, потом интернет, а на крају листе налазе се лекари и остали начини информисања. Добијени подаци могу се објаснити тиме да према скорашњим истраживањима више од 79,6% студената Републике Србије свакодневно користи интернет [Vuha et al. 2016: 615]. Једна од видљивих последица ове пандемије је екстремно повећање употребе интернета и друштвених мрежа, како за информисање тако и за онлајн образовање и обављање пословних активности. На основу спроведеног истраживања, можемо закључити да студенти више верују информацијама добијеним од пријатеља и друштвених мрежа, док поверење у изабране лекаре и стручна лица нису на завидном нивоу. Зато је неопходно

уложити у јачање поверења грађана у здравствени систем. Истраживањем смо дошли до закључка да студенти нису склони променама својих навика у учењу, сматрајући да се традиционалним начином учења стиче квалитетније знање. Резултати истраживања могу навестити да је сваки напор који државне институције, локалне заједнице и невладине организације сада улажу у оснаживање младих и одржавање њиховог менталног здравља веома драгоцен и заправо неопходан [Pavlović Vinogradac et al. 2020: 334]. Држава би константно требало да инсистира на побољшању положаја младих и развијању здравствених и образовних институција. Идеја истраживања била је да се кроз конструисана питања испитају ставови студената универзитета и високих школа у Србији, и даље, да се испитивањем става, дође до што бољег увида у њихове жеље и потребе, како би се смањило ризик од ширења епидемије. Зато је важно да се испита сам садржај који се кроз различите медије пласира, а тиче се актуелне пандемије.

Резултат, који се може издвојити као најзначајнији и у наредним истраживањима даље испитати јесте да скоро трећина испитаника нема поверења у изворе информисања. Запажање које се овде може извести јесте да код људи у кризним ситуацијама као што је пандемија, долази до појаве одбрамбених реакција, услед насталог стреса и страха који неочекивана ситуација производи, а то је креирање и веровање у теорије завере што за последицу има опште неповерење у стручна лица која су недоследна и износе контрадикторне ставове. Дејство ефеката појаве теорија завере у коју се верује је двоструко: *примарно* – што је и добијено као резултат истраживања – информисање из научних релевантних извора и веровање у њих, бива замењено неким алтернативним (друштвене мреже, интернет), што за последицу има непоштовање мера превенције ширења заразне болести као што је ковид-19, самим тим и омогућавање даље трансмисије вируса; и *секундарно*, где иста популација, која верује у неки од алтернативних начина информисања даље шири ову „истину”. С друге стране, прописане мере превенције подсећају нас да не користимо своја чула, да не бисмо смели да додирујемо ништа, да морамо стално носити маску или да држимо дистанцу од других људи.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Бодрoшки Спариосу, Биљана и Мирјана Сенић Ружић (2019). Глобалне реформске иницијативе: од основног до високошколског образовања. *Зборник Мајице српске за друштвене науке*, LXX(172): 491–505.
- Марјановић, Гордана (2010). Утицај економске кризе на главни ток економске мисли. *Економски хоризонти*, 12(2): 5–20.
- Николић, Ивко А.; Вељко Р. Банђур и Драган Д. Мартиновић (2020). Улоге наставника у школи дигиталног доба. *Социолошки преглед*, LIV(1): 88–103.
- Проле, Драган (2020). Неповерљивост трубадурске маске. *Зборник Мајице српске за друштвене науке*, LXXI(173): 25–36.

- Станковић, Владан П. (2020). Друштвене масе и масовна друштва – сличности и разлике, *Социолошки преглед*, LIV(2): 338–353.
- Станојевић Т. Драган; Милана М. Љубичић (2020). Фактори ризичних облика понашања младих у Србији: анализа индивидуалних и контекстуалних чинилаца ризика. *Социолошки преглед*, LIV(2): 242–271.
- Ataş Osman and Tuba Talo Yildirim (2020). Evaluation of knowledge, attitudes, and clinical education of dental students about COVID-19 pandemic. *PeerJ* 8: e9575: 2–15.
- Behara, Isidora i Sonja Đuričin (2020). The Impact of COVID-19 Crisis on Medium-sized Enterprises in Serbia. *Economic Analysis* 1: 14–27.
- Buha, Vesna V.; Radmila R. Janičić, Danica M. Ličić Cvetković, Rada B. Lečić (2016). Analiza ponašanja studenata na globalnoj mreži. *Časopis Tehnika*, LXXI(4): 613–620.
- Donthu, Naveen and Andres Gustafsson (2020). Effects of COVID-19 on business and research. *Journal of Business Research*, 117: 284–289.
- Gao, Junling; Pinpin Zheng, Yingnan Jia, Hao Chen, Yimeng Mao, Suhong Chen, Yi Wang, Hua Fu, Junming Dai (2020). Mental health problems and social media exposure during COVID-19 outbreak. *PLoS ONE*, XV(4): 1–10.
- Hongwei, He and Harris Lloyd (2020). The impact of Covid-19 pandemic on corporate social responsibility and marketing philosophy. *Journal of Business Research*, 116: 176–182.
- Hu, Zhiliang; Ci Song, Chuanjun Xu, Guangfu Jin, Yaling Chen, Xin Xu, Hongxia Ma, Wei Chen, Yuan Lin, Yishan Zheng, Jianming Wang, Zhibin Hu, Yongxiang Yi, Hongbing Shen (2020). Clinical characteristics of 24 asymptomatic infections with COVID-19 screened among close contacts in Nanjing, China. *Science China Life Sciences*, 63: 706–711.
- Huang, Yeen and Ning Zhao (2020). Generalized anxiety disorder, depressive symptoms and sleep quality during COVID-19 outbreak in China: a web-based cross-sectional survey. *Psychiatry Research*, 288: 112954.
- Lazarević-Moravčević, Marija (2019). Characteristics of Marketing Communication Strategy of a Small Enterprise. *Economic Analysis*, LII(2): 104–112.
- McLachlan, Johan C.; John Bligh, Paul Bradley, Judy Searle (2004). Teaching anatomy without cadavers. *Medical Education*, 38: 418–424.
- Öcal, Adem; Vladimir M. Cvetković, Hoda Baytiyeh, Fantina Maria Santos Tedim, Miodrag Zečević (2020). Public reactions to the disaster COVID-19: a comparative study in Italy, Lebanon, Portugal, and Serbia. *Geomatics, Natural Hazards and Risk*, XI(1): 1864–1885.
- OECD, Strengthening online learning when schools are closed: The role of families and teachers in supporting students during the COVID-19 crisis, 24 September 2020.
- Pavlović, Dejana; Duško Bodroža, Valentina Vukomanović (2020). The Economic Impact of the COVID-19 on the Serbia's Labor Market. *Statistics and Facts. Economic Analysis*, 1: 1–13.
- Pavlović Vinogradac, Valentina; Jelena Pavičić Vukičević, Irena Čajner Mraović (2020). Value System as a Factor of Young People's Trust in Education During the Covid-19 Pandemic in Three Countries of Southeast Europe, *DHS – Društvene i humanističke studije* (Tuzla), 12: 331–354.
- Petrić, Domina (2020). Negative mental health effects of COVID-19 pandemic and panic. [DOI: 10.13140/RG.2.2.11798.09281]
- Sathyamurthi, Karibeeran and Lakshmi R. Devi (2020). Knowledge, attitude and practice on SARS-COV-2 among yang Indian residents during lockdown due to SARS-COV-2 outbreak-A Cross Sectional Survey. *International Journal of Research and Analytical Reviews (IJRAR)*, VII(2): 294–305.
- Syakur Abd, Sugirin, Widiarni (2020). The effectiveness of english learning media through google classroom in higher education. *Britain International of Linguistics Arts and Education (BioLAE-Journal)*, II(1): 475–483. [DOI: 10.33258/biolae.v2i1.218]
- Warwick, McKibbin J. and Fernando Roshen (2020). The Global Macroeconomic Impacts of COVID-19: Seven Scenarios, CAMA Working Paper No., 19: 1–45.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- The Wall Steet Journal (2020). Feb 8 <https://www.wsj.com/articles/chinas-factories-struggle-to-resume-operations-after-virus-shutdown-11581157800> [Internet] [cited 2020 Mar 20]; Available from: [Google Scholar]. Доступно на: <https://www.worldometers.info/coronavirus/>. Приступљено: 16. 8. 2021.
- World Health Organization (2020). Rolling updates on coronavirus disease (COVID-19). Доступно на: <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/events-as-they-happen>. Приступљено: 16. 8. 2021.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

THE INFORMEDNESS OF THE FACULTY STUDENTS IN THE REPUBLIC OF SERBIA ON THE ISSUE OF PANDEMICS CAUSED BY COVID-19

by

RADICA BOJIĆIĆ

University of Priština temporarily settled in Kosovska Mitrovica
Kolašinska 156, Kosovska Mitrovica, Serbia
radica.bojicic@pr.ac.rs

MILAN S. DAJIĆ

Tehnickal School Vitina
Vitina, Serbia
d.milan@hotmail.rs

SUMMARY: Covid-19 pandemic has changed the lives of people around the world. The specific situation in which the world found itself, required the adjustment of the forms of human behaviour, in terms of constant and timely information. The study, conducted on a sample of 300 students and five universities and high schools in Serbia, aimed to examine the way students are informed about the Covid-19 pandemic, as well as students' attitudes about measures taken by the Government of the Republic of Serbia to combat the Covid-19 pandemic. Covid-19 has become an unavoidable topic in all communication channels. The media and social networks transmit numerous researches and theses on a daily basis and thus become the basis and the most accessible source of information, but one can often come across various information that leads to misconceptions. The most common information channel is represented by social networks and media, after that, students list friends as a source of information, then the Internet, doctors and finally all of the above. Although almost a third of the respondents trust the profession the most, that is, the doctor's recommendations, as many as a tenth of the surveyed students do not trust it. It is also worrying that the majority of respondents do not have a positive attitude towards the measures adopted by the Government of the Republic of Serbia with the aim of combating the consequences of the Covid-19 pandemic.

KEYWORDS: Covid-19, pandemic, awareness, students

КОНЗЕРВАТИВИЗМ И ЛИБЕРТАРИЈАНИЗАМ – „НАТЕГНУТИ” САВЕЗ ИЛИ „СВЕТА” АЛИЈАНСА?

(*Poredak i sloboda – razgovori konzervativaca i libertarijanaca*,
приредили: Aleksandar Novaković i Dušan Dostanić, „Službeni glasnik”,
Beograd 2020, 629 стр.)



Живимо у епохи никад већих и бржих промена. Можемо је звати епохом неоманије, епохом опседнутости радикалним прогресом. Информације смеђују једна другу ван могућности разложне перцепције и обраде од стране обичног човека, а чак и они који претендују на то да заиста *мисле*,¹ имају скоро нерешиве проблеме у том смислу пред собом. Сигнали, симболи и паролe су свуда око нас, али њихово значење као да измиче и најупорнијима. Посебно то важи за конзервативизам и либертаријанизам, чија су два симболичка

стуба *поредак* и *слобода*. Симболи који се са правом могу узети за ова два појма – несумњиво циркулишу у глобалној јавности. А књига *Поредак и слобода* је као мрежа и филтер у исто време, јер те симболе сакупља на једно место и чисти њихово суштинско од свега споредног. Ништа мање није споран ни однос конзервативизма и либертаријанизма, што је већ имплицирано у другом делу наслова приказа ове књиге. Ни теоријски ни практично није свеједно где су границе конзервативизма и либертаријанизма, односно шта су они тачно. А није свеједно ни да ли су они увек и свуда компатибилни, независно од околности.² Анализа тога шта су конзервативизам и либертаријанизам и каква је природа односа између њих, представља централну осу ове књиге.

Додатно, осим што се ова дијалектика дешава у поменутом контексту неоманије која је глобални тренд, конзервативизам и либертаријанизам – за разлику од социјализма – скоро да нису научно изучавани у Србији, а након 1944. нису уопште. То је допринело њиховој сатанизацији од стране идеолога „главног тока”. Аутори то и истичу у уводној речи, када кажу: „Узрок овог неразумевања налази се у дубоком и до данашњег дана темељно непреиспитиваном наслеђу комунизма”. И још додају: „Ово је толико снажно, нарочито међу интелектуалцима...”. Имајући ово у виду, чини се да је према ауторима парадоксално,

¹ При том, треба имати у виду да мислећи људи нису нужно академски интелектуалци.

² Да ли су они „вечни” савезници или су, рецимо, савезници „из нужде” пред заједничким опасним непријатељем (само током Хладног рата, на пример, како у књизи указује Александар Новаковић)?

иако не и неочекивано, да се српска „либерална сцена” поистовећује са Кочом Поповићем, а „националистичка” (условно речено конзервативна) са Александром Ранковићем. Тако да је демаскирање ових српских интелектуалних противречности само додатан адут који ова књига носи са собом.

У том духу, аутори су се постарали да књига и структурно што верније одрази главне и споредне нити постављене проблематике. Након уводне речи приређивача, следи инструкторан увод у два дела, где аутори настоје да опишу темељне одлике конзервативизма (Достанић) и либертаријанизма (Новаковић), користећи притом импозантну релевантну литературу, како страну тако и домаћу. Осим тога, постављају генералне обресе конзервативно-либертаријанског односа који заиста варира на скали од симфоније до свађе. Аутори упућују на многобројне узајамне приговоре разних конзервативаца и либертаријанаца који су се до сада јавили, затим дају свој сопствени суд, али подвлаче да је на сваком читаоцу да заузме свој став и тако допринесе даљем развоју одавно динамичне дискусије на ову тему. Преостали део књиге чини осам тематских целина, сачињених од најпознатијих текстова различитих конзервативних и либертаријанских аутора. На почетку сваке целине стоје кратки описи у виду сажетака који читаоцима служе као оријентир за текстове који следе.

Душан Достанић почиње део увода констатацијом да ниједна струја класичног политичког мишљења није толико подложна контроверзама као конзервативизам. То је делом зато што се конзервативизам дуго и по инерцији везивао за одређене странке, племство, војску или уопштено елите, а те друштвене групе, данас, свакако нису носиоци конзервативног етоса. У најбољем случају конзервативизам се своди на сентиментални жал за давно прошлим временима, која су добра само зато што су давно прошла. Међутим, постоје и интринзични узорци неразумевања самог конзервативизма. Достанић истиче да се прва група разлога своди на немогућност дефиниције конзервативизма као неке рационалистичке теорије или идеологије (за разлику од социјализма), с обзиром да је конзервативизам више став, држање, дух, инстинкт, принцип деловања који се не могу везати за некакав универзални политички садржај, већ увек и само за конкретне окол-

ности, тј. постојећу традицију. У том смислу, левица је „вечна” (Нолте), јер код ње нема таквих недоумица, левичар од пре 150 година и данас би се разликовали око мало ствари, док са конзервативцима то није случај.³ Друга група узрока се по Достанићу своди на дојам да конзервативизам није ништа друго до инерцијално опирање свим променама. А баш напротив, конзервативизам је очување живота у свом развоју, дакле у сталним променама и менама (Лео), али само уз континуитет и задржавање прошлог, јер бисмо у супротном имали просто кретање, не и развој. Тачније, када се говори о задржавању прошлог, ту се не мисли на задржавање свега прошлог, већ оног што вечно важи (Гинтер). Оно што се одупрло времену се не одбацује, већ брижљиво негује.

Посебна вредност овог Достанићевог уводног дела лежи у једној реченици која на најбољи, најсажетији, а опет никад дубљи и далекосежнији начин слика конзервативизам као вишевековни (тачније вишемиленијумски) политички топос, чиме га истовремено реско раздваја од свих других школа политичког мишљења или идеологија. Та реченица гласи: *Конзервативизам (...) услед своје дубокој антиројолошкој увида сиречава човека да поверује да му је дајто да у овом свећу својим снајама оствари 'царство Божије', а да истовремено не падне у очајање*. Одиста,

³ Притом, Нолтеово поређење старозаветних пророка са модерним левичарима (а што Достанић наводи у књизи) заиста је запало за око. Јер, пре би се могло рећи да су старозаветни левичари били управо они који су били предмет критика старозаветних пророка, а да су пророци били конзервативци. Погледајмо *Књигу пророка Јеремије* (34–35). Ту је пророк критиковао владајуће зато што „новотаре” супротно древним заповестима Божијим. Конкретно, властодршци су у то доба почели да усвајају нове култове („клањање другим боговима”) и да крше правне норме које постоје од старина (нпр. ослобађање роба Јеврејина након 6 година). Пророци су владарима прорицали пропаст која би им долазила „одозго”, од самог Бога, а не од некакве револуционарне руље. Пророци су упозоравали да ће власти страдати од спољног непријатеља и по Божијем промислу и допуштењу, а не по рационалистичком људском плану. Но, екстремно је интересантно знати, а управо то знамо захваљујући овој књизи, да су неким конзервативцима попут Нолтеа, и овакве паралеле – премда, по нама, кроз погрешне – имале смисла у њиховом покушају да се кроз дистанцирају од левике.

у овој реченици је све речено, и свако ко је икада имао барем успутног додира са конзервативном литературом (а познаје и основе социјализма и других политичких праваца) тешко ће моћи, а да се не сложи са реченим, па и са тим да ова реченица можда представља својеврстан „манифест конзервативизма”.⁴ А чини нам се да је управо идеал „раја на земљи”, оствареног наводно човековим рационалистичким напорима, красио све друге политичке школе, које су – у одсуству конзервативне противтеже било у парламентима било на бојним пољима – резултирале увек у свом застрашујућем екстрему. И тај екстрем је увек значао ликвидацију и пљачку на стотине милиона људи у светској историји, јер ништа није „смело” и могло⁵ да се испречи у том помахниталом галопу сцијентификованог и конструктивистичко-рационалног појединца ка фатаморгани „земаљског раја”. Будући читаоци ће у Достанићевом уводу, надамо се, пронаћи вероватно још оваквих реченица или размишљања који ће их натерати да добрано консолидују или прошире своја знања на тему конзервативизма.

Александар Новаковић отвара свој увод о либертаријанизму одличним позивањем на Џонатана Хајта и његових шест рецептора укуса из моралне „кухиње”.⁵ Код сваке особе постоје сви рецептори, али су они различитог капацитета од човека до човека. Према Хајту, палета рецептора код конзервативаца је најбоље балансирана, док код либертаријанаца доминира само један и то онај за слободу/тиранију. Због тога, како Новаковић оцењује, либертаријанизам карактеришу редукционизам, радикалност, искључивост, универ-

зализам. Прави либертаријанци желе да потврде у пракси аксиом о легитимној употреби силе, тј. о заштити појединца од насртаја других на његову слободу и легитимно власништво, чиме се либертаријанизам своди на учење о индивидуалној правди и слободи. Одавде произлази „камен спотицања” либертаријанизма и конзервативизма. Либертаријанизам не жели да се бави специфичностима било ког друштва (традицијама и околностима), он само сматра да се свуда и што пре морају успоставити такви конституционални аранжмани који ће гарантовати као максимум минималну и морално неутралну државу (полиција и судство) за протекцију индивидуалне слободе. Кад год залази преко овог „минимакси” услова, либертаријанизам иде било лево ка социјализму било десно ка конзервативизму (Лу Роквел, Вилијамсон, Блок) и ово схватање је познато као „танко” (*thin*). А „пуно” схватање либертаријанизам проширује и на друге сфере као што је рецимо феминизам (Џонсон).

Из либертаријанских текстова који су приказани у остатку књиге следи да је „танко” схватање међу либертаријанцима доминантније. И ту се отвара један нови фронт спорења, фронт који не значи нужно конзервативно-либертаријански спор, већ пре свега унутар-либертаријански спор. Нека врста „породичне свађе” између оних у либертаријанском кампу који заговарају врлине и традиције у друштвеном – не и државном – животу (Хопе, Ротбард, Лу Роквел) и оних који гаје равнодушност или презир према било којем групном концепту врлине или наслеђа, чак и уколико се не ради о било каквом државно спонзорисаном пројекту са конзервативним призвуком (Ранд). Ту је дилема да ли либертаријанац треба да буде у друштвеном смислу стриктни конзервативац хришћанске културе или просто необуздани либертин. А овом спору претходи, како Новаковић то исцрпно и крајње интригантно приказује на примеру локовског и ротбардовског разумевања „себевласништва” и првобитне апропријације, једна врста не само темпоралне и спацијалне, већ и концептуалне дискрепанце између ранијег, класичног либерализма и каснијег либертаријанизма. Јер, није свеједно да ли је „себевласништво” код човека само релативно (Бог је потпуни власник свега као код Лока) или апсолутно (Ротбард) – те разлике имају различите правне импликације, поготово у домену

⁴ Да неко не би помислио да је ово „спречавање” нешто по себи безвредно и бесмислено, подсетили бисмо на важност „негативног знања” о којем тако убедљиво пише Насим Николас Талеб у својој књизи *Антифрхкосис*. Негативно знање је робусније од позитивног, јер оно што данас знамо као „тачно” врло лако се може испоставити сутра као нетачно, довољна је само једна опсервација супротна од тренутне хипотезе, док оно што већ сада знамо као нетачно, скоро никако не може сутра да се покаже као тачно (осим ако се, на пример, не установи да нас је нека визуелна околност или дефект навела да нешто посматрамо другачијим од онога што заиста јесте, а то се дешава врло ретко). Видети више: [Taleb 2012: 303–305].

⁵ У питању су дијаде: брига/повређивање, праведност/варање, верност/издаја, ауторитет/субверзија, светост/деградација и слобода/тлачење.

породичног права.⁶ Тако, вишеслојност либертаријанизма генерише мултидимензионалне релације, како на интралибертаријанској равни тако и на екстралибертаријанској.

Приређивачи заједно завршавају увод резимеом односа либертаријанизма и конзервативизма. Прво, прихватају „танко” схватање либертаријанизма. Друго, сматрају да либертаријанизам никако не сме да улази у савез са прогресивцима који форсирају имиграцију, позитивну дискриминацију геј права, родну равноправност, мултикултурализам. Прогресивна агенда значи увећање бирократије, тако да би савез са прогресивцима значио директан пуцањ у саму срж либертаријанизма. Треће, приређивачи су свесни да нема апсолутне хармоније између либертаријанизма и конзервативизма, и стога оптирају за један „натегнути” савез пред хоризонтом опасности, сачињеним од много удаљенијих идеологија и политичких концепата.⁷ Не ради

⁶ Новаковић детаљно пореди Лока и Ротбарда овде на примеру родитељског односа према деци, јер није свеједно да ли је дете (тачније још фетус) „себевласник” од свог настанка или он тај статус стиче тек касније у периоду адолесценције, тј. каква су права и обавезе родитеља према деци и обратно – да ли родитељ сме да прода, изгладни или повреди своје дете на овај или онај начин.

⁷ Главни ток конзервативизма и главни ток либертаријанизма имају толико сличности, да када би вечно постојао неконфликтан модус њиховог односа у виду некакве „свете” алијансе без повременог инсистирања на њиховим разликама, то би пре или касније значило утапање конзервативизма у либертаријазам или обратно. Новаковић истиче да је за неке либертаријанце прави конзервативизам заправо либертаријанизам (Хопе), док би се скоро исто могло рећи и са конзервативне тачке гледишта (бар када је класични либерализам као предак либертаријанизма у питању). Но, овде имам проблем рекла бисмо, темпоралних рокада и руптура. Класични либерализам (локовско-токиловски) је поникао у једном специфичном контексту, где су се многе неписане норме „подразумевале”. За многе класичне либерале било је потпуно нормално да воде политичари једне земље редовно посећују верске службе у тој и тој деноминацији, да воде складан породичан живот без јавних скарадности или разуданости, да се у својим списима и говорима позивају на верске списе и слично, а што је данас готово увек и свуда саблазан за највећи део „прогресивне” јавности. И то у тој мери да су некада писци сматрали да о томе нема ни најмањег разлога да пишу (поготово острвски либерали који нису имали непосредно искуство

се ту више о „гигантској” опасности од комунизма која је постојала током Хладног рата, већ пре свега о новим „гигантским” опасностима: 1) стварање светске владе или ентитета попут ЕУ, 2) „зелена” идеологија глобалног загревања. Четврто, неопходно је стално разобличавати самозване конзервативце који о конзервативизму говоре као о чувању нечега што је у датом моменту *status quo* или – још горе – буквалном копирању институција које су постојале пре неколико векова, уз помоћ државне принуде.

У приказивању сваког од осам тематских поглавља књиге која садрже најрепрезентативније текстове конзервативно-либертаријанске дебате, нажалост, не можемо овде поменути сваки (укупно их је 43!), већ само оне који су на писца ових редова оставили највећи утисак.

Прво поглавље носи назив „Суштина конзервативизма”. Како приређивачи истичу, из есеја Мајкла Оукшота под називом „Рационализам у политици” исцртавају базичне конзервативне вредности као што су неповерење према општим принципима, скепса према апстракцијама, једностраном рационализму и развијен осећај за специфично, повесно

либертинске Француске револуције и других револуција као што јесу многи континентални конзервативци). Заправо, подржати либертинизам за многе класичне либерале било је незамисливо. Међутим, временом је класични либерализам под утицајем утилитаризма Бената и социјалдемократије Мила избледео. Уследила је једна дужа руптура све док се либертаријанизам није поново појавио после неколико деценија у САД. У том периоду руптуре, много тога што се некада „подразумевало” просто је нестало и са појавом либертаријанизма, део аутора је сматрао за потребним да се изврши рецепција тог заборављеног, некада „подразумеваног” наслеђа, док је део аутора сматрао да је то беспредметно и одатле је настао спор. На трагу свега оног што су у овој књизи написали Достанић и Новаковић, могуће је очекивати у будућности (али никако предвиђати или вештачки радити на томе) неку врсту споја либертаријанизма и конзервативизма онда када – и много – опасности из левицарског тавора мину у акиво већој мери. За очекивати је да се нека – делом постојећа делом нека нова – традиција етаблира као тај „подразумевани” фундамент целокупне политичке заједнице, унутар које би политичке експлицитне норме имале либертаријански карактер, али би читав сет неписаних норми и конвенција просто спонтано био одраз јаког конзервативног духа. Но, време и историја биће коначне судије.

изникло и јединствено.⁸ Но, то не значи да су сви текстови овог поглавља у свему осталом истоветни. Читаоци ће приметити у много чему оштре разлике између аутора текстова, у мери у којој можемо говорити о разним конзервативним „теоријама”, тј. правцима. Поглавље се завршава текстом Еберхарда Штрауба „Конзервативизам” који износи контроверзну тезу у вези тога да је данас конзервативизам само номиналан, јер се следи Кондилисов траг када се тврди да се племство које је некада оличавало конзервативизам угасило, односно стопило са капиталистима у либерализму. Између ова два текста пажњу завређују и текст Едварда Фејзера „Метафизика конзервативизма” о значају метафизике-универзалија за конзервативизам кроз нијансирање реалистичких, концептуалистичких и номиналистичких струја конзервативизма.⁹ Не можемо а да не поменемо Расела Кирка и његов текст „Десет конзервативних принципа” који је до сада вероватно најбољи покушај да се таксативно представе основна начела конзервативизма.

Друго поглавље носи провокативан наслов „Чаврљави секташи”. Ту је серија текстова конзервативних аутора који су критиковали и класични либерализам и поготово либертаријанизам. Изнад свега, предмет критике је био тржишни фанатизам неких од њих, односно настојање да се један план (социјалистички) замени другим (наводно либертаријанским), који би све односе и традиције у друштву подвео под строго начело понуде и тражње које важи у економским односима. Заправо, како сажетак приређивача показује, конзервативне критике нису уперене против свих либерала и либералних поредака, поготово не против оних који су историјски били условљени и спонтано формиран, већ против оних либерала и либертаријанаца који желе под маском правог либерализма *ex nihilo* да

исконструишу друштво наново, врло често чак и подупрти државном интервенцијом и левичарским вредностима. На том трагу је текст Расела Кирка „Либертаријанци – чаврљави секташи” када критикује Мила (а не Лока!) као наводну претечу либертаријанаца, затим текст Ерика Ленерта „Погрешан примат” о штетности економистичке вере социјализма и капитализма, тј. духовне превласти привредног, као и текст Александра Гауланда „Либерална хегемонија” о привреди која је престала да буде конзервативна социјална снага као некад и о опасностима пред којима се налазе неке од традиционалних заједница због тога (попут породице).

Треће поглавље „Зашто бити либертаријанац” је преглед текстова који се држе ригидног и „танког” либертаријанског моралног кодекса. Сем текста Дирдри Маклоски „Манифест новог америчког либертаријанизма или како постати хумани либертаријанац” који у неким тачкама прелази „танко” схватање либертаријанизма. Сажетак приређивача каже да је (прави) либертаријанизам заправо бунтовничка филозофија која тражи правду одмах и сада, али не било какву правду, а најмање правду прописану бирократским пером централне државе, као и то да тржиште није *raison d'être* либертаријанизма како се то карикатурално негде умишља, већ је тржиште тек једна од логичких последица либертаријанског поретка. Текст Марија Ротбарда „Зашто бити либертаријанац” управо је на том трагу – погрешно је заговарати либертаријанизам утилитаризмом („живећемо сви богатије” или „једнако богато”), већ на правдољубивости. Волтер Блок у сјајном тексту „Либертаријанизам и либертинизам” хируршки прецизно раздваја либертаријанизам од савремених трендова моралног релативизма и разуданости и истиче важност културног (не државног!) конзервативизма за остваривање либертаријанских идеала.

Овај Блок текст је увод за наредно, четврто поглавље „Либертаријанизам као културни конзервативизам” у којем се махом налазе текстови који „танко” поимају либертаријанизам, али јако наглашавају неопходност волунтарног следовања за традиционалним вредностима. Чак толико, да су врло оштри према модалним, левим, хипстер и трендсетер либертаријанцима, попут Лу Роквела у „Аргумент у прилог палеолибертаријанизму” који пише: „Културне антинорме

⁸ Додајемо да Оукшатов текст можемо свести и на разликовање између техничког (базираног на разуму) и практичног знања (базираног на искуству). Техничко знање је плод и циљ рационализма и он се карактерише политикама „савршености” и „једноличности”, док се практично знање карактерише политикама „несавршености” и „разноликости”.

⁹ На овај текст се даље у књизи надовезују Молеров текст „Номиналистички заокрет”, као и „Последње метафизичко право” Ричарда М. Вивера.

које кресе либертаријански имиџ су одвратне. Оне немају ништа заједничко с либертаријанизмом *per se*, и оне су мртви баласт”. Или Марија Ротбарда у „Зашто палео?” када осуђује лажне либертаријанце речима „клошар”, „врхунски преварант”, „типична фукара”. Како сажетак целине каже, овај блок текстова оличава тежњу неких да се оформи стари савез предратног америчког изолационизма и либертаријанизма.¹⁰ Но, терминолошка динамика не престаје да се захуктава, јер Хоуп у „Интелектуална недоследност конзервативизма” тврди да је сваки прави конзервативизам заправо либертаријанизам, док Волтер Блок вуче на другу страну и тражи исту дистанцу за либертаријанизам и од конзервативаца и од социјалиста (уз могуће повремене везе с њима!) у „Либертаријанизам под либелом: критика Хоупа”.¹¹

Пето поглавље „Очијукање”, говори о „кокетирању” конзервативизма и либертаријанизма са, наизглед, скроз непријатељским идеологијама или становиштима. Сажетак нас одмах уводи, шок тврдњом, да бескомпромисни браниоци слободе могу и да бране фашизам као мање зло пред надирућим комунизмом (Мизес у „Аргумент фашизма”), да апологете државног суверенитета могу да нападају тоталну државу и звуче као либертаријанци (Шмит у „Даљи развој тоталне државе у Немачкој”), а да горљиви римокатолици могу да се залажу за тзв. кућу либерализма са отвореним вратима, тј. антиетатистичку толеранцију (фон Кинелт-Ледин у „Кредо једног реакционара”).¹²

¹⁰ О овоме поготово говори други Ротбардов текст у овој целини под насловом „Живот на Старој десници”.

¹¹ Док у виду завршног текста поглаваља Хоуп као да закључно „реплицира” Блоку у сјајном тексту под називом „Један реалистични либертаријанизам”.

¹² Заиста одјекују речи фон Кинелт-Ледина из овог текста: „Страхујем од маса сачињених од људи уplashених да буду јединствени, да буду особе; који се више брину за сигурност него за слободу, који се плаше својих комшија или ’заједнице’ више него Бога и сопствене савести. (...) Као реакционар поштујем сваку особу која, следећи своју савест, храбро и искрено држи до погрешних становишта. Имам бесконачно више поштовања за фанатичне каталонске анархисте, ортодоксне Јевреје, тврдокороне калвинисте или екстатичне дервине него за хуманитарне псеудолиберале који се тајно диве свемогућој држави. (...) Волим људе, најчешће ’заостале’ попут Ти-

Шесто поглавље је „За (амерички) физиолизам и против њега”. Сажетак подсећа на фузију из једног дела Хладног рата, чији је врхунац оличен у председницима и председничким кандидатима, прихватљивим тада за многе либертаријанце и конзервативце (Реган, Голдвотер), и оставља отвореним питање да ли ће и како до те фузије опет доћи након пада комунизма у ери тзв. над-држава. Ричард Вивер у „Конзервативизам и либертаријанизам: заједничка основа” слика заједничке темеље нашег главног двојца, јер истиче да обојица траже огромно друштвено поље које не треба да регулише држава, већ (праксеолошким методом) недржавни ентитети, само што либертаријанци и конзервативци до истог циља долазе различитим путевима.¹³ Франк Мејер у „Слобода, традиција, конзервативизам” наглашава заједништво у томе да је врлина или вредност као крајњи циљ живота сваког човека (на чему инсистира конзервативизам) јалова без слободе (на чему инсистира либертаријанизам).¹⁴ Опет, Лео Брент Бозел Млађи у „Слобода или врлина” противречи Мајеру и каже да је немогуће једначити важност слободе или врлине, тј. да у савезу (евентуалном) увек било конзервативизам било либертаријанизам мора да пати. По Бозелу, корен дезинтеграције и пада Запада није у све јачем продору левице, већ у стављању слободе на већи престо од врлине, те стога Бозел предлаже одвојене колосеке.

Седмо поглавље је насловљено „(Једна мала) европска полемика”. И заиста, поглавље је најмање у целој књизи. Састоји се само од два текста немачких мислилаца Андре Лихтшлага („За либертаријанско-конзервативну сецесију”) и Геца Кубичека („Мерила”). Док Лихтшлаг убеђује конзервативце да је држава та која убија вредности које су конзервативцима драге (поготово породицу) и да либертаријанци и конзервативци имају истог противника оличеног у бирократији, политичкој коректности, феминизму, тоталитарним тенденцијама саме државе, дотле Кубичек остаје доста опрезнији око предло-

ролаца, швајцарских брђана, Шкота, Навареза, Баскијаца, мргодних сељака Балкана, Курде”.

¹³ Један од могућих разлога за ову „дивергенцију путева” смо описали у фусноти 7.

¹⁴ На овом Мајеровом трагу, рекли бисмо, следи у књизи текст америчког председничког кандидата из 60-их година прошлог века Берија Голдвотера „Савест конзервативца”.

женог савеза, јер *laissez-faire* на ком Лихтшлаг тврдокорно инсистира по Кубичеку и јесте у тој размери претња за неке од вредности до којих је конзервативцима изузетно стало (породица, народ, вековна „спремашта етике“).

Осмо поглавље „Хајек и конзервативизам” је последње. Посвећено је демаскирању наводног Хајековог „антитрадиционализма”, што је мишљење које је још увек популарно у круговима – ротбардовски казано – модалних либертаријанаца. Површни читаоци Хајековог опуса злоупотребљавају први текст у серији овог поглавља „Зашто нисам конзервативац” у којем је Хајек резигниран само једним типом тзв. конзервативизма, оним који се након Другог светског рата развио у Британији током владе Харолда Макмилана. Јер, тада је жртвовано прегршт конзервативних принципа зарад пуког одржања на власти Конзервативне партије. У наставку је текст Роџера Скрутона „Хајек и конзервативизам” у ком је Хајек баш интерпретиран у највећем делу као велики мислилац конзервативног мисаоног тока, иако Скрутон неке аспекте Хајекове филозофије критикује управо са позиција конзервативизма. Слично ради и Едвард Фејзер у „Невоља са либертаријанизмом” када Хајека, поготово у његовим каснијим списима, види као великог поборника културног конзервативизма.¹⁵ Поглавље (и књига) се завршавају позним Хајековим текстом „Индивидуални и колективни циљеви” којим развјава сваку дилему – тржиште (приватна својина) и породица као два стуба западне цивилизације нису плод некаквог „рационалног човека” и његових планова или интелектуалних расправа (макар оне биле и либертаријанске), већ спонтани плод једне миленијумске еволуције коју нико никада није планирао. Овде посебно ваља истаћи Хајеков сјајан историјски резиме да су увек разни деструктивни (краткотрајни, али увек периодично понављајући) социо-религијски покрети радикалног типа ударили на те две установе које су нашле заштиту у оквиру највећих монотеистичких религија света – дале на својину и породицу.

¹⁵ Додатна вредност Фејзеровог текста је у суптилном разликовању две верзије либертаријанизма. Прва је локовско-аристотеловско-хајековска коју он, суштински, једначи са конзервативизмом, а друга је утилитаристичко-контрактаријанска која имплицира антиконзервативизам.

На крају, остаје да закључимо како ова књига није само једина књига на српском језику која је за тему имала конзервативизам и либертаријанизам (као и њихов узајамни однос), већ је њена права вредност у томе што је свему пришла на тако холистички и дубински начин. Читаоци ће кроз уводе Достанића и Новаковића стећи најпре основни референтни оквир у ком се крећу конзервативизам и либертаријанизам, а онда ће даље, кроз проbrane текстове, реформулисати или допуњавати знања из тих увода. Као што сами писци у текстовима у осам поглавља књиге отварају нова питања и дају нове одговоре у дебати, тако ће и читаоци сами имати прилику да се у ову дебату укључе, као што сведоче и покушаји писца ових редова да појединим коментарима принесе своју „лепту” у том духу (нарочито у фуснотама). Такође, књига није само штитово које ће помоћи конзервативцима и либертаријанцима свих генерација да разјасне неке своје дилеме и надограде досадашња знања, она је већ сада незаобилазан материјал за све људе опште културе који теже да имају солидне увиде у политичку мисао и политику. Нарочито би левичари требало да дођу у посед ове књиге, јер ако игде могу *заиста* да упознају своје политичке непријатеље, онда је то ова књига – *Поредак и слобода – разговори конзервативца и либертаријанаца*.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Taleb, Nassim Nicholas (2012). *Antifragile – Things That Gain from Disorder*. New York: Random House, 303–305.

Марко Пејковић

Институт за политичке студије, Београд
pejkovic.braman.marko@gmail.com

ГЛАВНИ ТОКОВИ МОДЕРНОГ КОНЗЕРВАТИВИЗМА

(Миша Ђурковић, *Десна мисао у XX веку*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 2019, 618 стр.)



Чак и летимичан увид у библиографију преведених наслова из области политичке филозофије и друштвене теорије током постојања социјалистичке Југославије показује изванредно богатство литературе посвећене лево оријентисаним мислиоцима. Чињеница да су на српски (тада српскохрватски) језик била преведена готово сва канонска (као и многа мање битна) дела друштвене теорије писана из левичарског регистра непосредно је одражавала политику владајућег идеолошког дискурса који је, издашно потпомажући њихову рецепцију, на тај начин пружао себи једну врсту легитимације. Прихватајући поједностављену дихотомију на „прогресивне” *versus* „реакционарне” друштвене снаге као и некритичку веру у незауостављиви тех-

ничко-технолошки и друштвени прогрес, левичарски дискурс није испољавао готово никакво интересовање за мислиоце изван традиције политичке левнице сматрајући, у складу са Марксовом оценом да их је „дијалектички жрвањ историје” једном за свагда прогнао на „ђубриште историје” те да, стога, не постоји разлог за познавање њиховог мисаоног наслеђа. Након глобалног урушавања социјалистичке „утопије на власти”, некада владајући левичарски дискурс био је замењен неолибералним дискурсом при чему су, неретко, бивши истакнути заговорници „социјализма са људским ликом” иступали као убеђени поборници либералног политичког поретка и са њиме повезаног система вредности. Имајући у виду суверену превагу марксистичке друштвене теорије током социјалистичког раздобља коју је, затим, током тродеценијске „транзиције” у капитализам заменила опет посве некритичка апропријација и неупитна превласт неолибералне парадигме, не чуди да конзервативна и, уопште, десна мисао и даље представља једну од изразитих белина како у погледу постојеће литературе на српском језику тако и у српском академском дискурсу. Некритички прихватајући неолибералну идеологију а са њоме и разне културолошке облике њене легитимације, академски *mainstream* у Србији није показивао, практично, никакво интересовање за европску конзервативну традицију. Одатле су, потиснути на саму маргину академског живота, мислиоци конзервативног усмерења привлачили, првенствено, пажњу једне врсте контракултурне интелектуалне сцене. Трагајући за алтернативама владајућим левичарским и/или либералним парадигмама, ова сцена, састављена од неколицине малих издавачких кућа и њој блиских интелектуалаца,

усмерила је пажњу ка традицијама европске деснице и понајвише је допринела рецепцији, у српском културном кругу практично непознатих, конзервативних мислилаца. Имајући у виду поменуте околности, не изненађује чињеница да је традиција европског конзервативизма у 20. веку представљала предмет академског интересовања свега неколицине истраживача међу којима се посебно истиче Миша Ђурковић (р. 1971), научни саветник и директор Института за европске студије у Београду.

Изворно формиран првенствено као истраживач усмерен ка проблемима модерне политичке филозофије, Ђурковић је – полазећи од класичног деветнаестовековног либерализма (коме је била посвећена и његова докторска дисертација објављена 2006. под називом *Политичка мисао Џона Стиварта Мила*) – временом ширио своја истраживачка интересовања на низ тема које превазилазе релативно уске дисциплинаре границе и покрећу питања не само од академског већ и од ширег друштвеног значаја. Реч је, у првом реду, о анализи феномена савремене популарне културе, затим, о конспирологији, тј. улози тајних организација у политичкој пракси која, по правилу, остаје изван интересовања политичке теорије, те о читавом комплексу биоетичких проблема који су, услед снажног технолошког развоја током претходних деценија, све више добили на значају. Свакако вреди поменути и да је Ђурковић својим преводима неких од стандардних списа савремене политичке и друштвене теорије (Јорам Хазони, Јаел Тамир, Ноел О'Саливен, Денис Ф. Томпсон) пружио значајан допринос и попуњавању белина у овој врсти преводне литературе. Упоредо са поменутиим истраживањима, Ђурковић је пре готово две деценије започео и са истраживањима ванредно богате баштине конзервативне политичке мисли. Континуирано бављење овом темом аутор је сада објединио, у виду прве синтезе историје, десне политичке мисли написане на српском језику. Већ сама ова чињеница говори да је реч о крајње несвакидашњем подухвату чија је појава од прворазредне важности за српску културу.

Ипак, пре него што лапидарно назначимо структуру и носеће идеје Ђурковићеве књиге, сматрамо да је важно указати на неколико претходних напомена које је он изнео у Уводу (стр. 5–12). Наиме, имајући у виду стање

кризе у коме се већ неколико деценија налази савремено српско друштво, аутор је истакао неопходност да се оно уреди макар са „минимумом пристojности, предвидивости и могућности да различити људи поштено, отворено и са што мање манипулација сучељавају своје ставове, а да што је могуће образованији и освешћенији бирачи (не само гласачи!) имају право да се информисано одреде између неколико аутентичних опција” (стр. 6). У овом начелном становишту које, уједно, представља и његов својеврсни научни и политички *credo*, Ђурковић је, у ствари, указао на две важне чињенице: на ванредно значајну улогу манипулације јавним мњењем посредством масовних медија у савременим друштвима (чији се утицај тешко може преценити) и, друго, на потребу да друштвене науке, укључујући и политичку и социјалну филозофију, одговоре своме друштвеном позиву првенствено тиме што би анализирале горућа друштвена, политичка и економска питања савременог друштва и на њих понудила читаву лепезу могућих решења. Наиме, сагласан са оценом Ерика Хобсбаума који је још пре више од четврт века тврдио да човечанство убрзано „клизи низ падину варваризације”, Ђурковић не губи из вида да потреба систематског образовања грађана представља такође један од важних задатака друштвених наука. При томе, заговарајући плурализам различитих идејних становишта која воде континуирани међусобни дијалог у циљу приближавања истини, он иступа са истински демократског становишта које постојање и међусобно уважавање различитости разумева као *conditio sine qua non* сваког демократски уређеног поретка. Напосетку, укажимо још и на једну околност настанка ове књиге коју је аутор, помало скромно, назначио у фусноти. Будући да је реч о теми која готово у потпуности представља непознаницу унутар српског академског (филозофског, социолошког и политиколошког) дискурса, Ђурковић је – попут свих истраживача који се одлуче за отварање нових истраживачких питања и кретање „неутаганим стазима” академског живота – у основи пионир и аутодидакт у овој области. Интелектуално се формирајући у време „позног социјализма” и почетака српске транзиције када је марксистичка парадигма још увек доминирала у српској друштвеној теорији, Ђурковић је, као што је и сâм истакао у предговору – „суштински

самоук, неко ко је читавог живота сам трагао за новим идејама, покушавајући да их изучи и унесе у нашу културу” (стр. 12). Иако су несумњиво представљала отежавајућу чињеницу, постојећа ограничења академске средине у којој је деловао Ђурковић је надоместио интелектуалном радозналешћу и истрајним процесом самообразовања (тј. *Bildung*-а) што му је омогућило да, без сувишних лутања уобичајених за сличне подухвате, укаже на магистралне токове десне мисли у 20. веку.

Полазећи од става да придавање нарочите важности очувању поретка и вредностима које оличавају религија, морал, дужност и хијерархија, представља *differentia specifica* конзервативне идеологије, Ђурковић се приликом избора мислилаца које је укључио у своју синтезу руководио првенствено оригиналношћу и утицајношћу њихових идеја. Следећи ово начело, своју књигу је структурирао у четири тематске целине: у првој је анализирао неке од мислилаца главног тока, у другој представнике радикалне деснице, у трећој је представио економске теорије развијене од стране десних теоретичара док је у четвртој пажњу усмерио ка питањима права и породице у савременим друштвима. Међу мислиоцима „главног тока” (стр. 15–176) Ђурковић је анализирао политичку теорију Џејмса Фенимора Купера и српских напредњака из 70-их година 19. века видећи у њима родоначелнике – у првом случају америчког а у другом случају српског – модерног конзервативизма. И Купер је, као и српски конзервативци неколико деценија доцније, имао крајње трезвен однос према могућностима и инхерентним ограничењима демократског уређења увиђајући опасности од учешћа широких, необразованих маса у политичком животу и са тиме повезаним проблемом „тираније јавности” – демократске тираније која, служећи се масовним медијима (у то време првенствено штампом) обликује јавно мњење у складу са интересима демагога тј. предводника руље. Одатле је Купер у појави масовне штампе видео „застрашујућу машинерију” која, заправо, доприноси ширењу дезинформација. У друштву обележеном масовном демагогијом, тиранијом већине и корупцијом, Купер је нарочити значај придавао идеји друштвене хијерархије на челу са просвећеном елитом обдареном нарочитим моралним врлинама. Међутим, наспрот ове

идеалистичке идеје о друштву којим руководи изабрана елита, Купер је дао трајан допринос политичкој мисли управо својом тезом да је у демократском политичком поретку најважније питање начина на који се ствара јавно мњење. Када је, пак, реч о српским конзервативцима и њиховим водећим представницима – Милану Пироћанцу, Чедомилу Мијатовићу, Милутину Гарашанину, Стојану Новаковићу и Живојину Перићу – Ђурковић у њима види први облик модерног српског конзервативизма који по свом карактеру није био ауторитаран већ је, уважавајући стварност српског аграрног друштва, био заснован на идеји (ограниченог) демократског парламентарног уређења, владавине права и изградње снажних институција. При томе, оно што је нарочито значајно јесте Ђурковићева ревалоризација мисаоне баштине српских конзервативаца који су, посве неоправдано обележени као тобожњи реакционари, били више од читавог столећа потиснути из српског колективног сећања.

Након ових претходника модерног двадесетовековног конзервативизма, Ђурковић је анализирао дело Гаетана Моске, једног од најзначајних друштвених теоретичара у 20. веку да би, потом, истакао најважније елементе хришћанске демократије те односа савременог хришћанства и људских права. Иако је због своје теорије елита, у либералним и левичарским круговима Моска био проскрибован као архиреакционар, он је, заправо, указао на реалну чињеницу да фактичку власт у сваком друштву – без разлике у односу на његов формални облик политичког уређења, дакле, подједнако и у демократији колико и у монархији – врши једна изразита мањина тј. „политичка класа” која успева да се наметне другима из чега нужно проистиче и иманентна друштвена неједнакост. Утемељеност Москиног суда потврдила је, како истиче Ђурковић, унутрашња организација чак и оних партија које номинално заступају потпуно супротне тезе у односу на Москву, а које „неумитно следе моделе политичких односа које је Сицилијанац показао као универзалне” (стр. 100). Као изразити елитиста и аристократа духа, Моска је, попут свих конзервативаца, такође зазирао од учешћа маса у политичком животу сматрајући их погодним тлом за манипулације од стране „политичке класе”. У том смислу, он је с правом истицао да „глас није право већ политичка функција за

коју се човек мора оспособити”. Стога је и победу фашизма сматрао непосредном последицом ширења бирачког права. Осим тога, за разлику од многих друштвених теоретичара, Москва се није либио да у своју теорију укључи и разматрања оних „друштвених сила” које су, због нетранспарентности свога деловања, већином неприступачне истраживачима иако имају огроман утицај на политичке, економске и друштвене токове – реч је, у првом реду, о тајним организацијама међу којима у Италији, где је Москва деловао, мафија и слободно задарство традиционално поседују нарочити значај. Имајући у виду поменуте чињенице, Ђурковић закључује да Москени теоријски увиди представљају „један од најразвијенијих и најзанимљивијих примера десне политичке мисли средњег тока у 20. веку” (стр. 106).

У наредном поглављу Ђурковић је у широкој историјској перспективи приказао настанак, развој и основна обележја концепта хришћанске демократије који је обележио политички развој Западне Европе након Другог светског рата. Указавши на тешкоће са којима се Римокатоличка црква суочавала у своме настојању да се одреди према свеобухватним променама током 19. и прве половине 20. века и места својих верника у западноевропским друштвима захваћених снажним процесом секуларизације, Ђурковић с правом означава доношење папске енциклике *Rerum Novarum* 1891. као преломни тренутак у постепеном прихватању демократије од стране Римокатоличке цркве. Ипак, услед њене наслеђене ауторитарне структуре, појаве комунизма у Русији након 1917. те слабости саме демократије током међуратног раздобља, Римокатоличка црква прихватила је демократију тек након окончања Другог светског рата. Истовремено са распламсавањем Хладног рата, у Западној Европи формиране су странке демохришћанске оријентације које су, убрзо, постале кључни актери на политичкој сцени. Оне Западној Европи нису донеле само „један дуг период мира, стабилности и изванредног технолошког и привредног развоја” већ су и одсудно допринеле превазилажењу традиционалних европских (првенствено француско-немачких) антагонизама. Иако је хришћанска демократија првенствено феномен везан за већински римокатоличке земље, Ђурковић је приказао генезу и специфична обележја протестантске хришћанске

демократије (Холандија, скандинавске земље) да би, потом, истакао њене кључне доктринарне елементе: *јиринциј њерсонализма* који егоистичном индивидуализму супротставља интегралну личност верника; *јиринциј суйсидијарности* („спуштање” надлежности у обављању послова на ниво породице, локалне заједнице итд.); *јиринциј њосредничких инстийиуција* у виду разних удружења грађана окупљених око заједничког циља; *јиринциј друшћивене солидарности* који заједницу држи на окупу; *јиринциј кооперације* између различитих верских деноминација; *јиринциј јединстива хришћанској светји* и, напоследку, *јиринциј социјално-јиржисине јивреге* (познате у Немачкој под називом ордолиберализма). Детаљну елаборацију односа Римокатоличке и Руске православне цркве према питању људских права, Ђурковић је пружио у наредном поглављу истакавши, иначе често занемарену чињеницу, да је персоналистички дискурс, захваљујући деловању изузетно утицајног римокатоличког мислиоца Жака Маритена, уграђен у саме темеље *Универзалне декларације о људским јравима* коју су Уједињене нације изгласале 1948. године.

У другој тематској целини посвећеној „радикалној мисли” (стр. 177–374), која, уједно, представља и средишњи део књиге, Ђурковић је анализирао политичке идеје Ернста Јингера, једног од водећих протагониста тзв. „конзервативне револуције” у Вајмарској републици, концепт диктатуре Карла Шмита, најутицајнијег и, уједно, најконтроверзнијег немачког правног теоретичара у 20. веку, затим, традиционалистичку политичку теорију Јулиуса Еволе, езотеричног мислиоца потпуно супротстављеног рационалистичком духу своје епохе, затим концепт евроазијства Лава Гумиљова и, напоследку, снажење нове радикалне деснице у Европи у контексту питања имиграција. Свој четворици мислилаца који су предмет Ђурковићеве анализе својствена је, иако у различитој мери, побуна против модернизма. Међутим, међу њима постоје и значајне разлике. Наиме, Јингер и Шмит били су „конзервативни револуционари” који су у својим идејним конструкцијама критиковали модерност али су, истовремено, остварили и особену и, надаसे, подстицајну синтезу појединих елемената традиције и модерности. Одатле је обојицу могуће сврстати међу представнике утицајне школе мишљења коју је Џефри Херф означио

„реакционарним модернизмом” у својој, сада већ класичној, истоименој књизи. Овим изразом Херф је означио посебно духовно становиште које се развило у Вајмарској републици а чије је дистинктивно обележје представљало прихватање техничко-технолошког напретка – или, другим речима, онога што су филозофи Франкфуртске школе отприлике у исто време називали „инструменталном рационалношћу” – уз истовремено одбацивање модерних политичких институција, пре свега парламентарне демократије и класног друштва у име традиционалног, ауторитарног политичког поретка и заједнице повезане исконским, органским везама. Поменути духовни амбијент – коме су, осим Јингера и Шмита, припадали неки од најистакнутијих немачких интелектуалаца током међуратног раздобља (пored осталих и Освалд Шпенглер, Вернер Зомбарт, Мартин Хајдегер, Ханс Фрајер, Готфрид Бен) – представља неопходан оквир за разумевање њихове политичке и социјалне филозофије. У том контексту, Ђурковић истиче да су они износили „радикалан захтев да савршени политички романтизам мора бити стварна синтетна конзервативног, хијерархијског модела устројености друштва и стварне модерности, која слави технику као инструмент за еманципацију народа и државе” (стр. 199). Одатле и Јингерово одбацивање демократије и фасцинација технологијом као и Шмитово одбацивање идеје природног права и друштвеног уговора у име диктатуре као легитимног облика власти.

За разлику од Јингера и Шмита, Јулиус Евола и Лав Гумиљов припадају посве другачијим мисаоним традицијама: противник хришћанства, дубоко прожет езотеријом и мистицизмом, Евола је иступао као радикални критичар модерности, прогреса, демократије и парламентаризма доказујући да западна материјалистичка и рационалистичка култура незауостављиво пропада. Заступајући елиитистичко друштвено уређење, хијерархијски друштвени поредак и сакрални карактер државе, Евола је нарочити значај придавао два идејама: прво, идеји традиције, коју је разумевао као особени облик супериорног, трансцендентног знања које проистиче из апсолута, помоћу кога је једино могућа духовна обнова западне културе и, друго, идеји диктатуре чији легимитет проистиче из сакралног карактера државе а не народног суверенитета. Одатле је и сакрална монархија, уређена

на начелима субординације, дисциплине, лојалности и послушности, са војном елитом сачињеном по узору на средњовековне витешко-монашке редове, представљала Еволин политички идеал. Истичући постојање перманентног „окултног рата” који се води упоредо са „класичним” ратовањем, Евола је поништавао разлику између ратног и мирнодопског стања и залагао за успостављање војног поретка „који ће увести тоталну контролу државе и протерати снаге субверзије” (стр. 259). Због своје блискости са италијанским фашизмом и немачким нацизмом (према којима је, ипак, гајио одређене аристократске ограде), Евола је након Другог светског рата био у потпуности маргинализован поставши, према Ђурковићевим речима, „парија западне интелектуалне сцене” (стр. 219).

Слично искуство маргинализације доживео је и Еволин савременик у Совјетском Савезу, руски мислилац Лав Гумиљов што је, уједно, и једина сличност између ова два конзервативна мислиоца. Син песничког пара Николаја Гумиљова и Ане Ахматове, Лав Гумиљов је током Стаљинове владавине у више наврата робијао по совјетским казаматима. „Отопљавање”, тј. извесна либерализација совјетског режима која је уследила за време Никите Хрушчова, омогућило је Гумиљову да започне универзитетску каријеру бавећи се историјом и етнологијом туранских народа и, нарочито, Хазара. Гумиљов је првенствено значајан као један од водећих теоретичара евроазијства – специфичне културолошке и геополитичке доктрине која Русију разумева као особену цивилизацију која следи власти, „трећи пут” другачији од Западне Европе и Азије. Надовезујући се на спекулативне концепције оснивача евроазијства који су, по правилу, након Октобарске револуције деловали у емиграцији (Петар Савицки, Георгије Флоровски, Николај Трубецкој и други), Гумиљов је настојао да их поткрепи својим археолошким, историјским и етнологским истраживањима при чему је, својим уношењем природнонаучних концепата у тумачење историје „често западао у дилетантизам” (стр. 320). Ипак, од трајног значаја је његова идеја да угроженост од стране Запада представља геополитичку константу у историји Русије, схваћене као особене природне и духовно-историјске целине. Управо овом својом идејом Гумиљов је стекао изузетну популарност током Перестројке да би, постхумно, његове

идеје о руском „посебном путу” постале део официјелне геополитичке стратегије руске државе. Коначно, у посебном поглављу Ђурковић је анализирао снажење нове радикалне деснице у Европи у контексту континуиране имиграције, истакавши нарочите идеје Алена де Беноа, водећег десног милиоца у савременој Француској.

У трећој целини, посвећеној „десној економији” (стр. 375–478) Ђурковић је тежиште своје анализе усмерио на три међусобно повезане теме: економску теорију дистрибутивизма, затим економску теорију Вилхелма Репкеа те социјално-економско учење Римокатоличке и Руске православне цркве. Видећи у теорији дистрибутивизма „идејни допринос англоамеричког католицизма” и једну врсту одговора на крајности протестантског, индивидуалистичког капитализма и колективистичког социјализма, Ђурковић је приказао темељне идеје њених главних представника, Гилберта Кита Честертона и Хилера Белока. Увиђајући деструктивни потенцијал капитализма и разобличавајући његову идеолошку фасаду – у том смислу карактеристичан је, поред осталог, Белоков суд да „слобода у капитализму значи слободу да се умре од глади” – обојица теоретичара критиковали су монополистички капитализам, финансијске спекулације и истицали значај морала у привредном животу и равномернију расподелу друштвеног богатства. На опасности од нерегулисаног тржишта које производи периодичне економске а, услед тога, и политичке кризе, истрајно је указивао и Вилхелм Репке, „једна од најзанимљивијих и интелектуално најширих фигура друге половине 20. века”. Његова кључна идеја је да тржиште тј. закон понуде и потражње не може да буде нити једини нити универзални регулатор економског живота већ да држава мора да обезбеди чврст оквир тј. уређени поредак у коме се, осим слободе привредног живота, подједнако поштују и право, обичаји, моралне норме и заједничке вредности. Ово посебно, будући да је једино на тај начин могуће успоставити истински здраву економију и здраво, што значи, социјално одговорно друштво. У том контексту, Репке је нарочито наглашавао значај хришћанске религиозности са њеним карактеристичним скупом вредности. Овим својим схватањима, која су се у многome подударала са економским схватањима дистрибуциониста, Репке је постао

„отац социјалне тржишне привреде” након Другог светског рата. На ова разматрања логично се надовезује анализа социјално-економског учења Руске православне и Римокатоличке цркве. За разлику од релативно мало пажње коју Руска православна црква посвећује питањима рада и економије приступајући им са начелног и апстрактног становишта, Римокатоличка црква отвореније и далеко исцрпније говори о правима радника, њиховом положају у савременом глобализованом свету и, тврдњом да је човек „покретач, средине и циљ целокупног социоекономског живота” (стр. 468), наглашава суштинску повезаност економије и морала.

У четвртој и, уједно, закључној целини књиге Ђурковић је анализирао нека од кључних питања на којима инсистира савремени конзервативизам: питање судске диктатуре, политике развода те борбе за очување породице (стр. 479–590). У првом случају, реч је о раширеној пракси присвајања законодавне власти од стране судова која представља специфично обележје правног система у САД одакле се, сасвим некритички, шири и у другим земљама. Судија и правни теоретичар Роберт Борк назвао је ову праксу „судском диктатуром” која је судове, од чувара законитог поретка, претворила у „политичке инструменте за реконструкцију друштва супротно вољи народа и за наметање онога што они виде као садржинску (супстантивну) правду” (стр. 482). Као један од најкарактеристичнијих примера ове диктатуре Ђурковић је размотрио тзв. „политике развода” приказавши идеје Стивена Баскервила, водећег познаваоца породичног права и критичара ове праксе у САД. У основи, реч је о процесу који се одвија под окриљем идеологије „родне равноправности” и води разарању породице и стварању друштва атомизованих јединки. Имајући у виду ове чињенице, једно од главних питања у савременом конзервативизму тиче се управо очувања традиционалне породице која се у глобализованом друштву нашла на удару лево-либералних идеологија подржаних од стране крупног капитала. Ово посебно будући да је у његовом интересу, како истиче Ђурковић, „да се формира андрогина, заменива особа, индивидуалац усредсређен на каријеру, неукорењен и невезан за породицу” (стр. 534). Својеврсну потврду ове тезе он је пронашао у делу Алана Карлсона, једног од најзначајнијих савремених истра-

живача породице и водећег заступника традиционалних породичних вредности и критичара феминизма, контрацепције, абортуса, развода и, уопште, *LGBT* и *queer* идеологије.

Покушавши да истакнемо само неке од најважнијих мисаоних мотива Ђурковићеве садржајима ванредно богате књиге, сматрамо да – с обзиром на општу појмовну збрку која влада у јавном дискурсу у погледу вредносног утемељења савремених идеологија као и на распрострањеност тезе о наступајућем добу „постистине” – неколико његових упоришних идеја заслужују нарочиту пажњу. Наиме, Ђурковић с пуним правом истиче да је управо једно од карактеристичних обележја савременог конзервативизма инсистирање на „демократији и праву гласа обичног човека као једном од последњих упоришта које чува свет од новог тоталитаризма” (стр. 17). Доживевши темељан преображај током 20. века, конзервативна мисао је данас, на привидно парадоксалан начин, постала бранилац темељних демократских вредности: слободе, правне једнакости и националног суверенитета. Овом суду могли бисмо додати још и то да је национална држава – насупрот очекивањима о наступању тзв. „постнационалне констелације” која су пратила глобални тријумф неолибералне идеологије током последње деценије 20. века – постала можда последњи потенцијални бастион индивидуалне и колективне слободе од доминације глобализованог, корпоративног капитализма. Осим тога, савремена криза капитализма изнова је актуелизовала стара питања о могућности реформе овог, иначе ванредно прилагодљивог, економског система. Стога, нарочит значај изнова стичу интелектуални увиди представника дистрибуционизма попут, на пример, Белоковог концепта „сервилне државе” или, пак, Куперовог упозорења о манипулативној природи масовних медија (која је са савременом информатичком револуцијом попримила раније неслушене размере). У том смислу, вреди се свакако замислити и над, иако на први поглед радикалном, Ђурковићевом оценом да идејну основу савремених

лево-либералних идеологија представља „троцкизам у комбинацији са фундаменталистичким феминизмом” (стр. 491). Ово посебно имајући у виду да се, под кринком идеологије људских права, заправо ради о једној врсти новог, рекли бисмо „пузајућег тоталитаризма” који, осим што је усмерен на разарање традиционалних друштвених веза, има и веома јасне политичке импликације: у првом реду, наметање једне, универзално важеће „истине” и поништавање сваког права на плурализам вредности и могућности избора што, на концу, потиरे сам појам људске слободе.

Приводећи крају осврт на дело које смо настојали да представимо, неопходно је рећи још и да, осим богатства садржаја посвећених многим недовољно познатим или посве непознатим мисаоним традицијама, аутора књиге одликују одлично познавање литературе на више европских језика, системачност, јасност и прегледност у излагању, непретенциозност у изрицању судова и одсуство сваке аподиктичности. С обзиром на поменуте врлине Ђурковићевог дела, није претерана оцена да је реч, у пуном смислу, о заиста капиталном делу из домена историје политичке филозофије/политичке теорије које истовремено попуњава једну еклатантну празнину у српској култури. Тиме, међутим, тема нипошто није исцрпљена већ је аутор, бројним питањима која је покренуо, „одшкринуо врата” за будуће истраживаче што је, несумњиво, био и један од његових циљева приликом писања ове синтезе. Да закључимо – као својеврсна рекапитулација његовог властитог рада током претходне две деценије, Ђурковићева синтеза, осим што подстиче на критичко преиспитивање савременог друштва и његових бројних заблуда представља, уједно, и неизоставно полазиште за наредне генерације истраживача конзервативне мисли у 20. веку. На тај начин Миша Ђурковић се потврдио не само као ерудита, широких знања и разумевања интересовања, већ и као интелектуалац искрено привржен култури дијалога. Управо ова, више него ретка, особина чини његово дело још вреднијим!

Михаел Анђоловић

Универзитет у Новом Саду
Педагошки факултет у Сомбору
antolovic.michael@gmail.com

ЛИЦА И НАЛИЧЈА КОЛОНИЈАЛИЗМА ИЗ СРПСКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ

(Суочавање *Европе са њеном колонијалном прошлошћу*,
уредили Данило Бабић, Рајко Петровић, Јелена Вићентић,
Институт за европске студије, Београд 2021, 230 стр.)



Неколико деценија уназад све су отворенији захтеви у светској науци да се преиспита колонијална прошлост великих сила и да се истакну негативне последице расизма и колонијализма на савремене међуљудске односе. Овај општи тренд, кога у стопу прати тежња за заташкавањем мрачних страна епохе империја, није остао занемарен ни у савременој хуманистици на српском језику. Под покровитељством београдског Института за европске студије, Данило Бабић, Рајко Петровић и Јелена Вићентић преузели су на себе велику одговорност уређивања зборника о колонијализму, а као резултат тог рада

настало је дело *Суочавање Европе са њеном колонијалном прошлошћу* у коме се налази девет радова осморо научника из Србије, Индије и са Хаитија.

На почетку, уредници зборника у предговору (стр. 7–10) дефинишу колонијализам као поковање једног народа другом које прати и пракса освајача да сам чин легитимизује апологијом своје изабране улоге. Поред тога, аутори предговора упозоравају јавност да се у савременој западној историографији одвија процес ревизије и релативизације улоге колонијалних сила у циљу реафирмације и рестаурације колонијализма. Након предговора следи и кратка поздравна порука Његове екселенције Абделхамида Шебшуба, амбасадора Алжира у Београду, у којој је указао на недостатак искрености, воље и спремности некадашњих колонизатора да се суоче са својом заоставштином (стр. 11–14).

У првој целини зборника, која носи назив „Модел колонијализма”, аутори разматрају колонијалне праксе Шпаније, Португалије, Уједињеног Краљевства, Белгије и Немачке. Хиспаниста Рајко Петровић, истраживач-сарадник Института за европске студије, приказао је колонијалне моделе европских колонизатора у раду „Португал и Шпанија: случај први светских колонијалних империја” (стр. 17–38). Посматрајући утицај колонијализма у некадашњим шпанским и португалским колонијама, аутор примећује да су ове европске земље оставиле огроман културни, политички, економски, језички и религијски траг пре свега на латиноамеричком тлу. Поред представљања историјског тока колонијације и облика управе, Петровић је истакао и

комплексну улогу Римокатоличке цркве не само у погледу промене верске структуре, већ и у одржавању дисциплине и поретка међу потчињеним становништвом. Посебно место у анализи колонијалних модела, Петровић је посветио строгом, хијерархизованом, ибероцентричном и расном поретку који је утицао на латентно незадовољство белих креола (каснијих покретача побуна против метрополе), домородаца и афричких робова. Истичући да се у Јужној Америци, Шпанији и Португалији стварају две веома поларизоване слике о тековинама колонијалног режима, Петровић је свој рад закључио анализом оштрих научних и политичких полемика о позитивним и негативним странама колонијализма.

Незаобилазна тема колонијализма јесте вишевековна британска управа над Индијом, *драјуџем у бриџанској круни*. Овом важном питању пажњу је посветила Арва Аван, чланица Департамента за политичке науке Универзитета у Чикагу, написавши рад под називом “Cathastrophe and progress: British colonialism in India” (стр. 39–60). Почетак колонијализације она смешта у прву половину 17. века када британска Источноиндијска компанија успоставља прве испоставе на потконтиненту. Поред вишевековног успостављања политичке супремације, подједнако битне су биле, сматра Аван, и економска пенетрација Британије, експлоатација путем пореске политике и систематско упропаштавање индијске индустрије. Водећи се искључиво сопственим економским интересима, Британци су вековима били узрочници не само великих демографских, него и еколошких катастрофа. Уз то ауторка даје и детаљне описе механизма системске дискриминације и страдања становника Индије током векова британске управе. Поред страног фактора, у механизму контроле посебну улогу је имао и посреднички слој локалних земљопоседника који је такође добио истакнуто место у анализи ове младе научнице пореклом из Индије.

Друга колонија која представља посебно занимљиву тачку проучавања јесте Конго. О овој огромној земљи писао је Данило Бабић, истраживач-сарадник на Институту за међународну политику и привреду, у раду „Белгијски колонијални модел и његове последице на друштво колонија и метрополе” (стр. 61–86). Колонијалну историју Конга Бабић дели на два раздобља: период тзв.

Слободне државе Конго (коју карактерише сурова експлоатација под патронатом краља Леополда II) и на период директне белгијске колонијалне управе (у којој се експлоатација одвијала нешто блаже и уз општи консензус белгијских политичких и привредних елита). Брисел је, истиче аутор, у кратком времену успео да заведе ред и стекне огромне приходе захваљујући многим факторима (међународне околности, афрички колаборационисти, Римокатоличка црква итд.). Премда су били историјски везани за колонију Руанду-Урунди, Белгијанци су током колонијалне управе подстицали поделе које су довеле до страшних злочина крајем 20. века. Посматрајући однос белгијске државе према деколонизацији и колонијалном наслеђу, Бабић закључује да званични Брисел годинама веома мало ради на суочавању са злочинима почињеним у време Леополда II, као и да не постоји системски отклон од старих расних стереотипа који су и даље присутни у тамошњем друштву.

Питањем немачког искуства колонијализма бавио се Михаел Антоловић, ванредни професор Педагошког факултета у Сомбору (Универзитет у Новом Саду), у раду „У потрази за ‘местом под сунцем’: немачки колонијализам (1884–1919)” (стр. 87–104). Испитујући разлоге слабе историографске рецепције овог феномена у Немачкој, Антоловић истиче да су трауме Другог светског рата и преиспитивање искуства деветнаестовековног немачког *йосебној џуџи* у *модерној* доминирали у науци више од неколико деценија. У друштвеном погледу тешко је, сматра аутор, утврдити покретачку снагу немачког колонијализма будући да су стицање колонијалних поседа заговарале врло хетерогене друштвене групе. Анализом укупног немачког колонијалног искуства, Антоловић наглашава да су главни проблеми Другог рајха у успостављању стабилног колонијалног поретка били многоструки (недостатак радне снаге и малобројност колониста, немогућност урбанизације услед честих миграција, слаба економска размена између метрополе и колонија, насилне мере немачких завојевача које су попримиле геноцидне размере итд.). Упркос чињеници да је (у поређењу са другим колонијалним силама) Немачка од колонијализма имала тек ограничене користи, ово искуство је ипак утицало на радикализовање немачког национализма на прелазу 19. у 20. век.

Друга велика целина, коју чини неколико радова, носи назив „Отпори суочавања с прошлошћу, облици ревизионизма”. Холандију је, као земљу са дугом колонијалном историјом, проучавала Јелена Вићентић, докторанд Факултета политичких наука Универзитета у Београду, у раду „Нешто као тамна мрља – холандски колонијализам: корени модерног капитализма и свакодневног расизма” (стр. 107–131). Ауторка на почетку указује да се у Холандији свесно потискују мрачне стране у историји колонијализма. Заправо, током векова ширења своје колонијалне империје Холанђани су, истовремено, градили слику о својој изузетности и божијој одабраности, са једне, и свесно производили негативне стереотипе о народима (са изузетком острва Јаве) којима су владали, са друге стране. Проучавајући корене модерног капитализма и улогу Холандије у његовом стварању, ауторка описује како су Холанђани развили читаву трговачку мрежу, установили принципе пословања и насилно увели принцип мобилности радне снаге. Такође, она анализира како су колоније, у каснијим фазама развоја капитализма, утицале на подизање холандског стандарда, инфраструктуре и великих предузећа. Посебно место у раду добијају како описи вишевековне правне, политичке и оружане борбе домородачких народа против стране управе, тако и анализа процеса преиспитивања негативних страна колонијалне прошлости у самој метрополи.

Посматрајући историју француског колонијализма *одоздо* уредници зборника определили су се да тему о томе повере Жану Казимиру, некадашњем дипломати и великом познаваоцу хаићанске историје. Професор Казимир је у раду „Деколонијално тумачење историје народа Хаитија од 1697. до 1915.” (стр. 132–149) представио све структурне проблеме Хаитија у успостављању националне државе. Као прекретне тачке, професор Казимир види 1791. годину, када се ствара суверени народ Хаитија, и 1915. годину, када су САД разориле крхки систем хаићанске суверености. Аутор уочава да је колонијална историја Хаитија обележена феноменом *несреће* (то јест ропства наметнутог од метрополе) коју прате константни покушаји народа за ослобођењем. Главна теза аутора јесте да су апорије хаићанске независности почивале на томе да огромна друштвена солидарност – захваљујући којој је Хаити и створен – није

била праћена одговарајућим развојем друштва након ослобођења. Налазећи се вечито у бурама борбе империјалних сила за превласт споља и раздиран унутрашњим класним сукобима, Хаити је, према Казимиру, остао недовршена држава која није пронашла одговарајућу замену за плантажерски економски модел, као што није створила ни елите које би превазишле колонијалне начине размишљања.

Поред великих метропола у овом зборнику обрађене су колонијалне праксе мањег обима. Тако је Јелена Вићентић у раду „Незамисливи колонијализам и његови одједи – нордијске државе у колонијалном подухвату” (стр. 150–182) посматрала и критички преиспитала водеће наративе о непостојању колонијалне епохе у Данској, Шведској, Норвешкој, и мањој мери Финској. Ауторка упозорава научну јавност да се иза позитивне саморецепције нордијских земаља крије вишевековна пракса трговине робљем, латентна (иако неуспешна) тежња за проширењем прекоморских посела и константна тенденција наведених земаља да прикрију сурову експлоатацију, маргинализацију и насилну асимилацију поларних индогених заједница. Низом аргумената ауторка указује на важну улогу нордијских колониста у експедицијама, ширењу расистичких стереотипа и економском искоришћавању ресурса на Глобалном југу чиме се додатно релативизује улепшано виђење прошлости ових земаља.

Последња целина овог зборника носи назив „Поглед са Блиског истока”. Најпре, Слађана Здравковић, истраживач-сарадник Института за европске студије, у раду „Колонијализам под маском протектората – урушавање Османског царства ’изнутра’” (стр. 185–207) анализира искуство ове државе са великим притисцима европских сила. Пратећи историјски развој Османског царства, ауторка наглашава да су процеси јачања локалних породица у Алжиру, Тунису, Либији, Египту и осталим провинцијама, као и економско и војно опадање државе током векова, све више онемогућавали централне власти на Босфору да реше дугорочну кризу. Наслеђене противречности, подвлачи Здравковићева, вешто су користили странци (првенствено Британци и Французи) приликом успостављања различитих облика политичке контроле над османским територијама на Блиском истоку. Она, такође, описује не само економски продор

западних земаља путем инвестиција у индустрију и инфраструктуру, већ и покушаје директних утицаја на локално хришћанско становништво посредством страних школа и мисионара.

У раду „Кацарски Иран у великој игри” (стр. 208–229), Србољуб Пеовић, истраживач-приправник Института за европске студије, анализирао је како се ова земља сналазила у сложеним међународним односима. Представљајући историју ове земље, аутор истиче да су од почетка новог века Европљани све интензивније долазили у додир са Иранцима и тежили да искористе њихове ресурсе. Од половине 18, па све до 20. века Иран је трпео непрекидне притиске првенствено Уједињеног Краљевства и Русије, и у нешто мањој мери Француске. У зависности од променавих империјалних интереса, велике силе тежиле су да у сложеним геополитичким играма придобију Иран као савезника, али и да се прошире на његов рачун не водећи уопште рачуна о суверенитету. Оно што Пеовић посебно примећује јесте да је Британија због сопствених интереса махом бранила јединство Ирана, док је Русија неколико пута мењала приступ према овој земљи често осцилујући између ратоборног експанзионизма и жеље за мирнодопском економском доминацијом. Уз политичке, велике силе наметале су Ирану неретко и економске притиске, а релативно

побољшање Пеовић примећује тек у годинама после Првог светског рата у промењеним политичким и економским околностима. Анализирајући разлоге за негативну рецепцију кацарске епохе у Ирану, аутор закључује да у савременој иранској историографији постоји тенденција да се развије култура сећања којом се слави независност ове земље кроз подстицање антиколонијалних наратива.

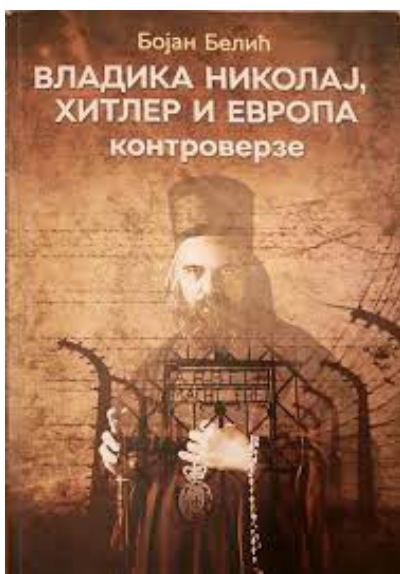
Као друштвено актуелан, колонијализам буди интересовање науке већ неколико векова и, због своје светске присутности, истраживачки је потпуно оправдано да се овом темом баве научници широм света. Зборник *Суочавање Европе са њеном колонијалном прошлошћу* нуди стручној јавности веома важан преглед колонијалних механизма управе, начина економске експлоатације, улоге локалних елита, утицаја хришћанства, као и рецепције колонијалне епохе у савременим друштвима на готово свим меридијанима. Замишљено динамично и глобално, ово дело нуди различите перспективе. Такође, надамо се да ће у неким будућим радовима друге империјалне праксе (пре свега Русије, Аустроугарске, Јапана и Италије, али и искуства колонијалне управе Енглеске и Француске у осталим земљама) бити обрађене и представљене српској публици на подједнако квалитетан и систематичан начин као што је то урађено у овом делу.

Петар С. Ђурчић

Истраживач-приправник
Институт за европске студије, Београд
petar.pero.curcic@gmail.com

НИКОЛАЈ ВЕЛИМИРОВИЋ ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА: НЕКИ НОВИ УВИДИ¹

(Бојан Белић, *Владика Николај, Хитлер и Европа: контроверзе*,
Ваљевска гимназија, Ваљево 2019, 259 стр.)



Из штампе је недавно изашла књига Бојана Белића под насловом *Владика Николај, Хитлер и Европа: контроверзе*. Стручну рецензију за ову публикацију написали су др Вељко Ђурић Мишина, директор Музеја жртва геноцида у Београду, и Милорад Бе-

лић, професор историје у пензији. У књизи Бојана Белића представљене су најзначајније чињенице о боравку Владике Николаја у Дахауу, од којих су поједине мало познате домаћој јавности, као и о његовом односу према нацизму, антисемитизму и Европи.

У овој публикацији представљени су подаци прикупљени на основу релевантних одељака из извора и литературе на енглеском и немачком језику. Посебна карактеристика ове књиге је то што је написана у форми расправе, те обилује полемичким тоновима, најпре у погледу критике закључака до којих су дошли поједини аутори и неки од истраживача који су се бавили деловањем и судбином епископа Николаја уочи и током Другог светског рата.

Према речима из рецензије др Вељка Ђурића Мишине (одломак из рецензије одштампан је на задњој корици књиге), ово дело има неколико вредних карактеристика, „међу којима посебно место има то што се аутор потрудио да најпре набави а потом и користи бројне радове објављене на неколико језика о теми о којој жели да расправља”.

За предговором (стр. 5–6), у књизи следи поглавље под насловом „Од Љубостиње и Војловице до Дахауа” (стр. 7–41), у ком се Белић осврће на претпоставке и тврдње о судбини епископа Николаја током Другог светског рата које су у својим радовима изнели Предраг Илић, Јован Бајфорд, Мирко Ђорђевић, Филип Давид, Александар Лебл и други критичари Велимировићевог деловања и позиционирања у контексту нацистичке политике. Њиховим тврдњама Белић супротставља аргументе из релевантних докумената, сведочанстава нацистичких заточеника утамничених током Другог светског рата итд.

¹ Овај приказ објављен је на енглеском језику у часопису: *The Nicholai Studies: international Journal for Research of Theological and Ecclesiastical Contribution of Nicholai Velimirovich / Николајево студије: међународни часопис за истраживање богословској и црквеној доприноса Николаја Велимировића*, 2021, I(1): 203–208. [DOI: 10.46825/nicholaistudies/ns.2021.1.1.203-208]. *Зборник Мајице српске за друшћивене науке* преноси га преведеног на српски језик, а уз сагласност наведеног часописа и аутора.

У поглављу „Почасни бункер” (стр. 42–111), Белић образлаже зашто се под оваквим називом не подразумева некаква почаст коју су уживали логорашаи. Сравнивајући сведочанства из историјских извора са подацима о боравку епископа Николаја и патријарха Гаврила Дожића (1881–1950) у Дахауу, Белић вели:

„Ehrenbunker’ није био никакво угодно одмаралиште ни почасни блок за госте нацистичког режима, већ клаустрофобични ред уских, мемљивих ходника, притиснутих тешким, збијеним зидовима, без прозора, или са понеким прозорчићем са решеткама, са просторијом за саслушавање и евентуално телесно кажњавање, окружен стражарницама, а у дворишту се налазио зид предвиђен за егзекуцију стрељањем...” (стр. 43).

У овом бункеру, који је имао 137 одвојених ћелија (стр. 45), налазили су се и организатор неуспелог атентата на Хитлера Георг Елзер (Johann Georg Elser, 1903–1945), немачки теолог и касније минхенски бискуп Јоханес Нојхојзлер (Johannes Neuhäusler, 1888–1973), француски политичар и премијер Леон Блум (Léon André Blum, 1872–1950), француски армијски генерал и један од лидера покрета отпора Шарл Делестран (Charles Delestraint, 1879–1945), пастор Мартин Нимелер (Martin Niemöller, 1892–1984) и други познатији непријатељи нацистичког режима. Српски црквени великодостојници били су дакле смештени у исти логорски блок у ком су се злоупотребљивали и други Хитлерови опоненти и заточеници нацистичког Рајха, показује Белић у овом поглављу, сабирајући врло корисна и упечатљива сведочанства очевидца, логораша који су преживели логорске ужасе, те сведочанства из друге грађе и релевантне литературе.

У поглављу које је насловљено као „Логорски поткамп Шлирзе” (стр. 112–133) аутор показује да Дахау није био један логор, већ систем логора — комплекс који је „обухватао 77 споредних логора и поткампова (од којих су неки били удаљени и више од 200 км), какви су били Итер и Шлирзе” (стр. 113). У том контексту, сугерише Белић, боравак епископа Николаја и патријарха Гаврила у Шлирзеу није исправно сматрати њиховим ослобођењем, што су олако закључили неки од ранијих истраживача. Напротив, како су ови поткампови и у административном смислу били зависни од централног логора у Дахауу, то би

значило да су српски архијереји били заточеници комплекса логора Дахау како крајем 1944. године тако и током првих месеци 1945. године, што у значајној мери рedefинише приступ питању трајања њиховог заробљеништва у нацистичким логорским условима, које је у неким студијама сведено на пар недеља почасног гостовања у Дахауу током септембра односно октобра 1944. године.

У најопширнијем поглављу књиге која је пред нама, насловљеном као „Владика Николај о нацизму, Јеврејима и Европи” (стр. 134–246), аутор најпре нуди својеврсну упоредну анализу рецепције нацистичке политике током 1930-их година, на овај начин указујући да у ширем контексту међународних односа, на првом месту у контексту оновремене западноевропске а исто тако и источноевропске и нарочито совјетске политике, интелектуалних и културних гихања и живота уопште, опасност од нацизма није била одмах препозната.

У тематском смислу фокус овог поглавља помера се на шири план. У њему се обрађују и додатна питања која се тичу односа православених црквених великодостојника према болшевизму, антисемитизма који је био карактеристика деловања и мисли појединих политичара и стваралаца који су дали одлучујући печат историји и култури 20. века, проблемом савременијих српских аутошовиниста који се нису трудили да овим темама приступе на непристрасан начин те су, занемарујући одређене чињенице, кроз необјективно тумачење у научну заједницу између осталог пласирали и слику владике Николаја као антисемите, нацистичког идеолога, затуцаног шовинисте итд. Теме овог поглавља проширују се чак до проблема новије европске историје, Француске револуције (стр. 204–209), немачке идеалистичке филозофије (стр. 210) итд.

У методолошком смислу излагање ауторових увида у овом поглављу на моменте постаје загушено количином информација које он обрађује и интерпретира, и веома је захтевно пратити га. Намеће се претпоставка да је зарад методичности ово поглавље било боље разделити на више краћих поглавља или потпоглавља, у којима би одређене теме биле обрађене понаособ. Истовремено, поставља се питање да ли је и колико оправдано да се у књизи посвећеној контроверзама у вези са ликом епископа Николаја отвори толики број питања и покрене толико тема.

С друге стране, труд да се сакупи и прибере толико информација које су у одређеној мери важне за основно питање којим се аутор бавио, и резултат који је представио у својој књизи врло су вредни и у значајној мери ће олакшати рад будућих истраживача. Најпре због тога што су одређени подаци до којих је Белић дошао у српској научној заједници били делимично познати или чак потпуно непознати, те у том смислу ова књига и те како има шта да понуди заинтересованом читаоцу.

Но свакако би било добро да се истраживање које је кроз ову монографију започето продуби – примера ради, у погледу немачког „цивилног ордена” којим је одликован Велимировић (стр. 172–176). Наиме, у литератури се срећу различите тврдње у вези са овим одликовањем. Најпре, тврди се да га је владика Николај добио 1935. (овог датирања држи се Белић), 1936. или 1937. године.

Потом, срећу се тврдње како је то одликовање за цивилне заслуге (уређење битолског немачког војног гробља из Првог светског рата), затим да је то орден којим је Хитлер одликовао Велимировића, а неки аутори су пласирали и тезу да је у питању „Гвоздени крст” (нем. Eisernes Kreuz — пруско и доцније немачко војно одликовање додељивано припадницима оружаних снага од 1813. године до Првог светског рата; у нацистичкој Немачкој, ово војно одликовање уведено је опет 1939. године, и додељивано је припадницима Вермахта за ратне заслуге у периоду 1939–1945. године).

Но, сва је прилика да немачко одликовање које је Велимировић добио током 1936. године није било додељено за некакве политичке или војне заслуге, будући да је у питању орден немачког *Црвеног крста* (познате хуманитарне организације) – епископу Николају додељен за заслуге обнове и уређења Немачког војног гробља. Како је пренела ондашња југословенска штампа, 25. октобра 1936. године у Битољу је освешћено обновљено Немачко војно гробље из Првог светског рата. На комеморативном скупу окупили су се представници дипломатског кора (немачки, француски, аустријски, румунски, мађарски и бугарски војни аташеи и друге дипломате), представници југословенске владе, војске и локалних власти, као и представници Цркве (умировљени епископ Јеротеј Гавриловић (1873–1946), као изасланик патријарха Вар-

наве, и локално свештенство). По завршетку церемоније, на банкету је немачки представник Виктор фон Херен (Georg Maximilian Viktor von Heeren, 1881–1949) поделио одликовања — Орден немачког Црвеног крста I реда, којим су одликовани епископ Николај и бивши командант Вардарске дивизијске области Ђорђе Аранђеловић (за немачки Орден Црвеног крста I реда, тј. степена, којим је одликован генерал Аранђеловић — истоветан ордену којим је одликован епископ Николај – сачувани су архивски подаци у персоналном досијеу дивизијског генерала Ђорђа Р. Аранђеловића у Војном архиву у Београду), и Орден Црвеног крста II реда којим су одликовани локални функционери. Велимировић ово одликовање није ни примио приликом свечаног додељивања: он се претходног и тог дана налазио на богомољачком скупу у Жичи. Иако је овде реч о комеморацији изгинулим војницима и додели не неког војног одликовања већ *Оргена Црвеног крста*, пада у очи да је једини представник високог клира на скупу био умировљени епископ Јеротеј, што опет може бити детаљ који шаље одређену поруку. Узгред, није јасно да ли је и када владика Николај преузео ово одликовање.

Према тврдњама изнетим у литератури, као и у документарном филму *Свети Николај Српски*, јеромонах Василије Костић (1907–1978) по избијању рата 1941. године ово Велимировићево одликовање понео је са собом када је из Битоља кренуо у Епархију жичку. С друге стране, према сећањима архимандрита Јована Радосављевића, ово одликовање су о. Василије и Јован Велимировић (1912–1989) пронашли међу стварима епископа Николаја у Љубостињу 1941. године. Можда ће нека будућа истраживања расветлити питања у вези са поменутиим орденом. Свакако, оно што смо хтели да истакнемо је како се поставља питање да ли је нужно поменуто одликовање сматрати *Хиллеровим орденом Николају*, уколико је реч о Ордену Црвеног крста?

Две суштинске примедбе које бисмо дали на поменуто поглавље тицале би се најпре интерпретације дела *Српском народу кроз шамнички њорозор* (стр. 184–197). Наиме, мишљења смо да би пре интерпретације ово дело најпре требало критички испитати, односно приступити питањима ауторства, настанка и аутентичности овог дела које је, подсетимо, први пут објављено три деценије

после смрти епископа Николаја, у околности-ма које нису најјасније и које нас обавезују бар на одређени опрез.

Поред тога, права је штета што аутор није посветио пажњу екуменском деловању владике Николаја у контексту антинацистичке иницијативе међухришћанских екуменских организација током 1930-их година, рецимо у контексту Велимировићеве укључености у делатност Универзалне хришћанске конференције за живот и рад, односно Комисије за живот и рад и Светске алијансе за промоцију пријатељства међу народима помоћу цркава. Поменута тела су већ у септембру 1933. године, после годишње конференције Комисије за живот и рад одржане у Новом Саду на којој је учествовао и владика Николај Велимировић, као и на састанку Извршног одбора Светске алијансе одржаном пар недеља касније у Софији, као резултат заједничких напора кроз одговарајућа саопштења јавно објавила своју позицију – јасан и врло негативан став у погледу Хитлерове расистичке политике, одбацујући тзв. „Аријански параграф” и тадашњу нацистичку агенду као антијеванђелске и противне хришћанству. Последнице оваквог става биле су далекосежне и веома значајне, а мишљења смо да је, с друге стране, Николајево учествовање и подршка овим раним антинацистичким иницијативама било један од разлога да још пре рата он у очима нацистичког режима буде окарактерисан као смртни непријатељ и личност коју чим буде могуће треба уклонити из јавног живота.

Но, критичко истраживање заоставштине епископа Николаја тек предстоји, и овакве публикације важан су и значајан корак ка превазилажењу некритичког и паролашког приступа питањима Велимировићеве мисли, као и питањима његовог живота и рада. У том

смислу, наше примедбе треба разумети као подршку Белићевим истраживачким напорима, и охрабрење да свој вредни и предани рад настави, јер је у погледу живота и рада владике Николаја отворених питања много, а јасних и прецизних одговора и темељних и објективних истраживача мало.

Уопште узев, књига која је пред нама доноси велики број веома корисних и занимљивих података, из перспективе коју су досадашњи истраживачи добрим делом занемаривали. На самом крају књиге налази се и списак коришћене литературе (стр. 249–258). Нажалост, публикација није опремљена именским нити каквим другим индексом, који би с обзиром на згуснутост података сабраних у овој књизи били згодна алатка и кључ за коришћење свих оних драгоцених информација које се у њој налазе. Мишљења смо како би било веома корисно да евентуално друго издање ове публикације буде опремљено именским и предметним регистром.

У техничком смислу овој публикацији имало би се шта замерити у погледу словних грешака, односно одређених мањкавости које се тичу слабо одрађеног коректорског дела посла, те самог слога и припреме за штампу. Тако, на пример, пагинација према садржају који је донет на стр. 259 не кореспондира са стварном пагинацијом поглавља у књизи. Но, без обзира на ове ситне недостатке, књига Божана Белића српским читаоцима доноси драгоцене увиде и позива научну заједницу да преиспита владајућу квалификацију епископа Николаја Велимировића као колаборационисте, хитлеровца и антисемите. Вредни рад аутора на сакупљању и анализи извора и грађе релевантне за ову тему заслужује сваку похвалу.

Срећко Петровић

Хришћански културни центар
„Др Радован Биговић”, Београд
petrovic.srecko@gmail.com

ПСИХОЛОШКИ АСПЕКТИ ПЛЕСА И УМЕТНИЧКЕ ИГРЕ

(Maja S. Vukadinović, *Psihologija plesa i umetničke igre*, Pedagoški fakultet – Novosadski centar za istraživanje plesa i umetnost flamenka „La Sed Gitana”, Sombor – Novi Sad 2019, 152 str.)



Верна својој основној вокацији – психологији стваралаштва и још вернија проучавању психологије плеса и уметничке игре, Маја С. Вукадиновић, доктор психолошких наука и виши научни сарадник, поново се књишки огласила тематиком коју компетентно и научно, истовремено страшно и поетски, проучава већ дужи низ година. Овога пута ради се о монографији под насловом *Психологија плеса и уметничке игре*, коју можемо појмити као природни наставак претходних истраживања, мислећи при томе, пре свега, на студију *Доживљај уметничког дела у психологији стваралаштва* (2017). Док је у тој студији ауторка инсистирала на ставу да се уметност увек доживљава у одређеном контексту и

укључује различите менталне процесе, који имају значајне контекстуалне ефекте на реакцију људи и евалуацију уметности, у књизи *Психологија плеса и уметничке игре* фокусирана је на идеју да је игра оно одредиште у сваком човеку у којем се налази живот у свом изворном облику, устројен по принципима слободе и личне истине. Осим тога, ауторка потенцира становиште да психолошки фактори, попут мотивације и менталних вештина, имају важну улогу у виталном аспекту плесних перформанси уметничке игре. Вукадиновићева је агилни аутор и актер, јер, како на уводним странама пише, књига је, између осталог, инспирисана и личним искуством у области извођачке, кореографске и педагошке плесне праксе, односно активног бављења игром у последњих двадесет и пет година.

Пратећи постављену структуру, односно редослед излагања материје, даћемо сажет приказ садржаја ове монографије. Подељена је у седам поглавља, а завршава додацима везаним за свако поглавље. Вредна спомена је и обимна литература, која садржи чак 355 наслова, помно одабраних и функционално коришћених у самом тексту књиге.

У првом поглављу под насловом „Феномен плеса”, ауторка описује покретаче плеса, одређује термилошке и суштинске разлике између плеса, игре и уметничке игре. За плес наводи да је вероватно најстарији вид стваралаштва, чија се изузетна улога може запазити још у првобитној синкретичкој уметности. Наиме, на плесну игру се наилази код свих народа, на свим поднебљима и у свим друштвеним епохама. Најчешћа, спонтана игра, има двојако деловање на људе: она, или изазива, или апсорбује и смирује узбуђење. Али,

савремени човек све мање даје одушка својим осећањима кроз спонтан плес, те он није више уобичајена реакција на животне појаве, као што је то био у древним, архаичним временима.

Мотивацију, односно покретачке факторе плеса ауторка, позивајући се на класификацију Ане Милетић (1986), систематизује у седам категорија. То су: 1) урођена човекова потреба за ритмичким кретањем, 2) потреба за живљавања вишка енергије, 3) потреба за испољавањем емоција, 4) нагон за опонашањем и игром, 5) инстинкт за окупљањем у заједницу као социјални мотив, 6) потреба за естетским обликовањем, 7) потреба за симболичком трансформацијом примљених доживљаја. Укупно узевши, мотивација која човека покреће на плес има своје две димензије: једна је телесна (потреба за ритмичким кретањем, избацивањем вишка енергије и сл.), а друга психолошка, која подстиче социјалне аспекте плеса и доприноси симболичкој трансформацији примљених доживљаја.

Појашњавајући термине „плес“, „игра“ и „уметничка игра“, Вукадиновићева указује на то да у другим језицима постоје разлике међу овим појмовима, док се у српском језику они углавном користе као синоними. Ипак, када је реч о терминима „игра“ и „уметничка игра“, они најчешће означавају стваралачки продукт на сцени, док се термином „плес“ означава и спонтано ритмично телесно кретање у неформалним условима. Осим тога, уметничку игру одликују организовани и формализовани покрети који су носиоци одређеног значења. Она обједињује савршену играчку технику, са духовним стањем уметника с циљем естетског деловања и естетског доживљаја публике. Реч је, дакле, о креативном, намерно и систематски обликованом покрету који тежи да постане уметничко дело. Упоредивши уметничку игру с другима уметничким дисциплинама, ауторка закључује да у уметничкој игри играч не ствара у истом медијуму кроз који публика прима његово дело, с обзиром да уметник користи сопствено тело као инструмент, док у другим уметностима стваралац пројектује своје Ја на предмете споља и настоји да нестане иза свога Ја.

У поглављу „Психологија и плес“, другом по реду, ауторка пропитује тумачења плеса с аспеката различитих психолошких дисциплина (плес је поље значајног интересовања психолога). Тако, на пример, социјалне психо-

логе интересује које су карактеристике плеса као активности која људе окупља у својеврсне заједнице. То укључује когнитивну психологију која трага за одговорима на питања начина на које комуницирамо кроз плес, односно како опажамо и препознајемо туђа осећања кроз покрете тела. Истраживачи здравствене и клиничке психологије пажњу усмеравају на питања утицаја плеса на побољшање самопоуздања и самопоштовања људи, па чак и колико је игра успешно средство у третману особа оболелих од различитих телесних и душевних болести. Физиолошка психологија је фокусирана на проучавање физиолошких и еволутивних процеса манифестованих у плесу, с обзиром како се показало, да плес утиче на смањење нивоа хормона који особе луче у стресним ситуацијама. Посебно значајна област проучавања плеса јесте психологија стваралаштва, која је усмерена на стваралачке процесе кореографа, доживљај и психолошке процесе извођача, као и на доживљај публике.

Следеће, треће поглавље носи једноставан, али вишезначан наслов – „Кореограф“. Кореограф учествује у стваралачком процесу који се углавном одвија у кинестетичком медијуму. Како је кинестезија повезана са кинестетичко-вестибуларним системом, она прати осете везане за сопствену позицију тела, мишићну тензију, равнотежу и оријентацију, заправо свест о позицији сопственог тела у покрету. У том контексту кореограф осмишљава читаво дело кроз више кореографских целина, а његова креативност се ослања на утеловљену когницију, као и на употребу различитих сензорних система и могућност „транзиције“ међу њима (аудио, визуелни, ольфакторни, тактилни, кинестетички). При томе се *уштеловљена когниција* посматра као посебна врста обраде података у којој се користе делови тела или делови сензорног система с циљем да се симулира неки одређени процес. Симулирајући тај процес, особа га и разумева. У том смислу ауторка уводи у разматрање питање улоге кореографа и термин *кореографска когниција*, којим означава комплексан и проблематичан феномен, јер су процеси који стоје у основи кореографске когниције скривени, брзи, мултиmodalни и невербални. Речју, улога кореографа у стваралачком процесу је вишеструка и сложена, јер је пред њим задатак да осмисли игру, подучи играче и пренесе им замисао, и што је можда најтеже – да их подстакне на свеколику изражајност.

Четврто поглавље посвећено је извођачима уметничке игре, како је и насловљено. Извођач је носилац игре на сцени, коју је осмислио кореограф. Међутим, у пракси извођења представе увек се појављује и тзв. резидуални фактор, који није покривен експлицитним инструкцијама кореографа, већ је садржан у особености плесног стила извођача, његовој привлачности и личном шарму, или онога што се у психологији игре назива „стејдинг извођача”. Ради се заправо о видљивом моменту врхунца играчевог присуства на позорници, у коме он долази у контакт с публиком савршеном артикулацијом сопственог стила телесних покрета, који се ослањају на потпуну употребу играчких вештина. У том случају говоримо о тзв. току (*flow*) и оптималном искуству (*optimal experience*) код играча, тј. о динамичком психолошком ставу који резултира осећањем целовитости, кроз активност, ангажованост и инспирацију, речју уочљивим задовољством играча.

У следећем, петом поглављу – „Кореографија”, Маја Вукадиновић поцртава да кореографија, као носилац објективних карактеристика одређене форме игре, спада у једну од главних одредница игре као уметничке дисциплине, без обзира да ли се ради о класичном или модерном балету, савременој игри, фолклору, националним, историјским или другим играма. Наиме, све оне полазе од формалних карактеристика, које их одређују и раздвајају од спонтане игре. У формална својства кореографије унутар различитих облика уметничке игре, ауторка убраја: а) добру форму (једноставност и правилност стимулације, естетски склад и равнотежа, добре пропорције и златни пресек), б) играчку технику (спремност за извођење специфичних покрета: рад руку, ногу, окрети, позе и сл.), в) динамику (смена брзог и спорог играчког кретања, паузе у кретању, брзина смењивања одређених плесних покрета, учешће већег броја играча), г) елеганцију покрета (естетизација покрета, висока артикулација покрета и експресивност), д) комплексност покрета (разноврсност детаља, коришћење различитих типова играчког кретања и окретања, смена другачијих покрета у једној кореографији и сл.).

Шесто поглавље посвећено је доживљају уметничке игре од стране публике („Публика – доживљај уметничке игре”). Вукадиновићева наводи да је најважнија улога посматрача,

тј. публике обезбеђење контекста у којем се уметничка игра може дефинисати као уметничка дисциплина. То је могуће само уколико је публика ангажована и уколико кроз мултимодалне интеракције активно доживљава уметничко дело. При томе истражује властиту доживљај, успоставља дијалог, гради сопство учесника. У овој размени између публике и дела укључена су осећања и емоционалне реакције, ствара се „нарочита врста доживљаја”. У њему се преплићу естетска, афективна, соматска, сазнајна и мотивациона димензија. Естетски доживљај публике за време посматрања уметничке игре садржи мноштво компонената: спознајну, сензорну, вредносну, емоционалну, проспективну, образовну, мотивациону, па и несвесну. Када је реч о структури естетског доживљаја, издвајају се три релативно независне димензије, а то су: динамизам (снажно, моћно, изражајно, узбудљиво); фасцинација (непролазно, неизречиво, изузетно); афективна евалуација (описује начин на који се изводи експресиван и високо артикулисан покрет). Уз естетске факторе, на доживљај уметничког дела утичу и изванестетски фактори – тренутни, друштвени или историјски. Друга, пак, врста доживљаја публике јесте телесни доживљај и кинестетичка емпатија, који укључују афекат, односно перцептуалне, соматовисцеларне и моторичке елементе доживљаја (на пример, тапкање ногом у ритму, дрхтање, језа, промена темпа дисања и сл.).

Основни текст монографије ауторка завршава седмим поглављем под насловом „Значај плеса и уметничке игре”, у коме рекапитулира своју књигу и побројава главне побуде разматрања феномена игре и плеса с аспекта психологије стваралаштва. Можда је најпримеријег сумирати ово поглавље ауторкиним наводима да плес и уметничка игра доносе радост, задовољство, доживљај снаге, ослобађање тела и лепоте, рекло би се различите психолошке благодати. Позивајући се на релевантна истраживања, Вукадиновићева набраја осам фактора који стоје у основи мотивације бављења плесом, а то су: побољшање физичке форме, побољшање расположења, интимност, социјализовање, транс, стицање вештина, самопоуздање и ескапизам. Као покретачке функције плеса она наводи и социјалне, психобиолошке и когнитивне, које су међусобно повезане. Оне укључују: фокус пажње и доживљај „тока”, базично

емотивно искуство, менталне слике и приказе, комуникативну функцију, самооткриће и социјалну кохезију.

Завршетак ове студије помало изненађује, како тематски, тако и стилски. Ауторка, као да је на крају желела дати одушка – и себи и читаоцима од „густе”, али не и тешко пробојне елаборације сложеног феномена уметничке игре. Наиме, у седам разиграних додатака датих за свако поглавље, она је појашњавала поједине димензије уметничке игре. Наслови којима је именovala ове додатке, везани за митске ликове, изазивају читаоца да их у даху прочита. Редом, то су: „Црвене ципелице”, „Једно од лица Атике”, „Ко стоји пред огледалом”, „Тело Нарциса и одјек нимфе Ехо”, „Изидин дар”, „Иродова кћи” и „Аполново пророчиште”. Сваки од ових додатака заслужују да буду посебно анализирани, али се то оставља заинтересованим читаоцима.

Стога, приказ књиге *Психологија њлеса и уметничке игре* др Маје С. Вукадиновић може

да се заврши оптимистичном визијом ауторке о будућности уметничке игре, где она наводи да ће уз све неизвесности, уметничка игра у надолазећим временима садржавати рефлексije развоја људског духа уз обимније коришћење савремених технологија, као и експериментисања у комбиновању различитих форми игре. Ваља истаћи да ово дело због свог квалитета, изворности и документарности заслужује да буде на листи књига које треба прочитати и проучити. Приступ који је ауторка користила при евалуацији назначених питања садржи аналитичку, историјско-културалну и лично-искуствену димензију. Иако је сложене тематике, ауторка је избурушеним стилем и јасним и балансираним екпликацијама допринела да ова монографија засигурно буде занимљива читалачкој публици различитих професионалних профила.

Биљана Рајковић Њејован
Универзитет у Новом Саду
Факултет техничких наука
njegovan@uns.ac.rs

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

РАДИЦА Р. БОЈИЧИЋ (Подујево, 1975). Ванредни професор на Економском факултету у Косовској Митровици.

На Филозофском факултету Универзитета у Нишу дипломирала 1999. (Одсек за математику, смер Теоријска математика и примене). На Природно-математичком факултету Универзитета у Нишу магистрала 2003. (*Осцилајорносћ полуплинеарне диференцијалне једначине са кашњењем*) и докторирала 2014. (*Израчунавање Ханкелове трансформације низова*). Од 2010. године запослена на Економском факултету у Косовској Митровици, прво као асистент, а затим од звања доцента напредовала до ванредног професора на предметима Математика, Статистика, Операциона истраживања на основним академским студијама, Економетрија на мастер академским студијама и Методе и технике научног истраживања и анализе на докторским академским студијама.

МИЛАН С. ДАЈИЋ (Витина, 1993). Наставник у средњој Техничкој школи Витина-Врбовац.

Основне студије завршио на Економском факултету Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици. Мастер академске студије на смеру Пословна економија завршио 2017. године. Од 2017. године ангажован као наставник у средњој Техничкој школи Витина-Врбовац.

ЈЕЛЕНА ДЕСПОТОВИЋ (Нови Сад, 1989). Доцент на Пољопривредном факултету Универзитета у Новом Саду (Департман за економику пољопривреде и социологију села).

Дипломирала на Пољопривредном факултету Универзитета у Новом Саду (2012), мастерирала 2016. на Економском факултету Универзитета у Београду (*Савремени облици зајочљавања и импликације за послодавце и зајослене*). Докторирала 2019. (*Еколошка свесћ пољопривредних произвођача у Војводини као дейерминанћа примене аироеколоцких иракси*).

МИЛАН Р. ЗВЕЗДАНОВИЋ (Лесковац, 1982). Доцент на Академији за националну безбедност у Београду.

Дипломирао 2005, магистрирао 2009. (*Сћрајиеије одбране од неирјајиељској преузимања корпоративних предузећа*) и докторирао 2010. (*Ефекћи процеса преузимања предузећа у зависносћи од избора сћрајиеија учесника*) на Економском факултету Универзитета у Нишу. Научно-истраживачка подручја интересовања: мерцери, аквизиције и корпоративно управљање. У 2013. години изабран је у звање професора струковних студија, а 2016. године у звање доцента на Академији за националну безбедност у Београду.

ЈЕЛЕНА Р. ЗВЕЗДАНОВИЋ ЛОБАНОВА (Лесковац, 1985). Научни сарадник Института друштвених наука у Београду.

Основне студије завршила је 2008. на Економском факултету Универзитета у Нишу. Мастерирала 2010. на Економском факултету Универзитета у

Београду. Докторирала на Економско-пословном факултету у Марибору 2017. (*Институционално окружење као детерминанта економских ефеката прекограничних мерцера и аквизиција у европским транзиционим земљама*). Од 2011. године запослена је у Центру за економска истраживања Института друштвених наука у Београду. У 2019. години је изабрана у звање научног сарадника. Тренутно је ангажована на пројекту „Друштвене трансформације у процесу европских интеграција – мултидисциплинарни приступ” који је финансиран од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Научно-истраживачка подручја истраживања: међународно кретање капитала, стране директне инвестиције, прекогранични мерцери и аквизиције и институционално окружење земаља у транзицији.

РОДОЉУБ КУБАТ (Босанско Грахово, 1969). Редовни професор на Филозофском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирао (1996) и магистрирао (2000) на Богословском факултету Српске православне цркве (*Човек у Сјаром Завету: Основи сјарозаветне антропологије*). Докторирао 2005. (*Анђео Господњи у Сјаром Савезу: Карактер сјаросавезног моношеизма из персјективе јављања Боја*). Био на стручном усавршавању у Сибињу (Румунија) на Протестантском теолошком факултету „Мартин Лутер” и римокатоличком теолошком факултету Вилхелм универзитета у Минстеру (Немачка). На Православном богословском факултету на Катедри Свето писмо Старог завета изабран 2001. за асистента, 2005. у звање доцента, 2011. у звање ванредног професора и 2016. у звање редовног професор. Бави се старозаветном егзегезом и теологијом, с посебним акцентом на рецепцију старозаветних списа у каснијој источно-хришћанској традицији. Такође се бави библијском и теолошком херменеутиком.

Важније књиге: *Основе сјаросавезне антропологије: теолошка персјектива*, Београд – Нови Сад 2008; *Синојсис – Упоредни преглед еванђеља*, Београд – Нови Сад 2008; *Трајовима Писма: Сјари Савез – теологија и херменеутика*, Крагујевац 2012; *Трајовима Писма II: Сјари Савез – рецепција и контексти*, Београд 2015.

АХМЕДИН ЛЕКПЕК (1984). Доцент на Департману за економске науке на Државном универзитету у Новом Пазару.

Дипломирао на Економском факултету Универзитета у Крагујевцу (2007). Докторирао на Економском факултету Универзитета у Нишу 2013. (*Компаративна анализа управљања ризицима у исламском и конвенционалном банкарству*). Звање доцента стекао је 2021. године. На департману је ангажован на следећим предметима: Банкарство, Јавне финансије и Корпоративне финансије. У свом научноистраживачком раду усмерен је на област финансија и банкарства, преваходно на исламско банкарство, управљање банкарским ризицима и мерење и анализу финансијских перформанси банака и предузећа.

МИХАИЛ ЛОБАНОВ (Москва, 1984). Виши научни сарадник Центра за источноевропске студије Економског института у Москви.

Дипломирао 2005. на Географском факултету Московског државног универзитета „М. В. Ломоносов”. Магистрирао 2007, докторирао 2010. (*Трансформација функционалне и територијалне структуре индустрије у постсоцијалистичким земљама Централно-источне Европе*). Од 2017. године је запослен као доцент на факултету Московска школа економије Московског државног универзитета „М. В. Ломоносов”. Од 2004. године ангажован је у Центру за источ-

ноевропске студије Економског института у Москви (од 2011. је виши научни сарадник). Аутор је више од 100 научних радова објављених у домаћим и међународним часописима и монографијама.

НИКОЛА ЊЕГОВАН (Београд, 1985). Доцент на Економском факултету Универзитета у Београду.

Завршио мастер студије (*Макроекономија привреда у транзицији*). Докторирао 2017. на Економском факултету Универзитета у Београду (*Ограничена рационалност у теорији монополистичке конкуренције*). Предавач на предметима Микроэкономија и Рационални избор. Области интересовања: филозофија економије, теорија рационалног избора и тржиште рада.

МИЛОШ РАШИЋ (Зрењанин, 1991). Научни сарадник у Етнографском институту САНУ у Београду.

Дипломирао 2014, мастерирао 2015. (*Антропологија љеса: њокални љесови калушара као маркер етничког идентитета Румуна у Гребенцу*) на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Докторске студије завршио на Одељењу за етнологију и антропологију истог факултета. Био је запослен у Музеју Југославије, где је стекао стручно звање кустоса. Од 2016. године ради у Етнографском институту САНУ. Поред тога, две школске године предавао је на Катедри за етномузикологију и етнокореологију Факултета музичке уметности. Сарађивао је с ансамблом народних игара и песама Србије „Коло”. У свом раду бави се истраживањем различитих антрополошких тема, с фокусом на миграције, идентитету, политикама, културном наслеђу и плесу.

ВЕСНА РОДИЋ (1965, Темерин). Редовни професор на Пољопривредном факултету Универзитета у Новом Саду.

Дипломирала 1989, магистрирала 1995. (*Модел за оптимално регионално планирање пољопривредне производње*), и докторирала 2001. (*Модел за оптимизирање развоја пољопривреде и прехрамбене индустрије*) на Пољопривредном факултету Универзитета у Новом Саду. У звање редовног професора изабрана 2011. Између осталог, задужена је за извођење наставе из предмета Управљање животном средином и природним ресурсима на основним академским студијама, Одрживо управљање животном средином на мастер студијама и Методе управљања животном средином на докторским студијама. Била је представник Србије у Програмском комитету седмог оквирног програма (FP7) за област „Исхрана, пољопривреда и биотехнологија”. У више наврата ангажована је да као независни експерт за оцену пројеката финансираних од стране ЕУ (FP6 и Tempus).

Важније књиге: *Model za optimalno regionalno planiranje poljoprivredne proizvodnje*, Novi Sad 1996; *Модел за оптимизирање развоја пољопривреде и прехрамбене индустрије*, Нови Сад 2002; *Oranice u Srbiji: kapaciteti, razmeštaj, način korišćenja*, Novi Sad 2010 (коаутор).

ВЛАДИСЛАВ ПУЗОВИЋ (Београд, 1978). Ванредни професор на Групи за Историју Цркве Православног богословског факултета Универзитета у Београду.

Дипломирао 2003, магистрирао 2008. и докторирао 2012. (*Историјско-канонски аспекти односа карловачке управе Руске заграничне Цркве и Московске патријаршије*) на Православном богословском факултету Универзитета у Београду. Област научног интересовања: Историја Српске православне цркве, историја Руске православне цркве, историја српско-руских црквених односа, историја српско-руских богословско-академских веза, историја српског богословља, историја

руске црквене емиграције у 20. веку, историја међуправославних црквених односа. Члан редакције часописа *Богословље* (од 2011), *Bogoslovni vestnik* (од 2018) и *Християнское чїеніе* (од 2020).

Важније књиге: *Црквене и ђолиџичке ђриликe у доба Великої раскола 1054. ђодине*, Београд 2008; *Руски ђуџеви срїскої богословља. Школовање Срба на руским духовним академијама 1849–1917*, Београд 2017; *Православни свей и Први свейски раїџ*, Београд 2015. (уредник); *Осам векова ауџокефалије Срїске Православне Цркве, I–II*, Београд 2020. (уредник).

ДРАГАН Ж. СТАНАР (Осијек, 1986). Ванредни професор Факултета за међународну политику и безбедност Универзитета „Унион Никола Тесла” у Београду.

Дипломирао на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду 2009. године. Специјализирао на Факултету политичких наука Универзитета у Београду 2010. (*Vahabizam na Balkanu*). Докторирао на Филозофском факултету Универзитета у Београду 2018. (*Огнос Jus in Bello-a са осїџалим елементїџма џеорїје џраведної раїџа*). Наставник Војне етике на Војној академији и Школи националне одбране Универзитета одбране у Београду. Члан борда директора Европског друштва за војну етику *EuroISME* са седиштем у Сен-Сиру (Француска). Уредник збирке *Еїџика раїџа и мира* у оквиру Пројекта „Растко”. Области интересовања: војна етика, етика рата, политичка етика, политичко насиље, политичка филозофија.

Важније књиге: *Праведан раїџ, између аїолоџије и обуздавања раїџа*, Београд, 2019; *Еїџика међународне ђолиџичке*, Београд 2021.

ЕМИНА Ц. ХЕБИБ (1963). Ванредни професор на Одељењу за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Магистрирала 1994. (*Uloga pedagoga u vrednovanju rada nastavnika*) и докторирала 2005. (*Škola kao kontekst samorealizacije nastavnika*) на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Ванредни професор за ужу научну област Школска педагогија на Одељењу за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду. Области интересовања у истраживачком и наставном раду су: теорија и пракса школског васпитања и образовања, евалуација школског рада, реформски процеси у области школског образовања.

Важније књиге: *Uloga pedagoga u vrednovanju rada nastavnika*, Београд 1996; *Škola kao sistem*, Београд 2009; *Kako razvijati školu: razvojni i reformski procesi u oblasti školskog obrazovanja*, Београд 2013.

ЗОРИЦА С. ШАЉИЋ (1974). Доцент на Одељењу за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Магистрирала 2009. (*Uloga radnog vaspitanja u prevenciji nepoželjnih oblika ponašanja kod mladih lišenih roditeljskog staranja*) и докторирала 2014. (*Vaspitni rad u školi u funkciji prevencije nepoželjnih ponašanja učenika*) на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Области интересовања у истраживачком и наставном раду: превенција антисоцијалног понашања деце и младих и инклузивно образовање.

Важније књиге: *Prevencija antisocijalnog ponašanja učenika: šta i kako raditi u školi?*, Београд 2017.

Библиоџрафске белешке сасїавио
Владимир М. Николић



МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких наука с непрекидним излагањем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00 €**)
за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем _____ примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСДН“. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: **vnikolic@maticasrpska.org.rs** односно **zmsdn@maticasrpska.org.rs**

МАТИЦА СРПСКА

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901



МАТИЦА СРПСКА

HQ: 1 Maticе Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за друшћивене науке
издаје Матица српска

Излази четири пута годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021 / 6615–798; 021 / 420–199

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, Matica Srpska 1
Phone: (00381) 21 6615–798; (00381) 21 420–199

E-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs; zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друшћивене науке*
закључила је 179. (3/2021) свеску 17. септембра 2021.

За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске
Сћиручни сарадник Одељења и секретар Уреднишћива: Владимир М. Николић

Лекћор: Ивана Ђелић

Корекћор: Владимир М. Николић

Лекћор резимеа на ен҃леском језику: Љиљана Тубић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Штампање је завршено 2021. године

Компјутерски слој: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Шћампања: САЈНОС, Нови Сад

Тираж: 300

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни
и одговорни уредник Миломир Степић ; 1984, св. 76–. –
Нови Сад: Одељење за друштвене науке, 1984–. – 24 cm
Четири пута годишње. – Резиме на ен҃. језику. – Наставак
публикације: Зборник за друштвене науке
ISSN 0352-5732
COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије